

Rindert Brandsma

HERINNERINGEN

uit mijn leven

HERINNERINGEN

uit mijn leven

Deze herinneringen draag ik op
aan mijn lieve vrouw Anna Batenburg,
waarmee ik zovele jaren
lief en leed heb mogen delen.
Zij zijn ook een groot deel van haar leven.

*Ik hef mijn ogen op naar de bergen:
vanwaar zal mijn hulp komen?
Mijn hulp is van de Here,
die hemel en aarde gemaakt heeft.
Hij zal niet toelaten, dat uw voet wankelt,
uw Bewaarder zal niet sluimeren.
Zie, de Bewaarder van Israël sluimert noch slaapt.
De Here is uw Bewaarder,
de Here is uw schaduw aan uw rechterhand.
De zon zal u des daags niet steken,
noch de maan des nachts.
De Here zal u bewaren voor alle kwaad,
Hij zal uw ziel bewaren.
De Here zal uw uitgang en uw ingang bewaren
van nu aan tot in eeuwigheid.*

Psalm 121

Marie, Rindert, Aaltje en Lykele Brandsma omstreeks 1921

De Eerste Wereldoorlog duurde al drie jaar en nog was er geen einde gekomen aan de slachting van mensenlevens. De oorzaak ervan was menigeen ontgaan. Slechts enkele schaars verschijnende kranten gaven wat berichten door. Ook Nederland zuchtte onder de gevolgen van het oorlogsgeweld. Hoewel het er niet direct bij betrokken was, had de Nederlandse regering toch uit veiligheidsoverwegingen haar leger gemobiliseerd. De soldaten lagen langs de grens met Duitsland en België. Heit was ook opgeroepen om de wapenrok weer aan te trekken. Hij was hoornblazer bij de infanterie. Dat was ook wat. Hij was getrouwd en had inmiddels drie kinderen, die nog te klein waren om alles te begrijpen. Met het maken van vurenhouten kisten verdiende hij een schrale boterham. Maar Mem was erg zuinig en de huur niet zo hoog. Daardoor kon zijn gezinnetje rustig voortleven in de beschermende omarming van het dorpsleven. Doorgaans was daar weinig of niets te beleven, of het moest de jaarlijkse kermis met veemarkt in september zijn. Dan werd door het 'boerenjonkvolk' menige zuur verdiende stuiver verbrast. Maar dat was niks voor Heit en Mem. Die hadden zorgen genoeg, nu Heit in dienst moest en Mem met de kinderen achterbleef. Makke, Marie en Aaltje begrepen het niet. Bij het schemerige licht van een olielampje las Mem de brieven, die Heit stuurde.

Naarmate de oorlog langer duurde, werd het eten schaarser. Tenslotte was alles op de bon. En in die tijd kregen Heit en Mem er een jongen bij. Ze noemden hem Lykele Jan, naar de eigen en tweede vader van Heit. Beppe Makke was na de dood van pàke Lykele opnieuw getrouwd, nu met Jan Posma.

Met zijn maats uit dienst kwam Heit in Brabant terecht, langs de grens met België. Zijn compagnie lag in de dorpen Baarle-Hertog en Baarle-Nassau. Niet lang daarna trok Mem er met de kinderen ook heen. Dan waren ze, gelukkig, weer bij elkaar. In die dagen kon dat. Ze woonden bij burgers. Hoe lang dat heeft geduurd, herinner ik me niet meer uit de vele verhalen, die Heit en Mem ons, kinderen, op lange donkere winteravonden vertelden. Dan stookte Mem de oude gietijzeren potkachel nog eens extra op met een schep coakes op het vuur. Dan kregen we soms een kop waterchocolade. Melk was veel te duur. Met rode oren zaten we te genieten van al die belevenissen. Voor ons geestesoog zagen we onze Heit fier rechtop staan. Hij was niet alleen hoornblazer, maar ook nog scherpschutter. Dat was een unicum. In de foedraal, waarin zijn revolver moest zitten, stopte hij altijd zijn pijp en een puntzak tabak. Die revolver was erg zwaar en drukte tijdens de marsen danig in zijn lies. Daar ging hij. De hoorn stak hij omhoog om 's morgens 'Reveille' te blazen. Dan moest iedereen zijn bed uit. 'Wil je niet opstaan, blijf je maar liggen, moet je maar weten, wat ervan komt!' En voor het ziekenrapport klonk het: 'Naar de doktér, naar de doktér, naar de dòòòktér'.

In die tijd werd ik geboren. 't Was al zo lang mobilisatie en de oorlog duurde maar voort. 't Was 1917. Mem zou ongeveer midden december uitgerekend zijn. De baker

Beppe Antje Bruinenberg omstreeks 1947

Pâke Gooitzen Brandsma omstreeks 1965

was al besproken. Meestal was dat een van de buurvrouwen. Sinterklaas was ook al voorbij. Steeds vroeger werd het donker. Af en toe gierde er buiten een koude vrieswind. Soms ook viel er wat sneeuw. Het liep al tegen de Kerst en nog was het kind er niet. Alles was wel klaar. Zo was Mem. En zo hoorde het ook. Voorbereidingen voor de Kerst waren ook al getroffen. Ieder deed wel wat. Als de beurs het toeliet, bakten de moeders wat lekkers.

Eindelijk...! 't Was 24 december 1917. Weer werd er in het gezinnetje van Heit en Mem een jongen geboren. Dat was feest. Alles was gelukkig goed. Misschien zou nu het verdriet om het verlies van Makke het jaar daarvoor wat minder worden. 't Was ook erg een kind te moeten missen door een ziekte, die niet te stuiten was en waartegen geen kruid was gewassen. De 'Spaanse griep' heette die ziekte. Over de hele wereld stierven er duizenden aan. En Heit was onder dienst. Mem stond er alleen voor. Toen we groter geworden waren, konden we iets begrijpen van haar verdriet. Dikwijls wreef ze een traan weg, als het eens terloops ter sprake kwam.

Gelukkig kwam er spoedig een einde aan de oorlog. Heit zwaaide ook af en keerde terug naar het rustige dorpsleven. Met hun vier kinderen woonden ze op het Zand, een rijtje oude huisjes, die door een nauw poortje bereikbaar waren. Daar groeide ik op.

Heit was een man van de vooruitgang. In de ban geraakt van het socialisme, was hij een vechter voor betere arbeidsvoorwaarden en een beter loon. Langzamerhand ging het Heit en Mem wat beter. Toen verhuisden ze naar een nieuw en beter huis in een helemaal nieuwe wijk. Dat was in 1921. Ik was toen drie jaar. De straat was nog niet helemaal klaar. We moesten door het zand baggeren om bij het huis te komen. Nog zie ik onze klok, met het 'gebeeldhouwde' paard er bovenop, tegen de muur in de kamer staan. Tussen de deur naar de keuken en het raam. Hier had ik een onbezorgde jeugd.

Heit bouwde een hok voor de kippen, die hij wilde houden. In het midden van de achtertuin op het grasveldje stond een grote pol lila herfstasters. Tegen het kippenhok groeide en bloeide de Oostindische kers.

Toen ik oud genoeg was, bracht Mem me naar de Bewaarschool. Die was midden in ons dorp. Misschien heeft mijn oudste zuster me daar ook wel dikwijls gebracht. Dat kan ik me niet meer herinneren. In de tuin achter de school mocht ik in het zand spelen. Met een oud houten schepje probeerde ik een klein houten kruiwagentje vol te scheppen. Vele jaren later ben ik nog weer eens daar geweest. Het gebouw was er nog, maar nu was het het bureau van de Rijkspolitie. Een groot verschil.

's Winters, als er op het slootje achter ons huis ijs lag, bond Mem mij een paar oude, houten schaatsen onder en zette me achter een keukenstoel op het ijs. Al krabbelen en vallend leerde ik schaatsen. Verder dan de wilgebomen op de hoek van het slootje en de Overspitting mocht ik niet komen.

Joure: geboortehuis op het Zand

Joure: Elias Annes Borgerstraat

Rindert (links) met vriendjes
omstreeks 1927

De boerderij van Hosper

De Overspitting

Als het zomer was, maakte Heit voor mijn broer en mij een vlieger. Samen met mijn broer ging ik dan vliegen op het braakliggende stukje grond, waar later de groenteveiling werd gebouwd. Later werd alles afgebroken, ook de huisjes. De buurt is nu volgebouwd met bungalows.

Met mijn vriendjes bouwde ik kastelen van zand. Daarin groeven we gangen, die we afsloten met stukjes glas, die we vonden. Op het fluitekruid en de bereklauw zochten we grote, rode insecten. Dat waren onze soldaten. Die stopten we in de door ons gegraven gangen in onze kastelen. Nog zie ik ze tegen het glas lopen.

Achter ons huis, aan de andere kant van het slootje, had boer Yntema zijn kampje land. Een paar koetjes in een oude schuur was zijn hele bezit. Zwoegend in weer en wind moest hij voldoende voer voor zijn beesten zien binnen te halen.

De tijd kwam dat ik naar de 'grote' school moest. Die stond op het Zand, vlakbij het huis, waarin ik was geboren. Het was een school voor de kinderen van de arbeiders. De beter gesitueerden stuurden hun kinderen naar de 'Burgerschool' op het pleintje, vlakbij de 'poarte', waar de burgemeester woonde.

Moeizaam leerde ik lezen en schrijven. 'Aap, noot, Mies, Wim, Zus, Jet...' Veel is niet blijven hangen in mijn herinnering van die school. In een van de klassen had ik een juf. Vanuit de klas kon ik op het boerenland kijken. Een ooievaar, die bij de boer op de Slachtersdijk zijn nest had, liet een grote sliert poep los.

Eens liep ik, op weg naar school, achter een 'voer' hooi. Hangend aan de touwen, waarmee de zware boom op het hooi aan de wagen was vastgemaakt, probeerde ik mee te rijden. Ineens had ik daar genoeg van en liep naar de stoep. Juist toen kwam er een fietser langs, die tegen me aan reed. Met mijn mond kwam ik te vallen op de rand van de stoep. Boem! Dat was raak! Ik voelde een enorme dreun door mijn hoofd gaan. Mijn gezicht begon op te zwellen. Wie me thuisgebracht heeft, weet ik niet meer. Wel ging Mem met me naar dokter Taconis. Mijn bovensnijtanden stonden 'krom'. Hoe lang ik thuis geweest ben, herinner ik me niet meer. Ik stond naast het kippenhok met de Oostindische kers, toen buurvrouw Van Vught aan Mem vroeg, hoe het met mij ging.

In die tijd werkte Heit in Leeuwarden. Daar verdiende hij een goed loon met het inrichten van een H.B.S., meende ik. 's Avonds kwam hij altijd vrij laat thuis. Bij het licht van een olielampje zaten we, rond de potkachel, samen met Mem hem op te wachten. Als Mem Heit hoorde aankomen, begonnen we te zingen: 'Heitsje, Heitsje, kom gauw thûs, mei wat lekkers yn 'e bûs. As ûs Heit de doar ynstapt, wird 'r yn de hândsjes klap.' 't Was altijd een hele toer om zó tijdig te beginnen, dat Heit binnenstapte, als wij dát zongen. Dan nam hij vaak een reep chocolade voor ons mee. Was dat effe een lekkernij. Dat kregen we bijna nooit. Een weelde, zomaar een hele reep. De tijden begonnen al wat slechter te worden. In ons dorp begon de werkloosheid om zich heen te grijpen. Ook Heit werd ontslagen. Maar geen nood. Zijn halfbroer woonde in Den Haag en werkte daar bij een meubelfabriek. Heit kon daar ook wel werk krijgen. En zo trok hij naar Den Haag om te gaan werken bij Boes.

Revolutiewerk, noemde hij het altijd. De oude rot in het vak, die alles nog met de hand deed. Bij oom Sjoerd en tante Emma was hij in de kost.

Winter 1929. We dachten al, dat de winter voorbij was. Vanaf de herfst was het kwakkelen geweest. 't Was nu al eind februari. Het voorjaar stond al voor de deur, dacht men. Maar plotseling sloeg de winter in alle felheid toe. Het vroom soms 20 à 25 graden Celsius. In korte tijd waren alle sloten, vaarten en meren toegevroren. In huis kon Mem het bijna niet meer warm stoken. Kleumend zaten we met elkaar om de potkachel, die roodgloeiend was. Veel hielp dat niet. Overal in huis voelde je de tocht. Een felle oostenwind hield alles en iedereen in zijn ijzeren greep. Als ik 's morgens wakker werd, voelde ik de ijsbrokjes op mijn deken. De plas stond bevroren in de po onder mijn bed. Er was ook enkel maar een dunne houten wand van de dakkapel, die me scheidde van de buitenlucht.

Heit maakte voor mijn broer en mij een priksleetje. Daar konden we ons best mee vermaken. We woonden inmiddels in een ander huis, in de Elias Annes Borgerstraat, vooraan in het wijkje. Voor ons huis liep de straat naar de boerderijen in het land. Daarlangs een slootje, omzoomd met elzebomen.

's Winters kwamen vaak mannen met lijmsokken, om daarmee sijsjes te vangen. Vandaar de naam 'sijsjeslijmer', denk ik. Vanuit het tuintje achter ons huis gooiden we dan, als er sneeuw lag, sneeuwballen over het dak van het huis in de elzebomen. Dan vlogen de sijsjes weg.

Mijn broer durfde veel meer dan ik. Hij was dan ook veel forser gebouwd. Maar ik was veel leniger. Ik kon erg hard lopen. Als we bij de lantaarn bij de bloemist Keuning gingen hardlopen, was ik al lang thuis, als hij nog hijgend aankwam. Op de Mulo heeft hij me echter vaak geholpen, als ik belaagd werd. Daarvoor ben ik hem nog dankbaar.

In die strenge winter schaatsten we bijna iedere dag. Op een middag, als bijna iedereen al van het ijs naar huis was gegaan, is hij nog steeds niet thuis. Mem en wij allemaal, maakten ons ongerust. Zou hij in een wak gereden zijn? De angst daarvoor be kroop me. 't Werd ook steeds donkerder. Een paar jongens uit de buurt gingen op onderzoek uit, maar kwamen even later zonder resultaat terug. Niets gevonden. De spanning steeg tot een hoogtepunt. Mem wist ook niet, waar ze het moest zoeken. Makke had ze al verloren, moest ze nu Lykele ook nog missen? Bange vragen speelden door haar hoofd. Nu is het al helemaal donker geworden. Een paar grotere jongens zouden gaan kijken op de baan door Lucht en Veld. In spanning wachtten we af, vervuld met eigen angst en gedachten. Na een klein half uur brak de spanning, gelukkig. De jongens vonden hem vlakbij. Heel rustig was hij nog zijn baantjes in de buurt aan het trekken. Samen met hem schaatste ik op een dag op de sloot bij de Houtmolensteeg. In een scheur in het ijs gleed hij achterover en kwam met zijn achterhoofd op het ijs terecht. In het ijs verscheen wel een scheur, maar hem mankeerde niks. Dat liep goed af.

De winter was erg lang. De Zuiderzee was ook al toegevroren. Met de auto reden

sommigen van Amsterdam over het ijs naar Urk. Buitenshuis in de regenput lag een dikke korst ijs op het water. Als ik me 's morgens wilde wassen, moest Mem met de aker eerst het ijs stuk maken. Dan pas kon ze water voor me putten. Het water met de brokken ijs goot ze dan in het afwasteiltje. Bij de aanrecht moest ik me dan wassen. Br, br, br, koud was dat. Ondanks de dikke sokken, die ik droeg, kreeg ik in mijn klompen toch nog vaak koude voeten. Ook mijn handen zagen veelal paars van de kou. Ik rilde over al mijn leden. Mijn broer was veel flinker. Hem scheen de kou niet te deren. Als ik 's morgens wakker werd, stond het ijs op de ruiten. Met m'n warme adem maakte ik daar allerlei figuren in.

Als de baan naar Sneek er door was, gingen we soms met Heit op de schaats naar Sneek. Zo gebeurde het op een zaterdag, dat Heit mijn broer en mij meenam op de schaats. We waren al een heel eind gevorderd. Sneek kon je in de verte al zien liggen. 't Was toch wel een heel eind voor een jochie als ik was. Mijn handen en voeten waren al gevoelloos geworden. Heit nam mijn verkleumde handjes in zijn eeltige werkmanshanden om ze te warmen. Verder trachtte ik door 'hânboekjen' ze weer op temperatuur te krijgen. Gelukkig mocht ik daarna achter Heit rijden. Dan kon ik hem vasthouden en mij een beetje meetrekken. Hij kon dan ook mooi de wind een beetje opvangen. Dan kreeg ik het ook wat minder koud. Zo ging het een stuk beter. Maar, o wee, daar gleed ik met mijn linker schaats in een scheur in het ijs weg. Mijn voet schoot plotseling naar voren. Daarbij sloeg ik Heit zijn linker voet ook weg. Beiden kwamen we te vallen. Met zijn zware lichaam schampte Heit net mijn buik. Gelukkig liep het allemaal nog goed af. Van ellende stond ik te grienen. Heit troostte me zo goed en zo kwaad dat ging.

De zogenaamde 'armenschool', waarop ik ging, werd verkocht. Daar kwam een Hervormde lagere school in. Ik moest naar de 'burgerschool'. Gelukkig bestond die ook niet meer. Die werd eerst grondig verbouwd. Zolang dat niet klaar was, moesten mijn broer en ik met meester De Vries naar een afgeschoten stuk van een fabriek aan de Harddraversdijk. Meester De Vries was wel erg streng, maar hij ging ook wel met ons de natuur in en vertelde ons dan over planten en dieren. Dat vond ik altijd wel erg fijn. In de klas had hij een mooi vliegtuig hangen. Dat was wel een halve meter lang. Mooi blauw geschilderd. Het hing aan een ketting. Op de zijanten stonden de letters H-NACC. Meester De Vries vertelde ons, dat een paar jaar daarvoor dat vliegtuig naar Indië was gevlogen. Het was er al in vier weken. Vlug, hè. In onze klas zat ook de jongen van Romke de Boer uit de Boterstraat. Soms viel hij zo maar neer. Dan stond het schuim op zijn mond.

Een paar weken voor Sinterklaas werden overal in ons dorp Sinterklaastafels klaargemaakt. 'Hollandse Miene' kwam bij ons thuis met de 'Sinterklazekûr'. Dan dronk ze bij Mem wel eens een kop thee. Als ze bewoog, rook je ze. Als het Kerstmis was, dan gingen we altijd naar de familie Van Vught, die toen in de Driessenstraat woonde. Bij de brandende kaarsjes in de kerstboom zongen we dan Kerstliedjes:

'O denneboom, o denneboom, wat zijn je takken wonderschoon' en andere. Lange schaduwen speelden dan over het behang.

Ik kon nogal mooi tekenen. Soms mocht een van die tekeningen op het schoolbord hangen. Toen ik de school al jaren had verlaten, hing er nog steeds de kop van die Sint Bernhardhond. Heit wilde, dat we wat meer zouden gaan leren. Zelf had hij daartoe nooit de kans gehad. Samen met mijn broer ging ik naar de Mulo. Nou, dat werd Heit in het dorp niet in dank afgenomen. Hoe kon hij, die geen werk had, zijn kinderen naar de Mulo sturen? Ze zouden beter naar de fabriek van Douwe Egberts kunnen gaan. Dan konden ze wat verdienen en in het gezin inbrengen. Maar Heit dacht er heel anders over, gelukkig. Zelf probeerde hij op alle mogelijke manieren wat te verdienen. Geld voor boeken was er niet. Van de jongens van Van Staveren uit Scharsterbrug kregen we een paar boeken. De rest moesten we maar zien te lenen bij de leraren op school. Samen met mijn zusters maakte Mem van een lap groene stof voor ons een schooltas, een dubbele, die je over je arm kon hangen. Dat was gemakkelijk om mee te nemen. Later, toen we een oude fiets hadden gekregen, hingen we die tassen over de stang. Maar eerst liepen we helemaal naar school. En die was helemaal aan het andere einde van het dorp, wel anderhalve kilometer lopen. Onze klompen klepperden over straat. Iepenhouten klompen van de 'Coöperatie' op het Zand. Ze waren wel erg duur, ik geloof wel f 1,10 per paar. Dat was veel geld in die tijd. Toen we later op de fiets gingen, zat mijn broer altijd op het zadel en stuurde. Ik zat dan op de bagagedrager en trapte. Dat ging best. Als we schoolvakantie hadden, maakten we van een oude klomp dikwijls een zeilbootje. Van een stukje oud hout sneden we een roer en zwaarden. Zo bootsten we een tjalk na. 's Winters kwamen dikwijls de tjalken bij ons bij de boeren klei brengen voor het land. Kunstmest was er toen nog niet en de grond was hier en daar wel wat schraal. Van een oud stuk katoen maakte Mem een zeil en een fok. Van vliegertouw maakten we het tuig. Als alles af was, gingen we ermee zeilen in de Overspitting. Op andere dagen zaten we vaak in diezelfde sloot te vissen, of we groeven uit het water een stuk kalmoeswortel en kauwden daar op.

Heit heeft een oude, kapotte tjotter gekocht. Dat was net een boeier in het klein. De voor- en achterstevan waren verrot. Dat maakte hij weer. Zo ook een roer, twee zwaarden, de mast, de giek en de gaffel. Van een oude turfschipper, die in ons dorp woonde, kocht hij een afgedankte fok. Daar knipte hij een zeil en een fok uit. Mem naaide en zoomde die om op haar handnaaimachientje. 't Ging wel niet zo vlug, maar niemand had haast in die tijd. Toen alles klaar was, gingen we met elkaar varen. Wat een belevenis. We zeilden op de Langweerder Wielen en de Brekken en voeren door Lucht en Veld. En in de nazomer, als de bramen rijp waren, gingen we naar de 'trekgaten' in Lucht en Veld en plukten dan emmers vol. Mem maakte daar lekkere jam van.

In het voorjaar gingen we in Lucht en Veld eieren zoeken. Op een keer kregen we de marechaussees achter ons aan. Heit probeerde nog met onze boot weg te komen,

maar door z'n haast raakten de touwen van het zeil in de war. Gelukkig liep alles goed af, maar ik was wel erg bang.

Op een keer maakte Heit een grote vlieger in het model van een vliegtuig. Heit had een echte propeller uit blik geknipt. Als die vlieger de lucht in ging, draaide de propeller heel hard. Dat was een mooi gezicht. Toen we die vlieger op een zondagmorgen in het land van boer Hosper oplieten, kwam even later de vrouw van die boer achter adem aanhollen. Ze dacht, dat er in hun land een vliegtuig naar beneden was gevallen.

Mijn broer wilde op de Mulo niet verder leren. Daar had hij geen zin meer in. Toen ging hij naar de fietsenmaker, Koop de Vrij, die er ook een kleine garage bij had. Zo leerde hij het poetsen van fietsen en het repareren ervan. Hij verdiende al één gulden in de week. Voor een prikkie konden wij voor onze fiets bij Koop de Vrij wel eens een goedkope fietsband kopen. Daar kon je ongeveer een jaar op rijden. Ik bleef wel op de Mulo en ging over naar de tweede klas. Maar Wim Kruidenink en andere vriendjes uit de buurt stonden na schooltijd altijd bij ons voor het huis te roepen of ik meeding voetballen op het kampje bij de Driessenstraat. Dan maakte ik gauw dat ik klaar kwam met m'n huiswerk. Mem vroeg me dan wel bezorgd, of ik mijn werk wel klaar had, maar ze kon me toch niet controleren. Dat brak mij later wel op, want ik bleef zitten. Eigen schuld, maar van Heit mag ik het nog eens over doen. Dan ben ik de beste van de klas.

Toen ik op een keer weer met die jongens ging voetballen, gooide ik mijn oude, hoge schoenen, die ik voor voetbalschoenen gebruikte, van uitgelatenheid in de lucht. Dat gebeurde op de hoek van de Scheensweg, waar de oude, hoge en dikke lindebomen stonden. Maar, o wee, ze kwamen niet meer terug en bleven achter een tak hangen, omdat ik de veters aan elkaar had geknoopt. Jarenlang hebben ze daar gehangen, op een hoogte van wel acht meter.

Mijn beide zusters waren in betrekking, zoals dat toen heette. De oudste in Sneek en de jongste in Leeuwarden. Met Sinterklaas stuurden ze meestal wel een pakje naar ons. Dan ging ik stiekem naar de boot van Kramer om te kijken, of er voor ons ook een pakje was. Eenmaal was er inderdaad niks. Verdrietig liep ik toen naar huis. De volgende dag vroeg de leraar op school wat we hadden gekregen met Sinterklaas. Ik schaamde me, dat ik moest zeggen, dat ik niks had gehad.

's Winters, als het 's avonds al erg vroeg donker was, knutselden we thuis erg veel. Maar geld om materialen te kopen, hadden we niet. Gelukkig was er in het dorp de fabriek van Douwe Egberts. Af en toe kon je daar wel eens een beschadigde theekist bemachtigen. Die waren van triplex van een halve centimeter dikte gemaakt. Daaruit maakten we allerlei mooie dingen: lampekappen, krantehangers, theebladen enzovoort. Van Heit leerden we hoe we moesten lijmen en beitsen.

Mijn broer was maar één jaar bij die fietsenmaker. Daarna ging hij in Heerenveen naar de Ambachtsschool. Neef Reinikus van Oom Klaas adviseerde Heit, dat hij

CURSUS 1931 - 1932.

KLASSE II

VAKKEN.	1e kwart.	2e kwart.	3e kwart.	4e kwart.
Lezen	6	5	5	5
Schrijven	6	5	6	6
Rekenen	6	5	5	4
Ned. taal	6	6	5	5
Vad. Geschiedenis . .	-	-	-	-
Aardrijkskunde . . .	6	5	4	4
Nat. hist.	6	5	4	6
Physica	5	5	5	6
Handteekenen <i>Gymn.</i>	6	7	7	7
Nutt. en fr. handw. . .	-	-	-	-
Fransch	4	4	3	3
Duitsch	5	6	5	5
Engelsch	5	5	4	3
Alg. Gesch.	4	5	4	4
Meetkunde	4	4	4	4
Algebra	5	5	3	3
Boekhouden	5	5	5	5
Handelskennis	5	5	5	5
Gedrag	0	0	0	0
Vlijt (gemiddeld) . .	6	5	5	6
„ (afz. vakken) . . .				
Handteekening H. d. S.	<i>ms</i>	<i>ms</i>	<i>ms</i>	<i>ms</i>
Id. Ouders of Voogd	<i>ms</i>	<i>ms</i>	<i>ms</i>	<i>ms</i>

Rapport van de 2e klas ULO

Op de Langweerder Wielen (1933)

Op de Afsluitdijk tijdens een dagje uit naar Groet (1933):
Rindert uiterst rechts

moest gaan leren voor electriciteit. Daar zat toekomst in. Met mij ging het op de Mulo heel goed. Nog steeds geen leerboeken, zodat ik telkens toch weer met schroom naar de leraren stap om die te leen te vragen. Heit was nog steeds werkloos. Mem wist bijna niet hoe ze aan het benodigde eten moest komen. Af en toe kreeg ze wel eens wat toegestopt van een van mijn zusters. De oudste kreeg verkering met een jongen uit Sneek, die eens op het Sinterklazenfeest van de Coöperatie met zijn muziekkorps 'Tot Steun in de Strijd' was komen spelen. Als hij 's zondags bij ons thuis was, kreeg ik wel eens een sigaret van hem, merk Turmac, een Egyptische sigaret uit een doosje, waarin kleurige, geborduurde zijden vlinders zaten. Mijn zuster spaarde die. Ze had al een hele stapel. De een nog mooier dan de andere.

De jaren reien zich aaneen. Ik moest examen doen. Helemaal met de tram naar Heerenveen voor schriftelijk en later naar Leeuwarden met de bus van Slof voor mondeling. Gelukkig slaagde ik. Dat was een pak van mijn hart. Maar Heit is nog steeds werkloos. Eens per jaar mocht hij voor de gemeente 'kiepeltonnen' repareren. Een enkele keer moest ik hem dan brood brengen op de 'dwingel'. Bah, wat was dat een vieze boel. Soms was Heit heel stil. Dan zei hij dagenlang niks tegen Mem. Die werd daar zenuwachtig van. Wat daarvan de oorzaak was, wist ik toen niet. Pas jaren later werd me dat verteld. Een poosje deed Heit ook timmerwerk voor de gemeente. Zijn baas daar was de gemeente-architect Lanting. Zijn werkplaats was aan de Sluisdijk. Ernaast was het politiebureau. In zijn werkplaats stond nog een oude handbrandspuit en een grote kar met hoge wielen, waartussen aan riemen een soort baar hing. Daarover een bruin zeil. Die was voor drenkelingen.

Heit was daar vaak druk aan het schaven van grote planken. Met zijn hele lichaam erachter duwde hij dan de lange reischaf over het hout. Tegen de muur stond de 'sergeant', een grote lijmtang zou je die kunnen noemen. In de winter werden de krullen van het schaven opgestookt in een hoge, ronde plaatijzeren kachel. In het midden een dikke ronde stok. Daaromheen werden de krullen aangestampt. Dat heb ik vaak moeten doen. Wilde dat effe branden, zeg. Geweldig. Dan werd de kachel soms roodgloeiend. Op het deksel bovenop stond altijd de grote lijmpot. Dikwijls moesten mijn broer en ik voor hem lijm aanmaken. Delftsche Poort stond er op die platen lijm, die wij stuk moesten slaan.

Met mijn nieuwe diploma op zak probeerde ik werk te vinden. Dat viel erg tegen. Overall waren veel mensen zonder werk. Heit liep nog steeds in de steun. Soms moest hij wel twee keer per dag 'stempelen'. Dat viel hem erg zwaar. Eindelijk kon ik aan het werk bij een accountant in Heerenveen. Maar na een klein half jaar ging het mis. Ik moest weg. Een andere jongen, die tegelijk met mij was gekomen, mocht blijven. Ik verdiende niks, was zogenaamd 'volontair'. Het enige wat ik kreeg, was elke dag een glas melk bij mijn brood. Heel vaak fietste een zuster van de dienstbode met me mee naar ons dorp. Wat ze wilde, wist ik niet. Ik probeerde weer van alles om werk te krijgen en verstuurde de ene na de andere sollicitatiebrief. Niks hielp. Ik wist niet meer, waarmee ik de tijd moest doden. Veel hing ik rond in de garage

van Koop de Vrij. Ook hielp ik daar wel eens wat. Dan kreeg ik een sigaret van Wiepke, de monteur. Die had een rare, scheve mond door een litteken. 's Zomers vroeg Heit me dikwijls, of ik met hem meeding vissen in Lucht en Veld. Meestal vingen we weinig of niets. 'Dan vroeger', zei Heit, 'zulke kanjers bij de boterfabriek'. Dan gingen zijn grote handen daarbij een flink stuk uit elkaar. Een keer, toen ook mijn broer erbij was, zagen we een fuik in het water staan. Stilletjes hebben we die geleegd, maar er zat niet zoveel in. Nog steeds zat ik zonder werk, toen ook mijn jongste zuster aan de verkering raakte. Haar vrijer had als machinist gevaren op een tanker in de 'West'. Hij had ook op een 'stoomfiets' gereden, een Douglas van 1924. Dat was me wat. Ik keek tegen hem op. Zijn zuster was getrouwd met een tuinier in ons dorp. Bij hem kon ik nu een paar maanden op de tuin komen werken. Om zeven uur 's morgens moest ik al beginnen tot 's avonds zeven uur. Lange dagen dus. Maar als het aardbeientijd was, dan moest ik drie keer in de week al om vijf uur beginnen. Ik verdiende vijf gulden in de week. En als we om vijf uur begonnen waren zeven gulden. Soms ging de 'baas' vlak voor het naar huis gaan nog even naar de bloemkolen kijken. Dan gebeurde het nogal eens dat we door moesten werken, omdat de bloemkolen goed waren. Dikwijls scheen de zon onbarmhartig op mijn hoofd. Maar Heit had nog een ouderwetse strohoed met zo'n harde rand. Die mocht ik van hem hebben. De kromme komkommers waren niet goed voor de veiling. Mijn baas gooide die op de mesthoop. Heel vaak heb ik daar een stuk of wat van meegenomen. Dan hoefde Mem geen groente te kopen, want daar had ze vaak geen geld voor. Heit maakte voor de baas van een oude brik een wagen, die geschikt was voor de grote trekhond. Van het lemoen zaagde hij een stuk af en zette er een dwarslat in. Een paar keer per week moest ik dan met die wagen de groente naar de boot van Kramer of naar de veiling in het dorp brengen. Op de terugweg ging ik dan op de wagen zitten en klapte het lemoen omhoog. Die grote hond rende dan als een gek achter m'n bungelende benen aan. Zo vloog ik in een razend tempo door het dorp. Gelukkig is het altijd goed gegaan.

Mijn broer moest op een goede dag loten voor de militaire dienst. Op het nippertje lootte hij, gelukkig, vrij. Het jaar daarna was ik aan de beurt, maar ik had niet dat geluk. Ik zat er al direct in. In onze gemeente had ik nummer 27. Ik was pas 18 jaar en moest nog 19 worden, toen ik al naar Assen ging voor een eerste oefening, zoals dat heette. Dat was op de dag voor de verjaardag van mijn broer. Met de tram moest ik erheen. Ik was wel vijf uur onderweg, geloof ik. Een van de eerste dagen moest ik bij de kapitein komen. Die vroeg me van allerlei over mijn vaders politieke ideeën. Elke zaterdag ging ik naar huis, samen met een stel kornuiten in een gehuurde auto. Dat kostte me 75 cent. Dan hield ik van mijn soldij nog 30 cent over. Daarvan kon ik dan nog een pakje tabak en een paar koppen koffie van 5 cent in de kantine kopen. Na vijf en een halve maand zwaaide ik af. Tot mijn stomme verbazing werd ik nog korporaal ook. Maar werk had ik nog steeds niet.

Rindert in 1937

Met broer Lykele in Joure (1937)

Militaire dienst in Assen 1936 (Rindert 3e van rechts met pijp)

Gelukkig was er in Bakkeveen een Volkshogeschool. Van de Coöperatie kreeg ik de kans daar een paar weken naartoe te gaan. Samen met een jongen uit Lemmer op de fiets erheen. Daar had ik een mooie tijd. Ik ontmoette daar Oom Jarig van der Wielen en zijn neef, de latere Dr. Van der Wielen en ook de latere Prof. Dr. Reiling. 's Morgens werkten we wat op het veld of aan de wegen en 's avonds waren er sprekers. Het was dan ook een soort studiecursus. 's Zondagsmorgens hield Oom Jarig altijd een praatje. Dan waren sommigen naar de kerk. Daarna dronken we met elkaar koffie. Er werd veel gezongen, allemaal leuke kampliedjes. Een jaar later ben ik er nog eens een paar maanden geweest. Toen heette het een werkkamp. Ik kreeg er ook wat zakgeld: f 1,75 in de week. Er werd toen al veel aan buurthuiswerk gedaan. De streek was erg arm. De grond bestond uit zand met veel oer erin. Er woonden alleen maar keuterboertjes. Voor bemesting van de grond verbouwden ze lupine. Die plant heeft aan zijn wortels stikstofbolletjes. Later kwam er in Heerenveen een Centrale Werkplaats, zoals dat heette. Jonge werklozen konden daar heen om een vak te leren, of om zich te laten omscholen. Je kreeg er ook wat zakgeld.

In die tijd kreeg ik ook kennis aan een meisje. Maar wat begon je zonder geld? Eén keer kreeg ik van mijn broer, die wel werk had, een kwartje om voor haar een verzilverd lepeltje te kopen voor haar verjaardag. Toen het later in ons dorp kermis was, kreeg ik ook geld van hem.

Heit en ik rookten hele goedkope shag: 5 centen een pakje. Die smaakte echt niet lekker. Sigarettenvloetjes konden we ook niet betalen. Bij de boekwinkel kochten we een vel rozenpapier. Dat was heel erg dun en daarvan knipten we sigarettenvloetjes. Heit maakte van wat oude spullen een sigarettenroller. Zo maakten we zelf onze sigaretten. 't Stonk af en toe wel. Voor Frans de Winter, een chauffeur van de firma Kramer, maakte ik elke week zijn motorfiets schoon. Daar kreeg ik dan een kwartje voor. Dat kwartje gaf ik meestal aan Mem, die er dan een blik 'regeringsvlees' voor kon kopen.

Mijn broer kreeg een baan bij de P.T.T. in Leeuwarden. Daar werd hij opgeleid tot instrumentmaker. Hij moest van alles leren over de automatische telefonie. Hij legde me wel eens wat daarvan uit, maar veel snapte ik er niet van. Op zijn aandringen besloot ik naar de Avondambachtschool in Heerenveen te gaan, om ook een diploma van electriciteit te halen. Ik haalde heel goede cijfers. De leraar Nederlands vroeg me, of ik er niet voor voelde naar de politieschool in Hilversum te gaan. Na een paar maanden besloot ik naar de dagschool van de Ambachtschool te gaan. Dan kon de leraar Bartelink ook mij misschien wel aan een baan helpen. Inmiddels was ik al 21 jaar en zat ik tussen jochies van 11 en 12 jaar in. Dat viel om de drommel niet mee. Met de leerstof had ik geen enkele moeite. Ook de tekenvakken lagen me bijzonder goed. Als enige mocht ik direct al de meest ingewikkelde tekeningen maken. Toen ik op een zaterdagmiddag in maart 1939 uit school thuiskwam, was er een bericht van mijn broer uit Sneek gekomen, of ik bij de chef van de firma Siemens in

Leeuwarden wilde komen voor werk. In overleg met de leraar Bartelink ben ik daar op afgegaan. Wel kreeg ik met die chef - hij heette Sixma - een nogal hooglopend meningsverschil over de verdienste. Toch besloot ik uiteindelijk op het aanbod in te gaan. Ik ging al f 15,36 per week verdienen. Niet slecht voor die tijd. Voor Mem was dat ook een enorme verlichting. Elke dag ging ik met de bus van de firma Slof naar m'n werk. Een weekkaart kostte me f 3,50. Mijn broer werkte inmiddels in Sneek, waar ook mijn oudste zuster woonde, die inmiddels getrouwd was. Hij zou bij haar in de kost gaan. Heit en Mem en ook ik, wij leefden in ons dorp nog steeds onder de druk van de werkloosheid. Maar nu ook ik werk kon krijgen, was er wel een lichtpuntje gekomen. In Duitsland was Hitler aan de macht gekomen en uitte naar alle kanten bedreigingen. Sommige delen van de hem omringende landen had hij al ingepalmd. De hele wereld hield zijn hart vast of er mogelijk weer een oorlog zou komen. Het Rijnland was ook al bezet. In deze omstandigheden begon ik in mijn nieuwe baan. In Leeuwarden, op de zolder van de telefooncentrale, moest ik allerlei gekleurde draden om spijkers in een plank leggen en daar later touw omheen binden. Dan ontstonden er als het ware stammetjes van draden. Dat was voor de 'signalering', zeiden ze me. Veel snapte ik er niet van, maar 't ging wel goed. Thuis overlegden we, nu ik ook werkte, of het niet beter was naar Sneek te verhuizen. Dan kon mijn broer ook weer thuis in de kost komen. Samen konden we dan ons gezin draaiende houden en hoefde Heit niet meer te stempelen. Zo gezegd, zo gedaan. Mijn broer zou f 8,-- betalen en ik f 7,--. Hij verdiende ook vier gulden meer per week, zodoende. In mei 1939 verhuisden we. We betrokken een al wat ouder huis. Heit maakte van een grote slaapkamer er twee door er een schot in te plaatsen. Nu woonden we ook nog dicht bij mijn zuster. Misschien lukte het Heit ook nog wat werk te vinden. In ons dorp was hij min of meer een getekende. Met stakingen liep hij meestal vooraan. 'Acht uur, acht uur, geen langer arbeidsduur', zongen we dan. De werkwilligen werden door de stakers naar huis gebracht. Dan werden die uitgescholden en soms wel eens geschopt ook. Niet dat Heit dat deed. O, nee! Maar 'ze' moesten hem niet zo erg. Die druk was nu ook weg. In Sneek kon hij nu met een 'schone' lei beginnen. Dat was wel een opluchting voor hem. En voor mij was het veel goedkoper om met de trein naar Leeuwarden te gaan. Gelukkig vond Heit al gauw een baantje. Bij het station was een fietsenstalling en daarin heeft hij een poosje gewerkt. Later kon hij terecht in een meubelmakerswerkplaats. De baas was zelfs nog een oud-Jouster. 'Allemaal revolutiewerk', hoor ik hem nog zeggen. Maar dat was toch niet tegen te houden. Hij moest er wel aan wennen. Met elkaar hadden we een fijne tijd. De toekomst lachte ons weer tegemoet.

Mijn jongste zuster was ook inmiddels getrouwd. Ze woonde helemaal in Amsterdam aan de overkant van het IJ. Daar in een klein buurtje had haar man van zijn spaarcenten een radiocentrale gekocht. Thuis hadden wij daarvan ook een aansluiting. 't Was eigenlijk net zo als met de telefoon. Voor een klein bedrag in de week had je de hele dag muziek, of wat dan ook. Ook konden we weer eens wat nieuwe kleren

Rindert Brandsma op 22-jarige leeftijd

kopen. En een horloge, maar niet zo'n dure. En natuurlijk liet ik foto's maken. Eerst een pasfoto en als die goed was een vergroting daarvan.

De burens waren gezellig. Op zomeravonden als het warm was, stonden we gezellig met elkaar buiten op straat te praten. Het meisje van de melkboer Zondervan was er dan ook bij. Zo kabbelde het leven rustig voort. Maar niet voor lang.

In Duitsland uitte Hitler de ene dreiging na de andere. Zijn leger breidde hij voortdurend uit. De Elzas en de Palts tegen de grens met Frankrijk had hij ook al weer in bezit genomen. Chamberlain, de Engelse minister, vloog naar München om met Hitler te praten en hem tot kalmte te manen. Niets hielp. De dreiging werd zó groot, dat ook ons land zijn leger mobiliseerde. Inmiddels was het eind augustus.

In mijn dorp had ik verkering gekregen met Johanna Klaren. Af en toe boterde het niet zo tussen ons, maar ze was een zielige meid. Bij haar geboorte was haar moeder gestorven en zij werd verzorgd door haar grootouders, die op een boerderij woonden. Haar vader leefde in onmin met zijn schoonouders en hoewel hij er vlakbij woonde in een kleine buurtschap, kwam hij nooit op de boerderij. Johanna groeide op op de boerderij in Lucht en Veld. Tijdens het slenteren over de hoofdstraat van ons dorp op zaterdagavond, als iedereen nog boodschappen deed en de winkels pas om tien uur sloten, ontmoette ik haar. Om bij de boerderij te komen, moest ze mij met een roeibootje overhalen. Soms kwam ik wel eens erg laat thuis. Dan lag Mem nog te waken. Eén keer zelfs was het al zó laat, dat Heit me op de fiets tegemoet kwam. Och, ik was jong en had gewoon geen erg in de tijd gehad.

Nu was ook Johanna naar Sneek gekomen. Als dienstbode werkte ze in een café in de huishouding. Nu de mobilisatie was afgekondigd, moest ik ook weer gaan dienen. Heit, Mem en Johanna brachten me naar het station. Het soldatenpak had ik al weer aan. De rest in een grote plunjezak bij me. Een koffer had ik niet.

Na een lange reis kwam ik in Assen aan. Bij een lagere school moest ik me melden. Daar trof ik ook weer de maats aan, waarmee ik voor m'n nummer had gediend. In de lokalen lag los stro op de vloer. Daar zocht ik een plek op om te kunnen slapen. Alles ging erg rommelig. Ook was nog lang niet iedereen binnen. De adjudant van de administratie keek zorgelijk om zich heen. Hij was ook zo jong niet meer en nu dit nog.

Na een paar dagen al braken we op. De hele 'trein' ging naar het station en werd ingeladen in de spoorwagens, ook de paarden en de kanonnen, de keukenwagens en andere wagens. In Utrecht moest alles weer worden uitgeladen. Vanaf het station in Utrecht liepen we naar Harmelen, een klein dorpje in de omgeving. De luitenant liep voorop. Zijn sabel in de hand, rustend tegen zijn bovenarm. 'Links, rechts, links, rechts'. De met ijzeren beslag beslagen 'kistjes' roffelden over de straat. Toen de brug over het Merwedekanaal in zicht kwam, werd 'uit de pas' gecommandeerd. Anders zou de brug kunnen instorten. Hoe ver nog? Eindelijk waren we waar we moesten zijn. Een boerderij werd ons onderkomen. Ik zocht een plaatsje op de hoo-

izolder. Daar richtte ik me zo goed mogelijk in. 't Is nu zaterdag. Lang zouden we hier niet blijven. Voor mijn gevoel was ik al minstens een week van huis. Thuis wisten ze niet waar ik zat. Dat was geheim en alle brieven gingen via de 'veldpost'. Nadat ik mijn spullen om te kunnen slapen in orde had gebracht, ging ik met een van mijn maats na de 'hap' het land in. Daar was een mooie brede sloot met helder water. 'Zullen we gaan zwemmen?', stelde mijn maat voor. Een zwembroek hadden we niet, maar wat gaf dat. Hier in de polder was toch niemand te zien. Dus gingen we poedelnaakt in het water. Hé, daar friste je wel van op. Het was een mooie zomeravond. Over het land lag een weldadige rust. Niets wees op een dreigend gevaar. Duitsland was echter Polen al binnengevallen. Daardoor verklaarden ook Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland. Bange vrees bekleemde me. Zou ons land ook in de oorlog worden betrokken en zou ik sneuvelen? Ik wilde leven! Ik was nog zo jong! De volgende dag was het zondag. Weer moesten we de spullen opbreken. Waarheen onbekend. Het ging er erg rommelig toe. Gelukkig hoefden we niet meer te lopen. Er waren vrachtauto's en andere auto's gevorderd. Met een legerauto, geladen met 'kuch', een droog en hard soldatenbrood, kon ik meerijden. Het ging in de richting van de kust. Toen we stopten, bleken we in een van de bloembollendorpen te zijn beland: Hillegom. Maar ook daar waren we niet op de goede plaats. Wel hingen uit vele huizen vlaggen, om te kennen te geven, dat de soldaten daar vrij konden binnengaan om koffie en soep te gebruiken. Daartoe had Colijn een oproep via de radio gedaan. Velen gaven daaraan gehoor. Ik kon tenslotte geen koffie en soep meer zien. Toch was het goed bedoeld. Verder gingen we weer. Laat in de middag kwamen we in het naburige dorp aan: Lisse. Een paar onderofficieren waren er al. Samen met onze luit waren ze al vooruit gegaan om huizen te vorderen voor onderdak. Ook ik kreeg er een aangewezen om te gaan bivakkeren. 't Was dicht bij de hoofdstraat van het dorp in de Julianastraat. In een aftands houten schuurtje pal er tegenover werd de keukenwagen gezet. Ik was ingedeeld bij de staf van het bataljon. Daarmee bofte ik. Dat was maar een kleine groep soldaten, die belast was met speciale opdrachten, zoals telefoneren enzovoort. De oude administrateur, die in Assen zo zorgelijk keek, 'ligt' in een woning aan de hoofdstraat, net om de hoek. Even verder in het rijtje nog een voor de chauffeurs en de koks en de anderen. De officieren en onderofficieren waren ingekwartierd bij burgers. Wij kregen vers stro op de vloer, om daarin een slaapplaats te maken. In het huis, waarin ik lag, was een wastafel. Bofte ik effe. In de huiskamer was een houten tafel met een paar banken. Daaraan konden we eten. Borden hadden we niet. Daarvoor in de plaats ons etensblik. Bijna elke dag stond er 'rats' op het menu. Dat was een soort stampopot. Veel smaak zat er doorgaans niet aan. 's Maandags kregen we altijd peulvruchten. Die kon ik bijna niet door mijn keel krijgen. En toch was ik thuis nooit verwend geweest met eten. Daarbij dat spekvet. Om van te griezelen!

De eerste nacht zat erop, maar ik wist niet wat ik moest doen. Niemand van de 'bazen' was te zien of te vinden, dus maar afwachten. Alles was nog lang niet gere-

Rindert (2e van rechts) als korporaal in Lisse (1939)

Lisse 1939

geld. In afwachting van de dingen die gingen komen, vatte ik post op de hoek van 'onze' straat met de hoofdstraat, waar de tram reed. Eén van mijn maats kwam bij me staan. Dicht langs de huizen reed een elektrische tram. Je kon wel merken dat je hier in Holland was. Alles was zo anders. Vooruitstrevender zou ik zeggen. Bij ons thuis de weilanden met het vee erin. Over de wegen de bolderwagens van de boeren met daarop de rammelende melkbussen. Af en toe eens een auto. En niet te vergeten die oude stoomtram met dat gekke, vierkante locomotiefje ervoor. Net een dobbelsteen. Als je op de weg fietste en de tram reed dan langs je, kon het gebeuren, dat de stoom over de weg sloeg. Dan zag je een ogenblik niks. Hier geen weilanden met vee, maar zandvlakten, waarop ze bloembollen teelden. De velden waren door lage beukeheggen van elkaar gescheiden. Soms tussen de bollen in zo maar wat groente. Raar. In de hoofdstraat van het dorp was wel veel verkeer. Ook veel militaire auto's.

In de erker van het hoekhuis achter me was een meisje aan het afstoffen. Ze droeg een groot wit schort. Zeker de dienstbode, peinsde ik. Ze keek in mijn richting. Ik knipoogde tegen haar, maar ze gaf geen 'sjoeg'. 'Nou, dan niet', dacht ik. 'Geen handvol, maar een landvol', zou Heit gezegd hebben. De dag werd doorgebracht met het op 'gang' helpen van onze compie. Om vijf uur was er de warme 'hap', capucijners met spekvat, een etensblik vol. Me vermannend werkte ik er een deel van naar binnen. Totdat ik bijna ging kokhalzen. De rest klieperde ik in de spoelington voor de varkens.

Met m'n maats hing ik daarna nog wat rond, waarna we met elkaar het dorp gingen verkennen. In een doodlopende straat was een fietsenwinkel. Uitgebreid bekeken we de etalage met de daarin uitgestalde spullen, niet wetende, wat we beter konden doen. Plotseling was daar een stem achter ons. Mij omdraaiend zag ik een meisje van ongeveer twintig jaar. Of we kwamen koffiedrinken, vroeg ze. Dat deden we maar al te graag. Daarbij hield ik in gedachten, wat Heit me had gezegd toen ik weg moest. 'Als je ergens bij burgers een 'thuis' kunt vinden, moet je dat niet laten'. We gingen naar binnen, voorafgegaan door het meisje. Het was het laatste huis aan de overkant. Het zag er binnen eenvoudig uit. Een arbeidersgezin, zo te zien. Verlegen keek ik af en toe eens om me heen. De mensen probeerden ons op ons gemak te stellen. De vader, een wat tengere man met een grote, kromme neus, lurkte bijna voortdurend aan zijn pijp. Blauwe rookwolken kringelden omhoog. De moeder was flink gezet, een welgedane mook, zoezegd. Niet wetende waar ik mijn handen moest laten, zat ik roerloos op mijn stoel. 't Leek wel, of iedereen naar mij keek. Ik wist niks te zeggen. M'n keel zat dicht. Dan moest je Dirk Mook, één van mijn maats zien. Die wist van wanten en kletste honderduit. Die had de lachers op zijn hand. Ik was jaloers op hem. Tegenover me, in de hoek van de kamer, stond een orgel. Daarop prijkte een foto van Colijn. 'De grootste vijand van de arbeiders', had Heit me altijd voorgehouden. Waarin was ik nu verzeild geraakt? Aan een van de muren hing een bord, bekleed met donker fluweel, zo te zien. 'Wentel Uwen weg op

de HEERE en vertrouw op HEM', las ik. Daar wordt zeker God mee bedoeld, overpeinsde ik. Maar ik geloof daar niet in. Heit zei altijd: 'Dat is opium voor het volk'. Gelukkig waren mijn ouders wel zo verstandig om vooruit te zien en te vechten voor een betere toekomst voor de arbeider. 'Morgenrood, Uw heilig gloeien', zong Mem vaak. En: 'Begeerte heeft U aangeraakt'. Dàt was het. Daar zat tenminste toekomst in. Thuis, boven de deur Heit zelf gemaakte luidspreker hing een koperen reliëf van Pieter Jelles Troelstra. Dat was nog eens een voorvechter. Daar kon Colijn met z'n hele bezuinigingspolitiek een puntje aan zuigen. Wij wilden tenminste vooruit en daarom liepen we ook mee in de demonstraties voor het 'Plan van den Arbeid'. De S.D.A.P. wist wel hoe het moest. Maar die 'fijnen' met hun Colijn hielden de vooruitgang tegen. En hier zit ik dan. Kennelijk ook zo'n 'fijn' gezin. 'Zo fijn als poppestront', zou Heit zeggen. Zo was het ook. Hij had op ons dorp daarvan genoeg ervaren.

Op een eikenhouten bank voor het orgel zat een meisje van ongeveer 18 jaar. Donkerbruine ogen als kooltjes vuur priemden in mijn richting. Haar bijna zwarte haar zat plat op d'r hoofd gedrukt, scheiding in het midden, rol in de nek. Wat een ouderwets gedoe. Mijn zusters hadden kort haar en krulden dat zelf met een tang, die ze in het vuur staken. Soms stonk dat wel erg. Onopgemerkt keek ik nog eens in de richting van dit meisje. Gek toch, had ik haar niet eerder gezien? Maar waar dan toch? Wacht eens, was dat niet dat meisje met de witte schort in die erker? Toen gaf ze geen 'sjoegje'. Ja, ze was het vast! Ik zag het goed. Ze herkende mij zeker ook, want nog eens keek ze in mijn richting. Hoe bestond het!

Na een poosje werd het druk in de kamer. Steeds meer mensen kwamen binnen. De kamer werd steeds voller. Ieder kreeg een hand, ook ik. De vader werd door allen gefeliciteerd. Die was de dag daarvoor jarig geweest. Gelukkig werd er veel gepraat. Dan was de aandacht een beetje van mij af. Na de koffie werd een borrel ingeschonken. De familie was van een ander dorp gekomen, maar reisde niet op zondag, zodoende. Nou, mij niet gezien. Wat een stijve boel. Eindelijk tijd om naar 'huis' te gaan. Om tien uur was er appèl. Toen we weggingen, werden we uitgenodigd nog eens langs te komen. Thuis dacht ik nog lang na over dit verzoek. 't Waren toch best aardige mensen. Ze hadden schik met elkaar. Je kon ook wel zien, dat ze hard moesten werken voor hun brood. Allemaal op het bollenland, hoorde ik ze zeggen. Nu, in het najaar, moesten de bollen in kisten gepakt worden. 'Schuurwerk', hoorde ik. De mannen hadden rauwe, eeltige handen. Hun werkdagen waren lang. Ze praatten over hun werk en de kerk. Dat hoorde ik wel. De vrouwen hadden het natuurlijk over de kinderen en allerlei andere vrouwenzaken. Ook de mobilisatie werd besproken. Soms betrokken ze ook mij in hun gesprekken en later op de avond had ik me ook wat meer op mijn gemak gevoeld. Ook die grote meisjes waren best aardig. Ze vroegen me van alles en nog wat. Maar het waren wel 'fijnen' en daar moesten wij thuis niks van hebben.

Thuis, jaren geleden, vond ik eens een klein bruin boekje. Op de omslag stond:

Anna Batenburg op 18-jarige leeftijd

Bijbel. Wat dat betekende, wist ik niet. Wel heb ik er in gebladerd. Oude Testament, las ik. Als je doodging en geld had, was er een testament. Of als je een pak slaag kreeg, kreeg je op je 'testament'. Mozes, Jozua, Jesaja, Psalmen, Mattheüs, Lucas. Ik begreep er niks van. Wel stonden er allemaal vreemde verhalen in. 't Was wel oud, dat kon je wel zien. Zou dat ermee te maken hebben als je 'fijn' was? 'Als je bij mensen een thuis kunt vinden, moet je dat niet laten', had Heit vaak genoeg gezegd. Och, en waarom zou ik niet weer gaan. Ze waren immers best aardig. Laten ze dan 'fijn' zijn. Wat gaf dat. Zo voortmijmerend rees bij mij het besluit toch weer te gaan. Waar moest ik ook anders heen? In het huis, waarin ik gelegerd was, was het ook al zo ongezellig. Alleen wat stro op de grond en wat slaapspullen. Dat was alles. Trouwens, bijna ieder had een stekkie, waar hij heen kon gaan. Dat had ik al wel gemerkt. Resultaat van de uitgestoken vlaggen? Zo stond ik dan ook de tweede avond weer voor de deur bij die mensen. 't Was nog wel wat vroeg, maar dat gaf niet. Mijn maats gingen niet, zeiden ze mij. Zij hadden andere plannen. Welke? Ik wist het niet. Zo zat ik dan nu alleen in de kamer met de hele familie. Een paar kleine jochies keken me onderzoekend aan. Ze vroegen me van alles over de soldaten. Nadat die naar bed waren gebracht, wilden de anderen wel eens weten, wat voor vlees ze in de kuip hadden. Nu ik alleen met hen was, voelde ik me wel prettiger. Wel stond ik in het middelpunt van de belangstelling, maar dat was niet hinderlijk. Uitgebreid vertelde ik van mijn familie. Toen ik wat foto's liet zien, viel die van Johanna op de grond. Een van de meisjes raapte die op en vroeg, wie dat was. Ik vertelde hen dat ik met dat meisje een poosje verkering had gehad, maar dat ze eigenlijk mijn meisje niet meer was. Dan weer wel en dan weer niet verkering. Soms wist ik het zelf niet meer. Ze was wat wispelturig en soms humeurig. Belangstellend hoorden ze m'n verhaal aan. Steeds meer voelde ik me op m'n gemak. De mensen zijn vriendelijk en gul. Wel gezellig, zo 's avonds in een gezin te zijn. Ze vielen me ook niet lastig met geloof en politiek. Daar was ik wel bang voor. De avond vloog om. Tegen tien ging ik weer terug naar 'huis'.

De volgende dag, juist toen ik van plan was weer naar die mensen te gaan, kwam onze foerier, Schoppenaas noemden ze hem, die me buiten zag staan, naar me toe en vroeg: 'Ben jij korporaal Brandsma soms?' Toen ik dat had bevestigd, vertelde hij mij dat hij in een café op de radio had gehoord, dat ene korporaal Brandsma van 1-I-1 R.I. thuis moest komen, omdat zijn vader overleden zou zijn. Ik schrok geweldig en kon het niet begrijpen. Heit was niet ziek toen ik weg ging. Maar ja, je kon niet weten. Telefoneren kon ik niet, want wie had er nou telefoon? Alleen de rijken en de winkeliers, enzo. Voor anderen was dat immers veel te duur. Van mijn majoor kreeg ik toestemming om naar huis te gaan. Hij zorgde zelfs voor een militaire auto en een doorlaatpas. Het was al midden op de avond als ik naast de chauffeur in de auto zat te peinzen. 't Is ook al donker buiten. Er was weinig verkeer op de weg. Waar we reden, wist ik niet. Ineens moesten we stoppen en kregen controle. We

stonden toen bij de sluizen in IJmuiden. Gelukkig was alles in orde. Verder ging het weer, nu in de richting van de Afsluitdijk. De wegen zijn stikdonker. Bijna geen auto kwam je tegen. Telkens kregen we onderweg controle. We gingen over een schipbrug over het water van het Noordhollands kanaal. Nu ging het in de richting van Den Oever. Langzaam maar zeker vorderden we. Aan de Afsluitdijk scheen geen einde te komen. Maar één verlangen hield me bezig: zo snel mogelijk thuis te zijn. De chauffeur begreep dat ook, want hij stopte nergens en trachtte zo snel mogelijk op te schieten. Laat op de avond kwam ik thuis. Daar hoorde ik tot mijn verbazing, dat niet Heit, maar mijn zwager, de man van mijn oudste zuster, was overleden. Toen ik weg moest, was die inderdaad ziek. Maar dat het zo erg was, had ik niet begrepen. En nu dit. Voor een zwager had ik geen recht op verlof. De chauffeur van de militaire auto wilde niet blijven en gaat naar een hotel. De volgende morgen belde ik naar de administrateur van onze compie en vertelde hem, hoe de zaken er voor stonden. Ik zei hem, dat ik wegbleef tot na de begrafenis op zaterdag. Samen met m'n zuster uit Amsterdam-Noord reisde ik op zondagmorgen terug.

Diezelfde avond nog ging ik weer naar m'n 'stekkie'. Iedereen was nieuwsgierig over wat ik wel niet allemaal had te vertellen. Toen zei hun oudste dochter mij, dat de majoor erg kwaad op mij was geweest, omdat hij dacht, dat ik hem bedrogen zou hebben. Die majoor was namelijk ingekwartierd bij de mensen, waar zij diende. Zodoende. Inderdaad moest ik de volgende dag bij hem op het 'matje' komen. Maar, nadat ik hem had verteld, hoe de vork aan de steel had gezeten, toonde hij erg veel begrip. 't Viel allemaal dus wel erg mee, gelukkig.

Elke avond ga ik naar die vriendelijke mensen toe. Ik begon zelfs al een beetje eigen met hen te worden. Zij behandelden mij, alsof ik een eigen zoon van hen ben. Zo kwam ook het eten in dienst ter sprake. Dat ik niet zo erg van peulvruchten hield en die met het spekvat bijna niet weg kon krijgen. Nou, de vader van het gezin was daar dol op. Of ik het niet mee kon brengen, dan zou de moeder wel voor mij eten koken. Zo nam ik bijna elke week m'n etensblik vol peulvruchten mee naar hen. Dan kreeg ik lekker verse groente, aardappels en bijna elke dag stond er op de schoorsteen in de huiskamer een gekookt ei op me te wachten. Zelf hadden ze kippen en eenden en een grote groentetuin. Daarin groeide van alles. Achter in de tuin stond een oude schuur met daarin een varken. Dat moest vetgemest worden. De moeder zorgde daar voor. Over een paar weken, in november, moest dat varken worden geslacht. Een oud-buurman, Peer van Hamme, - een gedeserteerde Belg uit de Eerste Wereldoorlog - zou hem voor hen slachten. Dat gebeurde elk jaar zo, hoorde ik.

Op de lange winteravonden deden we dikwijls met elkaar een spelletje. 'Ezelen', noemden ze dat. Mijn brieven mocht ik op hun adres laten aankomen. Dan waren ze niet zo lang onderweg. Ook had ik een burgerpak bij hen hangen voor de vrije tijd. Zo was ik tenslotte helemaal in hun gezin opgenomen. Ze namen me mee naar verjaardagen en op visite. Met de dochters kon ik ook goed opschieten. Ze verzorgden m'n kleren en m'n was. Heerlijk, zo'n 'stekkie' te hebben gevonden. De weken vlogen

Oma en Opa Batenburg

Anna bij de familie Zaneveld (omstreeks 1935)

Leuns, 'Zus' en Anna in 1943

om. Af en toe eens een vrije reis naar huis. Dan ging je met honderden anderen in oude treinwagons naar huis.

's Avonds, na het avondeten, ging ik dikwijls met de vader naar de tuin van zijn werk om de kachels te stoken. Die bevonden zich in de schuren, waarin de bloembollen en wel de hyacinthen lagen opgeslagen. In een paar dagen tijds werd dan de temperatuur opgejaagd tot boven de twintig graden. Daarna moest die over een paar weken weer zakken tot vijftien graden. In die tijd ontwikkelde zich in de bol dan de bloem zodanig, dat die met Kerstmis kon bloeien. 'Prepareren' noemden ze dat. Onderweg kletsten we heel wat af. Hij rookte z'n onafscheidelijke pijp en ik m'n shaggie. Zo vergeleed de ene dag in de andere. Maar lang zou dat niet duren, want onze luit kwam op zekere dag naar me toe om te vragen, of ik naar de sergeantsopleiding wilde. Nou, daar had ik helemaal geen oren naar. Ik had het immers zo naar m'n zin en 's avonds een goed onderdak. Voor mij hoefde het niet. Neem maar een ander. Maar anderen waren er niet. Met z'n drieën waren we maar bij de staf van de compie, die een diploma bezaten. Juist die drie werden eruit gezocht voor die opleiding. Daarvoor moesten we naar Haarlem, naar het 12e Regiment. Ik probeerde om er onderuit te komen, maar dat lukte niet. Toen ik het aan de mensen, waar ik kwam vertelde, keken ze eerst wel beteuterd. We hadden het net zo fijn met elkaar en nu kwam dit ertussen. Maar ja, er was toch niks aan te doen. Nu zou ik niet meer elke avond bij hen kunnen zijn. Ik beloofde echter, dat ik zou trachten op zaterdag, zondag en woensdag te komen. Zo ging ik voor de zoveelste keer een onzekere toekomst tegemoet.

In m'n nieuwe omgeving moest ik eerst weer erg wennen. Met zo'n twintig man lagen we in een paar burgerhuizen in de laatste straat van Haarlem-Noord. Tegenover ons was een begraafplaats. Br, br, br, br, niks opwekkend. Dichtbij was een schilderachtig oud vissersplaatsje: Spaarndam. Gelukkig wilden de mensen, waar ik al zo lang kwam, wel voor me blijven wassen. Dat was een uitkomst. Zoals afgesproken ging ik driemaal per week naar hen toe. 't Bleef er gezellig. Telkens keek ik naar die avonden uit. En als ik weer terug moest, brachten het meisje van de orgelbank en haar jongere zusje me naar de tram. Van lieverlede groeide er tussen het meisje van de orgelbank, Anna heette ze, en mij een zekere genegenheid. Steeds weer zochten we elkaars nabijheid. In hun kennissenkring was ik al helemaal opgenomen. Haar ouders noemde ik ook al 'Vader en Moeder'. Gek toch, hè, dat dat zo vlug en ongemerkt ging. 's Zondags was ik ook altijd de hele dag bij hen. Dan was iedereen wel naar de kerk, maar er waren ook nog een paar kleine jochies in huis. En daarop moest gepast worden. Ze vielen me nooit lastig met vragen over het feit dat ik niet naar de kerk ging. Ze lieten me volkomen vrij.

Soms was er een toestand van alarm. Dan waren we ook beperkt in onze bewegingsvrijheid. Toch waagde ik het er telkens weer op, om de controles te ontlopen. Dat lukte steeds, vaak met behulp van de burgers, die ook in de tram zaten.

Kerstmis en Nieuwjaar waren inmiddels al voorbij. Het was zondagavond. Anna en haar zusje brachten me naar de tram. Ik liep in het midden. Beiden hadden me een arm gegeven. Zo liepen we knus babbelend voort. Ik merkte, dat Anna ook wel om mij gaf. Zo van die kleine dingen, die er in een mensenleven kunnen zijn, waaraan je merkt of een ander om je geeft. Dagenlang hing ik er al tegenaan. Nu moest toch het hoge woord er eens uit. Eindelijk verzamel ik alle moed en vraag haar. 'Ja', zei ze. Gelukkig. Toen gaf ik met een bonzend hart haar m'n eerste zoen. Haar zusje zag dat, natuurlijk. Die wilde toen later niet meer mee om me weg te brengen, zodat Anna dat in het vervolg alleen deed. Begrijpelijk. Toen we op een zondagavond weer bij de tramhalte stonden te wachten, in een klein hoekje bij een schilderswerkplaats weggedoken voor de koude wind, sloeg ik mijn arm om haar heen. Zo stonden we knus dicht tegen elkaar te genieten, toen plotseling mijn elleboog door een klein ruitje schoot. Pang. Jarenlang daarna vertoonde dat ruitje nog een diepe barst. Op een andere keer werd plotseling het buitenlicht ontstoken, net toen we elkaar wilden zoenen. Zouden ze stilletjes achter de ruiten naar ons hebben staan kijken? De tijd vloog om. De winter was wel streng, maar daarvan had ik zo goed als geen last. Toen het varken geslacht werd, kreeg ik een pakje heerlijke hoofdkaas toegestuurd. Die was door Anna's moeder gemaakt. Daarvan heb ik lekker gesmuld. Weer eens wat anders. Op een keer, dat we weer niet de stad in mochten, kwam Anna met de tram naar mij toe. Ze bracht mijn schone was mee en m'n horloge, dat ik in het dorp in reparatie had gegeven. Samen wandelden we heerlijk in de stad en dronken ergens een bakkie. Later brachten we m'n spullen naar mijn kamer, waarna ik haar weer op de tram zette. Nu hadden we dus verking met elkaar. Maar dat had wel konsekwenties. Zij ging immers naar een kerk en ik was daar niet in opgevoed. Hoe moest dat nu? Zij gaf nooit haar geloof op. Dat verlangde ik ook niet van haar. Zelf had ik echter van een kerk ook geen afkeer, ondanks het feit, dat Heit er altijd zo over kon schamperen. Toen ik voor m'n 'nummer' in dienst was geweest, ging ik ook altijd mee naar een kerkdienst voor de soldaten. Verstand ervan had ik wel niet, maar 't was toch wel vreemd, dat ik telkens weer ging. Hoe kwam dat toch? Samen praatten we er met elkaar over, wat ons nu te doen stond en hoe we het verder moesten doen. Ik besloot, dat ik met haar mee zou gaan naar de kerk. Dat zou in mijn familie wel de nodige deining veroorzaken, dacht ik. Thuis waren ze immers fel anti. Maar ik zette door, waardoor we allemaal erg gelukkig waren, ook haar ouders natuurlijk. Heit en Mem verzetten zich ertegen, maar m'n oudste zus, die net weduwe was geworden, had er wel begrip voor. M'n jongste zus uit Amsterdam was het er ook niet mee eens en stookte mijn ouders af en toe op, dat ze het niet moesten nemen. Wat een spanning. En waarom? Waarom elkaar niet verdragen?

Zo, de opleiding was achter de rug. Ik moest examen afleggen en slaagde. Toen was ik sergeant. Nu geen brede, gele strepen (bananeschillen) op m'n mouw, maar zilver-

kleurig metaaldraad, waarvan heel smalle strepen waren gemaakt. Deze werden afgezet met goudgalon. Nu was ik een hoge 'mieter', zeiden ze. Ik was eigenlijk bestemd voor het depôt in Bergen in Noord- Holland, maar daar kwam niks van terecht. Ik moest terug naar mijn onderdeel, maar kwam nu terecht bij een andere compie. Die lag in een ander dorp, in Sassenheim. Maar ik kon nu wel weer elke avond met de tram naar Lisse, waar Anna woonde. We hadden nu weer een heerlijke tijd. Maar ook dat zou niet zo lang duren!

Hitler hield steeds dreigender en brallender redevoeringen en zweeptte het Duitse volk daardoor op. Waar zou dat op uitlopen? Steeds vaker gingen er allerlei geruchten. Zo zouden N.S.B.-ers lichtseinen geven. Dan moesten we met onze compie op stap om er achteraan te gaan. Nooit vonden we ook maar iets. 't Liep al tegen Pinksteren. De bollenvelden kleurden al. Af en toe was het erg druk in die streek. Dan kwamen vele mensen voor een dagje naar de bollen kijken. Wat een auto's en fietsen! Dan moest je erg vroeg van huis om op tijd in de kerk te kunnen zijn. Elke dag scheen de zon volop.

's Nachts was het nog wel vrij koud. Maar ja, het was ook nog maar voorjaar. 't Was donderdagavond vóór Pinksteren. Rustig kroop ik op mijn strozak om van een heerlijke slaap te genieten. De zoetige geur van de hyacinthen rook je zelfs binnen. Een zware lucht. Soms kreeg je er wel hoofdpijn van. Niets wees erop, dat deze rust wel heel spoedig zou verdwijnen. Al vroeg in de morgen werd ik wakker. Ik hoorde al stemmen. Wat zou er aan de hand zijn? Nog een beetje versuft van de slaap kroop ik uit mijn deken. Hoorde ik dat nu goed? Gebrom in de lucht? Of zouden dat auto's op de straat zijn? Daar komen de 'bazen' aan. Nerveus draaien ze hun handen. 'Eruit, jongens, de Duitsers zijn het land binnen gevallen!' Gauw graaide ik m'n spullen bij elkaar en stopte dat in m'n plunjezak. Nu vlug eerst wat eten, want we moesten vandaag al weg van hier. Nu hoorde ik ook de vliegtuigen laag overkomen. Het zwarte kruis op hun staart kon je goed zien. 't Waren grote driemotorige 'kisten', Junckers. Ze vlogen in de richting van de Noordzee. Waar zouden ze naartoe gaan? Enkele soldaten schoten hun geweer erop leeg. Dat hielp ook niks. Tegen de middag kwam Anna op van de zenuwen naar me toe. Ze had even vrij kunnen krijgen. Zwijgend stonden we een poos bij elkaar, niet wetende wat te zeggen. We zeiden elkaar gedag. Toen moest ik weg. Waarheen? Zouden we elkaar ooit weer terugzien? Zou ik moeten sneuvelen? Ieder had zijn eigen gedachten...

We kregen de beschikking over gevorderde vrachtauto's. Met de chauffeurs erbij nog wel. De verloofde van Anna's zuster moest ook rijden. Wij gingen met onze compie naar Rijnsburg, een dorp in de buurt. Tegen de avond kwamen we daar aan. In de toren van de oude Hervormde kerk hadden we een onderkomen gevonden. Vandaar zouden we in de late avond te voet verder trekken, door de duinen naar de Wassenaarse Slag. Inmiddels was het pikkedonker geworden. De ramen van de huizen waren verduisterd. De straatlantaarns brandden ook niet. Je kon geen hand

Geslaagd voor het sergeantsexamen in Haarlem (maart 1940)

Rindert (staand 1e van links) tijdens de mobilisatie in Sassenheim (voorjaar 1940)

voor ogen zien. Plotseling brak er een beetje paniek uit. Wat was er aan de hand? 'Er wordt op ons geschoten', hoorden we roepen. Hoe kon dat nou? En door wie dan wel? Zaten de Duitsers dan al zo dichtbij? Of zouden het N.S.B.-ers zijn? Vragen, vragen, zonder antwoord te ontvangen. In kleine groepjes gingen we er opuit om de omliggende woningen te doorzoeken. Maar we vonden niks. Inmiddels was het tien uur in de avond geworden. Tijd om op te breken en verder te trekken. Door de duinen ging het in de richting van het strand van de Wassenaarse Slag. 't Was toch nog een heel eind. Halverwege mochten we een poos uitrusten. Ik haalde mijn deken te voorschijn en probeerde zo zonder kussen op de koude grond wat te gaan slapen. Maar daar kwam niks van terecht. 't Was veel te koud. Aan één deken had je niet genoeg. Lang duurde het echter ook al niet, of we braken maar weer op. Voort ging het weer, een onbekende bestemming tegemoet. Ik was te moe om te denken. Anna zou wel weer bij haar ouders terug zijn. Sjokkend liepen we verder door het mulle zand. Vermoeidheid speelde ons allen parten. Eindelijk, daar in de verte doemden in de schemering van de nacht een paar lege huisjes op. 't Was een heldere nacht. We kregen opdracht in de oude huisjes te gaan en daar te gaan slapen. Als haringen in een ton, zo dicht zaten we op elkaar gepakt. Niemand wilde graag in de kou buiten slapen. Ook in een paar oude schuurtjes buiten lagen onze 'jongens'. Op de zolder vond ik nog een plaatsje. 'Een beetje inschikken, jongens, het gaat nog net'. Hè, hè, nu proberen wat te slapen. 't Viel niet mee. Om me heen rook ik de geur van zweetvoeten en leer.

Eindelijk begon het wat te schemeren. Een nieuwe dag diende zich aan. Wat zou die ons brengen? Het antwoord daarop werd me al heel gauw gegeven. Niet lang duurde mijn gemijmer. Pang, boem. Pang, boem. Retteketet, retteketteteketet. Wat was dat nou? De ene explosie volgde op de andere. De huisjes dreunden ervan. Het vuren van de mitrailleurs ging steeds sneller. De inslagen volgden elkaar in een steeds sneller tempo op. 'Eruit, we moeten eruit. Hier hebben we geen kans. Allemaal naar buiten!' Zo klonken de bevelen van onze officieren. Een twintigtal moedigen probeerden het. Eén voor één werden ze voor de voordeur neergemaaid. Het lichtend spoor van de lichtspoormunitie vloog razendsnel langs. Inwendige woede over het in hinderlaag lokken van ons nam bezit van me. Ik had de kelder weten te bereiken en speurde door het kleine vierkante raampje naar buiten in de schemering, of ik ook een Duitser in het vizier kon krijgen. Niks te zien. Wel kwamen de inslagen van de handgranaten en mortieren steeds dichterbij. Ik kon niet meer denken. Mijn hoofd leek vol zand te zitten. Ik voelde me duf. Wat zou mijn lot zijn? Sneuvelen? Maar dat wilde ik niet. Eruit! Maar hoe? Zo hadden we geen ekele kans op overleven. Ik schreeuwde de jongens toe niet meer te trachten eruit te komen. 'Gooi af je uitrusting. We hebben geen kans!' Ze gehoorzaamden me, gelukkig. Alle uitrusting werd op een hoop gegooid. Daarna wist ik met mijn bajonet een stuk witte vitrage van een der ramen te bemachtigen. Dat bond ik aan die bajonet en stak het naar buiten. Al heel vlug kwam een Duitse soldaat met een verbeterd gezicht en

pistoolmitrailleur in de aanslag voor de deuropening staan. Hij schreeuwde: 'Raus, allen raus!' Angstig staken we onze handen omhoog ten teken, dat we ons overgaven. Buiten gekomen zagen we een paar dozijn van de onzen liggen. Dood. Een zinloze dood. In een duinpan werden we bijeen gedreven en gefouilleerd. Zelfs mijn piepkleine zakmesje werd me afgenomen en ik zag het nooit meer terug. Het schieten was inmiddels opgehouden. De zon klom steeds hoger aan de hemel. 't Werd ook weer wat warmer, gelukkig. Ik had het koud. Nu zou dat wel overgaan. Nadat ieder zich had overgegeven en de wapens waren verzameld, werden we voor de tweede keer in de huisjes gedreven, maar nu als krijgsgevangenen. Randon legden de Duitsers onmiddellijk een verdedigingsring aan. Op de toppen van de duinen groeven ze stellingen. Ze hadden zowaar een stuk Pag-geschut (pantserafweergeschut) van ons weten te bemachtigen. Daar gingen ze al heel gauw mee oefenen. Weer zaten we met ons allen, zo'n driehonderd man, op elkaar gepakt in die huisjes. Eten was er niet. Hoe moest dat nu? Ik kreeg knap honger. De anderen ook, dat was een troost. De majoor liep er al net zo verfromfaaid bij als zijn soldaten. Elke hiërarchie was onmiddellijk weg. Vervuld met eigen gedachten, trachtte ieder er van te maken wat ervan te maken was. Maar we waren nu wel afhankelijk van onze 'vijand'. 's Nachts zaten we dicht op elkaar gepakt op de grond. Van slapen kwam niks. Bovendien werd het al heel gauw tot stikkens toe benauwd. Er was veel te weinig zuurstof voor zoveel mensen. Buiten hielden in de schemerige nacht een paar Duitsers de wacht. Ik zat niet ver van een der ramen en tikte daartegen. Een van de Duitse soldaten kwam voor het raam staan en vroeg: 'Was ist los?' 'Sehr warm im Zimmer', zeiden we. Gelukkig, het raam mocht op een kiertje open. Hé, dat was lekker. Frisse lucht.

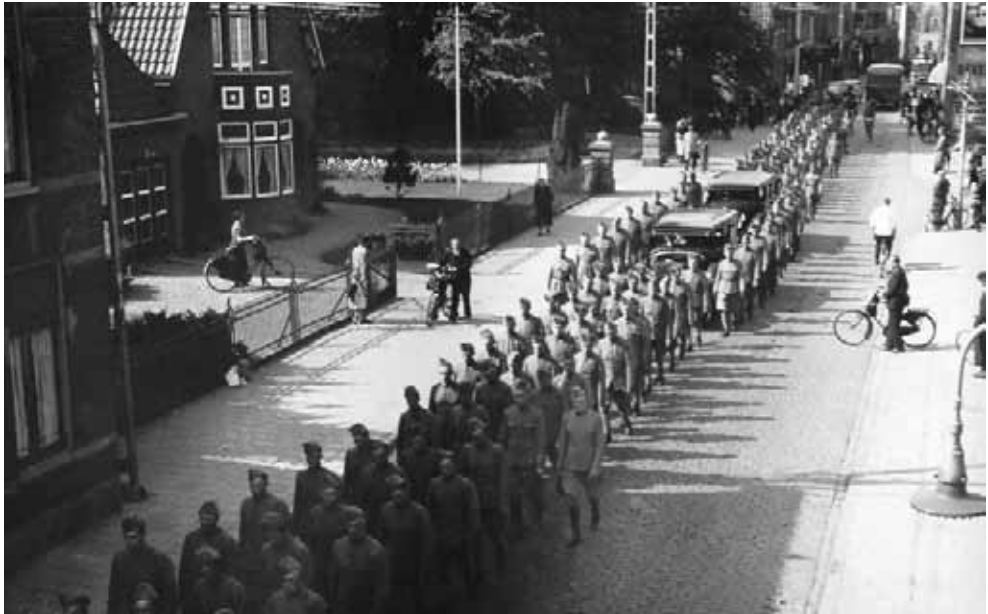
De nacht was eindelijk voorbij. 't Was nu Pinksterzondag. Niet te geloven. Weer was het stralend weer. De honger voelde ik niet meer. Af en toe een slok water. Dat was alles. Apathisch zat ik met m'n maats buiten, wachtend op de dingen, die gingen komen. Weer was het avond en weer was er niks gebeurd. De nachten waren een verschrikking. Niets te zien of te horen. Alleen de gedempte voetstappen van de Duitsers, die de wacht hielden. Maandag, Tweede Pinksterdag. Samen met nog een stel zat ik en lag ik 's middags op de zolder van een van de huisjes. We praatten wat en ieder zat met eigen vragen, waarop we geen antwoord wisten en kregen. Plotseling werd er geschoten. De kogels vlogen ons om de oren. Dwars door het dak nog wel. Van een van de jongens werd de drukknop van zijn linker borstzak weggeschoten. Had die effe geluk! Snel gingen we naar beneden om dekking te zoeken. Ook achter het huis waren een paar gewond geraakt. Gelukkig niet erg. Alleen vleeswonden. Heel gauw kwamen de Duitsers nu in actie. Ze brachten het buitgemaakte stuk Pag-geschut in stelling en losten er enige schoten mee. Daarna hoorden we niet meer, dat er werd geschoten. Zo verging de ene dag in de andere. Ik werd steeds slapper. Het lopen ging me ook meer moeite kosten. Honger voelde ik echter niet. Gelukkig was er wel water om te drinken en je wat op te frissen. Mijn krachten

Wassenaarse Slag: 22 doden (11 mei 1940)

'22 tapfere holl. Soldaten'

Herbegrafenis van de 22 doden van de Wassenaarse Slag (Sassenheim 1940)

namen duidelijk af. Zelfs kon ik niet gewoon meer denken. Raar toch, dat dat zo vlug ging. Van de Duitsers, die ons gevangen hielden, hoorden we dat de oorlog voorbij was. 't Was dinsdag 14 mei 1940. Ons land had het hoofd moeten buigen voor de overmacht aan mensen en materieel van de indringer.

De volgende dag kwamen de eerste mensen uit een naburig dorp langs. Van een gevonden sigarettendoosje maakte ik een paar 'briefkaarten'. Daarop schreef ik met een stompje potlood, dat ik ergens vond, een eerste levensteken voor An en Heit en Mem. Inderdaad bleek later, dat die 'briefkaartjes' aangekomen waren. Samen met een stel maats zat ik op de middag daarna op het terrein van ons onderkomen.

't Was nog steeds mooi, zonnig weer. Onder een boom was het wel uit te houden. Tussen het groen van de overhangende takken zag ik in de verte iets bewegen. Wat zou dat zijn? Ook hoorde ik het gebrom van een auto. Direct daarna zag ik in een flits een vrachtauto, groen met oranje letters. 'UTS', las ik. Zou dat, zou dat misschien een auto van Buts uit Lisse zijn? Bij die firma werkte ook de verloofde van An d'r oudste zus, Kees. Vol spanning volgde ik die auto. Hij stopte bij een huis niet ver bij mij vandaan. Daar reed hij weer verder. Hij kwam in onze richting. Bij het toegangshek van ons huisje stopte hij opnieuw. En wie stapte eruit? Ja, Kees van An d'r oudste zus. Warempel, hij was het toch. Met een auto van Buts uit Lisse. Wat een weerzien! Alsof we elkaar in geen jaren hadden gezien. De begroeting was emotioneel. En vragen, veel vragen. Hij bracht ons eten en drinken. Eindelijk. Dan hoefden we niet langer honger te lijden. Kees vertelde me over An en haar familie. Hoe die allemaal in grote angst hadden gezeten, want ons hele bataljon was als vermist opgegeven. Ze wisten niet meer waar we zaten en ook wist niemand, dat we door de Duitsers gevangen genomen waren. Kees zou, als hij terug was in Wassenaar direct naar huis bellen. Van mij was op het dorp verteld, dat ik was gesneuveld. Hunekink van de rijdende veldartillerie had het gehoord.

Heel voorzichtig aten we, om geen darmstoornissen te krijgen. Dat lukte heel goed. Dagelijks voelde ik me weer sterker worden. Nu is het al vrijdag. Ik ben al een week weg. De Duitsers deden ook wat vriendelijker tegen ons. In de late middag kregen we de mededeling, dat we de volgende dag, zaterdag dus, terug zouden gaan naar ons onderdeel. Gelukkig kwam er nu gauw een einde aan die ellende in die kleine huisjes. Traag kroop die laatste nacht om.

Zoals het goede soldaten betaamde, stelden we ons in marskolonne op, toen de tijd van vertrek gekomen was. Voorop de majoor, onze overste was ook gesneuveld. Die was hoofd van een Mulo in Leeuwarden geweest. Een fijne, zachte man. Helaas. We marcheerden in de richting van Noordwijk. We moesten immers naar Sassenheim, waar ons onderdeel lag. Tenminste, dat meenden we. Maar toen we in Noordwijk waren aangekomen, bleek, dat we naar Wassenaar hadden moeten lopen. We hadden er nu al een veel grotere afstand opzitten. Ons onderdeel lag nu niet in Sassenheim, maar in Wassenaar. Door onze gevangenschap waren we helemaal niet meer op de hoogte van de werkelijke situatie. Doordat onze krachten tijdens onze

gevangenschap danig waren afgenomen, werden in Noordwijk trams voor ons gevorderd, om ons naar Wassenaar te brengen. Dat duurde wel even voor die kwamen. Maar toen gingen we toch weer welgemoed verder. Verder dan Leidschendam-Voorschoten kwamen we echter niet met de trams. Daar moesten we er weer uit en het laatste stuk lopen. Nou, dat was niet zó ver meer. Gelukkig vonden we toen ook gauw weer ons onderdeel. De vrachtauto's met onze plunjezakken waren er ook. Daar zat schoon ondergoed voor me in. Dan kon ik me weer eens lekker verschonen, want ik voelde me na die week wel erg vies. Al die tijd had ik me niet of nauwelijks kunnen verfrissen en scheren had ik me ook niet kunnen doen. Wat voelde dat vies, zo'n lange baard. Ik was dat niet gewend ook.

In de verte kwam een van de soldaten hard fietsend mijn richting uit. Kijk hem eens, hij trapt zich ongelukkig om maar vooruit te komen. Vlak bij mij gekomen, sprong hij hijgend van zijn fiets. 'Hier', riep hij me toe, 'pak deze fiets en ga die kant op. Daar zijn je vader en je zuster en nog een paar mensen. Die zoeken je.' Zijn aanwijzingen opvolgend trap ik als een gek om maar vooruit te komen. Deze fiets herkende ik direct. Die was van An d'r vader. Zou An er zelf ook zijn? Sneller, steeds sneller trapte ik, om zo gauw mogelijk het antwoord te hebben. In de verte zag ik een viertal mensen lopen. Ze kwamen in mijn richting. Zouden het.....? Ja! Ze zijn het wel. Ik zag An, haar vader, Heit en Aaltje, m'n jongste zuster uit Amsterdam. Wat een weerzien. An en ik vielen elkaar om de nek. Maar wat zag ze er uit. Vreselijk. Vel over been. Van de spanning. Toen ik ruim een week geleden wegging, zag ze er nog zo welvarend uit. Wat een verschil. Maar dat moest weer goed komen. Als alles eerst maar weer achter de rug was. We hadden elkaar immers nog. Zovelen waren omgekomen in die paar oorlogsdagen en ook die waren meestal getrouwd of hadden verkering. Tranen van ontroering en blijdschap rolden over de wangen. An en Heit waren samen op een tandem, gehuurd bij de 'Bomzak'. Hoe bestond het. Van alles hadden ze voor me meegebracht, zelfs gekookte eieren. Die zullen best smaken. Zo liepen we met elkaar in de richting van waaruit ik gekomen was. We hadden het druk met vertellen. Nauwelijks terug bij de auto's van ons onderdeel, of ik hoorde al, dat we nog diezelfde middag doorgingen naar Sassenheim, naar onze oude, vertrouwde omgeving. Dat was effe schitterend! An en Heit en Aaltje en vader gingen alvast weer terug op de fiets. Ze hadden nog wel een paar uur voor de boeg. Niet lang duurde het, of ook onze 'trein' zette zich in beweging: richting Sassenheim. Ik reed mee met een bestelauto van de wasserij 'Hollandia' uit Sassenheim. Van het meegebrachte lekkers ging ik al gauw smullen. Eerst de eieren maar. Behendig pelde ik ze en wierp de doppen buiten 'boord'. Kijk, daar fietsten ze al. Nou, die waren ook al een eind opgeschoten! De chauffeur van onze auto toeterde. Wij zwaaiden en zij, natuurlijk, zwaaiden terug. Op de treeplank van de auto lagen de eierdoppen, hoorde ik later. Al heel vlug was ik weer terug in de bollenschuur, die ik een week geleden zo haastig had moeten verlaten. Me eerst nu maar lekker wassen en verschonen en dan zien een kapper te vinden, want met m'n 'krabbertje' zou

het wel niet lukken die baard eraf te krijgen. Hè, dat is lekker opgefrist. De kapper was dichtbij, maar het was er wel erg druk. Veel soldaten met, net als ik, een lange baard. Na ruim een half uur was ik aan de beurt. Zo, dat voelde nu een stuk beter. En nu gauw op de tram naar An en haar familie. Wat een heerlijk weerzien met allen. De kleine jongens vroegen honderduit. Na een poosje gingen Heit en Aaltje terug naar Amsterdam, waar Heit en Mem logeerden.

Langzaam maar zeker werd het Hollandse leger ontmanteld. De Duitsers maakten er een Opbouwdienst van. Geruchten gingen, dat de Duitsers de Hollandse soldaten wilden gaan gebruiken als parachutist tegen Engeland. Vanaf Schiphol, op een steenworp afstand van ons dorp, stegen iedere avond tientallen bommenwerpers en Stuka's op, om hun dodelijke last boven Engeland los te laten. Sommige waren zo zwaar beladen met bommen, dat ze geen voldoende hoogte konden halen. Dan lieten ze gewoon een paar bommen vallen.

Nog steeds had ik het uitstekend naar de zin. Elke maand mijn vijf en zeventig gulden traktement en kost en inwoning. Waar vond je zo'n baan? En 's avonds kon ik lekker naar An en haar familie. Maar Heit en Mem begonnen er bij mij op aan te dringen, dat ik thuis zou komen. Ze wilden dan wel een verklaring tekenen, dat ik de overheid niet lastig zou vallen om ondersteuning. Nou, ik had er helemaal geen oren naar. Bij Siemens kon ik niet meer terecht, ondanks allerlei beloften toen ik weg moest. Moest ik dan weer werkloos rondlopen? Waren vier en een half jaar nog niet genoeg? Mij niet gezien! Maar de druk op mij werd steeds groter en tenslotte gaf ik toe. Zo verliet ik eind juni van dat jaar de militaire dienst.

Ik zat weer thuis bij mijn ouders in Sneek en An was ver weg bij haar ouders in Lisse. Een paar maal per week schreven we elkaar. Van lieverlede werd ik aangevalen, omdat An naar de kerk ging. 'Wat moet jij met zo'n 'fijn' meisje? Wil je soms ook zo worden als zij?' We praatten er bijna nooit over. Langzaamaan maar, dan breekt het lijntje niet.

't Viel niet mee, weer thuis rond te hangen en niks te doen te hebben. Bij Siemens wisten ze wel dat ik weer thuis was, maar ze deden niks. Om de verveling te verdrijven, ging ik m'n fiets maar een opknapbeurt geven. Op het straatje, achter ons huis. Dan, na een week, werd ik opgebeld door Siemens. Ze vroegen, of ik weer voor Siemens wilde gaan werken. Dan moest ik met nog een stel anderen overmorgen al naar Woensdrecht. Dat lag helemaal tegen de Belgische grens in Brabant. De Duitsers hadden daar een klein vliegveld. In de barakken moest elektrisch licht w o r d e n aangelegd. Dit was mijn kans. Haastig maakte Mem m'n kleding in orde. Zo ging ik een dag later al op weg. In Leeuwarden trof ik op het station een stel jongens van Siemens aan, die ook moesten. An had ik ook gauw een brief geschreven. Met de trein ging het eerst naar Rotterdam. Daar moesten we overstappen. Lopen van het ene station naar het andere. Boven de stad dreven nog zware rookwolken van de

branden, ontstaan na het bombardement. En wat stonk het er! Ik zag niets dan brandende en smeulende huizen. Wel scheen de zon, maar die werd half verduisterd door de rook. Na nog een paar uur sporen waren we, na een lange dag, in Bergen op Zoom. Daar moesten we een kosthuis zien te vinden. 't Was al laat in de middag. Toch lukte het wonderwel. Met z'n drieën bij elkaar. Dat was gezellig. Maar het eten was niet best. De kippesoep vertoonde alleen een paar vetkringetjes. De kip had de kostbaas zeker zelf opgegeten. Alleen heet water.

Ik was nu een week hier en had het niet zo erg naar de zin. M'n fiets had ik laten opsturen, maar die had ik hier niet nodig. We werden met een autobus naar het werk gebracht en weer opgehaald ook. Gelukkig kreeg ik na ruim een week de opdracht naar Leeuwarden terug te komen. Wat een uitkomst! Tijd om naar An te schrijven had ik niet meer. De brief zou toch niet meer op tijd komen. Al de avond voordat ik zou moeten vertrekken, stapte ik op de trein. Ik wilde nog een paar dagen bij An in Lisse blijven en dan vandaar naar huis terug. M'n fiets had ik bij me, maar bij het station was er niemand om hem van een kaartje te voorzien. En ik mocht hem ook niet zo meenemen. Nou, dan laat ik hem wel staan en bel ik later, zo dacht ik. Laat in de avond, 't zal al wel over negenen zijn geweest, belde ik aan bij An. Wat een verrassing! 'Hoe kom jij hier?' Na een paar heerlijke dagen vertrok ik weer. Ik werkte weer in de telefooncentrale in Leeuwarden. Wat kon een mens in korte tijd toch veel beleven! Het leven van alledag verliep met de regelmaat van een klok. Weer ging ik met de trein elke dag van Sneek naar Leeuwarden. Heen en terug. Maar na een paar maanden, 't was inmiddels herfst geworden, werd het aantal treinen verminderd. Dan kwam ik 's avonds eerst erg laat thuis. Soms was het al tien uur. En dan moest ik ook nog warm eten. Dat betekende bijna elke dag een kliekje. En 's morgens vroeg moest ik al weer weg. Dat kon zo niet doorgaan. Dan maar op de fiets, zo besloot ik. Na veel geharrewar had ik die weer uit Bergen op Zoom thuis gekregen. Gelukkig maar. Zo trapte ik elke dag vijftientwintig kilometer naar mijn werk en ook weer terug. Weer of geen weer, in koude en regen. Neus plat op het stuur en regenpijpen aan. Dikwijls kwam ik toch nog nat thuis. De koplamp van mijn fiets was afgeschermd met een stukje verduisteringspapier. Je mocht maar een smal strookje open laten voor het licht. Ik had het strookje wat groter gemaakt. Anders was de brug over het water bij de Oosterdijk zo slecht te vinden. Dan zou ik in het water kunnen rijden. Op een zaterdag, vroeg in de morgen, werd ik daar door een politiemannet opgeschreven, omdat ik veel te veel licht op m'n fiets had. En ook het achterlicht had ik niet meer afgeschermd. Hij stuurde me naar huis terug om de zaak in orde te maken. Er zat voor mij niets anders op, dan naar huis terug te lopen en alles te veranderen. Daardoor kwam ik die morgen veel te laat op mijn werk. In die winter zwierf ik voor mijn werk door heel Friesland. Op m'n oude, aftandse fiets over smalle verlaten wegen. 't Was nog helemaal donker als ik wegging. Soms vroor het flink. Dan kreeg ik 'dode' vingers en duurde dat wel een uur eer die weer warm geworden waren. Dan stonden mijn ogen vol tranen. Die biggelden over mijn

wangen en dan proefde je zout. En je neus kon je in die koude wind wel blijven snuiten. Zo reed ik elke dag van Sneek naar Franeker en later van Kollum naar Drachten. Ook moest ik eens veertien dagen in de centrale in Sneek werken. Dat was lekker dichtbij. Ja, met Fré Ruiter uit Sneek moest ik een paar centrales bouwen in Kollum en Kollumerpomp. Later ook nog een in Buitenpost. 't Was nog steeds dik winter. Een kosthuis vonden we bij een oud echtpaar, Kuindersma. We sliepen samen in een ouderwetse bedstede in de 'mooie' kamer. Die oudjes zorgden heel goed voor ons. Veel schik hadden we met elkaar. Voor hen veel afleiding in het eentonige dorpsleven van toen. 's Avonds vonden we veel vertier bij vrienden en kennissen, die we kregen door de postkantoorhouder. Die had ook een paar mooie dochters. Die ene was zelfs erg knap te noemen. Een paar keer waren we er te gast. An stuurde haar brieven aan mij: poste restante. Dan bleven die op het postkantoor liggen tot je ze ophaalde. Zodoende wisten ze ook wel, dat ik verkering had. Zij namen ons overal mee heen, zodat we ons niet verveelden. We hoefden ook geen entree te betalen bij de uitvoeringen, die de verenigingen 's winters gaven. Dan stond er ineens een glas bier voor. Nooit kwam je te weten, wie de gever ervan was. Dat was ook niet belangrijk. Fré Ruiter was verloofd, maar had z'n ring afgedaan en ging wel eens op stap. Dat vond ik gemeen. Op donderdagavond werkten we altijd een paar uur over, om de verloren uren van het reizen op zaterdag en maandag te compenseren. En dan nog maakten we te weinig uren. Toch waren we steeds ruimschoots op tijd klaar. Zelfs verdienden we er nog extra geld mee. 't Was inmiddels heel hard gaan vriezen. We moesten werken aan de eindcentrale in Kollumerpomp. De felle oostenwind sneed onze adem bijna af als we op onze fietsen er heen reden. Op de sloten lag een dikke koek ijs. Overal werd geschaatst. M'n neus en oren prikkelden van de kou. Maar ook die centrale leverden we binnen de vier weken af. Toen was Buitenpost aan de beurt. De ergste winter was nu voorbij. Af en toe scheen er een behagelijk zonnetje. Maar tijd om daar van te genieten, hadden we niet. Ook deze centrale moest op tijd klaar zijn. En dat gebeurde ook. Toen gingen we beiden weer terug naar onze basis in Leeuwarden.

Daar werkte ik al weer enige maanden, toen ik opnieuw weggestuurd werd. Nu naar Rotterdam. Daar was in de oorlogsdagen een nog gloednieuwe centrale, die nog niet in gebruik genomen was, door een bom vernield. Nu moest er in korte tijd een noodcentrale worden gebouwd. Daarvoor werden een zestigtal monteurs uit heel Nederland bij elkaar gehaald en er naartoe gestuurd. Ik zou dus ook in Rotterdam een kosthuis moeten zoeken. Dat kon wel eens niet meevallen. Vlug schreef ik An een brief met de nieuwste ontwikkelingen. Nou, ze schreef me direct terug. Ik kon wel bij hen thuis in de kost komen, als het van het reizen ook mogelijk was. En zo gebeurde het ook. Er was meer dan voldoende te eten. An d'r moeder is erg goed voor me. Bovendien was het voor An en mij ook erg fijn. Nu konden we elkaar ook eens wat beter leren kennen. Maar dat reizen viel niet altijd mee. 's Morgens moest ik al om kwart vóór vijf opstaan. Erg vroeg, hè. Maar ik moest om acht uur al beginnen.

En de trein waarop een weekkaart geldig was, kwam vijf minuten over elk heel uur aan. Dus ik moest wel met de trein, die vijf over zeven aankwam. Daarvoor moest ik al om zes uur uit Leiden vertrekken. Om dat te kunnen, moest ik de stoptrein in Lisse hebben van kwart voor zes. En dan moest ik op m'n fiets eerst nog een paar kilometer fietsen om bij het station te komen, dat een heel eind buiten het dorp lag. Nog voorbij de 'Keukenhof'. In de tijd die ik nog had eer ik moest beginnen, zwierf ik wat rond door het platgebombardeerde deel van de stad, rondom de Coolsingel. Alleen de fundamenteen waren nog te vinden. Voor de rest was het een lege vlakke tot het Oostplein. Je kon de molen daar zien staan. 's Avonds kwam ik pas om kwart over zeven weer thuis. Dan moest ik ook nog warm eten. 't Was misschien wel wat laat, maar het smaakte me altijd best na zo'n lange dag. Niet te laat moest ik 's avonds naar bed om 's morgens weer m'n werk te kunnen doen. Zo hadden An en ik een fijne tijd. Maar nu Heit en Mem merkten, dat het ons bittere ernst was, schreven ze af en toe een erge boze brief. Dat was erg naar; en waarom toch? M'n oudste zuster wist er wel begrip voor op te brengen. Tot groot ongenoegen van Heit en Mem. Af en toe ging m'n jongste zuster uit Amsterdam naar Sneek, om Heit en Mem in hun mening te steunen. Mijn broer was het er ook al niet mee eens. Die had me ook al eens ter verantwoording geroepen, toen ik eens bij hem kwam binnen lopen. Iedereen leek wel tegen me te zijn. Waarom toch zo fel? Omdat ik naar de kerk ging? Daar werd ik toch niet slechter van? Steeds slechter werd de verhouding met 'thuis'. De brieven harder. Dat maakte ons allen nerveus en gespannen. Tenslotte wilden Heit en Mem An niet meer in hun huis hebben. En in deze gespannen sfeer ging ik de winter van '41 op '42 in.

De Duitsers hadden de tijd verzet. Daardoor was het 's avonds veel langer licht, maar 's morgens was het langer donker. Pas om half tien 's morgens werd het wat licht een vreemde gewaarwording. Het liep al tegen de Kerst. De bomen stonden er kaal bij en zwiepten heen en weer in een gure, koude wind. Door de verduisteringsmaatregelen leek alles nog doodser. Geen kiertje licht te zien. Diep in hun jassen gedoken schuifelden de mensen voorzichtig over straat. Er werden ons steeds meer beperkingen opgelegd. Langzaam maar zeker. Ieder was bezorgd voor de toekomst. Waar zou het alles op uitlopen? Niemand, die het wist. Bange vrees bekreep vrijwel allen. Je zag ook geen blijde gezichten meer. De Duitsers waren heer en meester over alles. Wat kon je daartegen uithalen? Engeland was bijna murw gebombardeerd. Gelukkig hadden die het weten te houden. Langs onze kusten werd een brede strook ter verdediging ingericht. De 'Atlantikwal' heette dat. Alle mensen uit de dorpen, die daarin woonden, moesten vertrekken. Die werden elders ondergebracht.

Kort na Nieuwjaar moest ik van Rotterdam naar Den Haag. Daar moest ik gaan helpen bij de Plaatselijke Telefoondienst. Samen met nog een paar monteurs werkten we bij grote bedrijven, die een eigen huiscentrale hadden. Zo kwam ik in het gebouw

van de B.P. aan de Karel van Bielandtlaan en de 'Witte Sociëteit'. Vroeger hadden daar de gepensioneerde Indiëgangers hun 'soos'. Nu zaten er Duitse officieren in. Die wisten ook wel waar ze moesten zijn. De toiletten daar hadden een waterinstallatie, waardoor een straal water in je achterwerk werd gespoten. Lekker fris! Regelmatig gingen er allerlei geruchten. Ook, dat Hitler buitenlanders naar z'n land liet halen, om voor hem te werken. Soms wist je niet of je er wel of niet geloof aan moest hechten. Maar na een paar maanden werd het me toch wel duidelijk. Inderdaad zochten de machthebbers van Hitler-Duitsland in de door hen bezette landen naar arbeidskrachten, die de lege plaatsen van hun soldaten moesten innemen. Zo ook de firma Siemens, die in Holland een dochterfirma had, waarbij ik werkte. Siemens in Holland moest honderd monteurs leveren aan de fabrieken in Berlijn. Alleen ongetur o u w d e n kwamen daarvoor in aanmerking. Sommigen gingen daardoor vlug trouwen, om niet weg te hoeven. Ook al kenden ze elkaar amper. Nou, dat leek me toch wel wat overdreven. Je wist immers nog helemaal niet, of je er ook bij was. Die onzekerheid was maar van korte duur. Ook ik was bij die honderd man, die moesten gaan. Nu dat weer. Er scheen geen eind aan te komen. Ik viel van de ene situatie in de andere. Allemaal waren we er sterk van onder de indruk. Juist met Pinksteren zou ik geloofsbelijdenis doen. Dan zou ik ook gedoopt worden, want dat was ik natuurlijk ook niet. Zoals het er nu voorstond, kwam van dat alles niks terecht, want ik zou net de week voor Pinksteren weg moeten.

Die laatste maandag voor Pinksteren brengen An, d'r moeder, Leuns en Zus me naar het station. Dat was een knap stuk lopen. Vader kon niet mee. Die moest naar zijn werk. Het afscheid was moeilijk. Wat zou de toekomst verborgen houden? Voor de zoveelste maal vele vragen, waarop geen antwoord kwam. Daar was de trein al. Ik stapte in en posteerde me bij een raampje. Ze zwaaiden naar me en ik zwaaide terug zolang ik ze kon zien. Mijn koffer is knap zwaar. Van alles hebben ze me toegestopt. Van Kees van Leuns kreeg ik nog een paar sigaren voor onderweg. Reuze aardig van hem.

Op de terugweg naar huis liepen An en de anderen ieder met eigen gedachten. Gesproken werd er weinig. In de verte kwam een troep Duitse soldaten hen tegemoet. Ze zongen, tweestemmig nog wel. 'Denn wir fahren gegen Engeland'. Ja, ja, en daarvoor kon ik naar hun land om de troep draaiende te houden. Bij de schaapskooi tegenover de 'Keukenhof' kwam Ome Gijs hen op z'n oude fiets tegemoet. Aan het stuur hing een emmer kunstmest voor z'n groentetuin. Toen hij afstapte, sloeg het stuur van z'n fiets om, waardoor hij kwam te vallen en de inhoud van de emmer over de weg vloog. Al scheldend schoof hij met z'n eeltige werkmanshanden de kunstmest weer terug in de emmer. Dan begon hij lachend z'n babbeltje.

In Den Haag meldde ik me op het aangegeven adres. Daar trof ik ook de anderen van Siemens, die weg moesten. Heel wat bureaus liepen we af om de zaken voor

Lisse 1942: 2e Pinksterdag in de Wagenstraat

Berlijn 1942: Am Zirkus (voormalig casino)

onze reis af te handelen. Ook moesten we gekeurd worden. En er moesten pasfoto's worden gemaakt, want we moesten een paspoort hebben. En wie had die in die tijd. Niemand toch. Dat alles nam zoveel tijd in beslag, dat we die dag niet klaar kwamen. 't Liep al tegen de avond. Eigenlijk zouden we de volgende dag weg moeten. Nou dat kon op geen stukken na. We kregen te horen, dat we dinsdag na Pinksteren terug moesten komen. Was dat effe boffen. Nu kon ik ook met Pinksteren belijdenis doen en gedoopt worden. Vlug terug naar huis. Daar staarden verbaasde gezichten me aan, toen ik aanbelde en ze open deden. Wie had dat gedacht. Ikzelf het allerminst. Met elkaar hadden we nog een fijne week, waarin An en ik ons voorbereidden op de kerkdienst van Pinksteren.

Pinksterzondag. Gespannen liep ik door het huis, af en toe niet wetend wat ik moest doen. Ook An en de anderen waren gespannen. Dat zeiden ze wel niet, maar je merkte het gewoon. Met elkaar liepen we naar de kerk. Die was dichtbij. Met nog een stel jongelui stond ik voor in de kerk. Allen zeiden uit de grond van hun hart "ja" op de vragen, die werden gesteld. Dat was een plechtig ogenblik. Maar voor mij moest het plechtigste nog komen. De doop in de middagdienst. Toen het zover was en ik helemaal alleen voor in de kerk zat, voelde ik me verlaten en alleen. Was ik wel alleen? God was toch onzichtbaar aanwezig. Dat had ik toch ook beleden en dat geloofde ik toch. Wel was ik erg gespannen. Mijn gedachten waren verward, toen mijn oude 'leermeester Ponstein' de trap van de preekstoel afdaalde, mij de betreffende vragen stelde en daarna mij doopte. Met volle hand schiep hij daartoe het doopwater uit de bekken en goot dat over m'n hoofd: 'In de Naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Amen'. Ieder in de kerk was erg onder de indruk, vooral toen ze wisten, dat ik naar Duitsland moest.

De dag kwam sneller dan ik wel wilde. Wat zou me daar weer te wachten staan? Voor de tweede keer brachten An en haar familie me naar de trein. Al vroeg moest ik de volgende dag uit Den Haag vertrekken en zo vroeg reed er nog geen trein. Dus brachten ze me de dag voor het vertrek naar de trein in Leiden. 't Afscheid viel niet mee. Maar het moest. Een andere weg was er niet. Toen nog niet. Wie had ooit gehoord van 'onderduiken'? En wat was dat dan wel. Hoe deed je dat?

In Den Haag werden de laatste zaken voor ons vertrek geregeld. Toen tegen de avond ieder ook zijn paspoort had, werden we ondergebracht in hotel 'Elim' van het Leger des Heils. Van slapen kwam niet veel. Ieder was bezig met eigen gedachten. De volgende morgen moesten we heel vroeg op, want onze trein ging al om zes uur. Personeel van Siemens uit Den Haag was ook al op het station aanwezig. Zij zouden met ons meereizen tot de grens. Prompt op tijd vertrok de D-trein, waarin voor ons plaats was gereserveerd. Daar klonk het vertreksignaal! Langzaam kwam het logge gevaarte in beweging. Steeds sneller hoorde je de cadans van de wielen over de rails: kadan-kadan-kadan. Gouda-Utrecht-Apeldoorn-Deventer-Enschede. Daar stopte

hij al aan de grens. De lui van Siemens uit Den Haag namen afscheid en droegen ons over aan personeel uit Berlijn. Die hadden aan alles gedacht, echt op z'n Duits. Ze hadden lunchpakketten voor ons bij zich. Dat zou best smaken. We waren al een paar uur onderweg en dan lust je wel wat. De reis duurde erg lang. Een vreemd landschap trok aan m'n oog voorbij. Genieten ervan kon ik nauwelijks. In deze omstandigheden? Was ik maar thuis. Had ik nog niet genoeg meegemaakt? Hamburg-Hannover-Potsdam. We naderden nu Berlijn. De eerste huizen kon je al zien. Een grens was er eigenlijk niet. Waar hield het ene op en begon het andere? We passeerden allerlei stations. Wat reden daar toch een vreemde treinen. Die hadden geen stroombeugel bovenop. Waar zat die? Eindelijk stopte de trein van ons. Friederichstrasse, las ik op het bord. Wat een drukte! En wat een groot station! Wel zo groot als dat in Amsterdam. Tjonge, jonge, dat was nog eens wat anders dan Den Haag! Dat lijkt wel een boerendorp, vergeleken met hier. En je hoefde ook niet te lopen. Er waren hier roltrappen. Die had ik nog nooit gezien. Nou, je kon wel merken, dat dit een wereldstad was. Daarbij was Amsterdam ook niks, ik zag een bord met U-Bahn en S-Bahn erop. Wat dat betekende wist ik niet. Dat zou ik later wel merken. Vanuit het station liepen we over een brug, die onder een spoorbrug hing, over het water van een kanaal. Later bleek dat de rivier de Spree te zijn. Dat was zoiets als de Seine in Parijs. Kort daarna kwamen we in een groot somber uitzierend gebouw. Door een grote poort naar binnen. Het leek wel een woonkazerne. Een grote trap voerde ons naar boven, waar we vriendelijk werden ontvangen door een klein mannetje met een kogelrond hoofd. Hij droeg een zwart uniform met om zijn linker bovenarm een armband met hakenkruis. De "Lagerführer" werd ons meegedeeld. Die zorgde dat in ons onderkomen alles goed verliep. Ik keek eens om me heen en ontdekte een prachtige zaal, waarvan het plafond schitterend stucwerk vertoonde, bloemmotieven en druiventrossen. Langs de wanden spiegels. En daar aan het einde een grote spiegel, die via een dubbele trap was te bereiken. 'Rococo-stijl', hoorde ik later. Dat was vast een erg sjieke boel geweest, vroeger. 't Bleek een voormalig casino te zijn. Dat werd nu gebruikt voor de legering van buitenlandse arbeiders. Er was ook een enorme grote keuken bij met grote gasfornuizen. Die konden we gebruiken om ons eten te koken. Want dat moesten we zelf doen. Daartoe kregen we net als de Duitsers bonkaarten, waarop we het één en ander konden kopen.

In het slaapvertrek stonden lange rijen stapelbedden van hout. Dat kraakte als je er in klom. Verder was er een washok, waar we onze kleren konden wassen. Want ook dat moest je zelf doen. Het geheel werd een 'Lager' genoemd en de Lagerführer woonde in een apart gedeelte van ons verblijf. Ik zocht een bed uit, direct om de hoek als je erin kwam. Het onderste. De bekenden van Siemens uit Den Haag kropen bij elkaar. Dat was wel te begrijpen. Er waren ons al twee evengrote groepen voorgegaan. Nadat ik m'n spullen had opgeruimd en het bed in orde had gemaakt, kroop ik erin en trachtte te gaan slapen. Ik was erg moe en welke toekomst lag nu

weer voor me?

De volgende dag werden we naar ons werk gebracht. Ik maakte voor het eerst kennis met de U-Bahn en de S-Bahn. Je merkte hiet goed, dat je in een wereldstad terechtgekomen was. Wat een drukte op de perrons. De ene trein was nauwelijks in de donkere tunnelbuis verdwenen, of een andere kwam al weer aanrijden. De deuren gingen vanzelf dicht. Dat was wel een beetje eng. Daarna trok de trein heel snel op. Van de U-Bahn moesten we ergens overstappen op de S-Bahn: bovengronds. Eindelijk moesten we eruit. 'Wernerwerk' las ik op een naambordje. Zeker genoemd naar Werner von Siemens. Verderop Siemensstad. Nou, dat was duidelijk genoeg voor me.

We werden naar een kantoor gebracht. 'Arbeiterannahme' stond op een bordje boven de deur. Daar werden we ingeschreven en ingedeeld. Ik werd daarna naar de afdeling 'gieterij' gebracht en voorgesteld aan een man, zo'n veertiger, denk ik. Hij had een zwarte snor. Een blauwe overall met tientallen gaatjes erin over z'n blote lijf. Ik stond in een grote hal, waar het bloedheet was. Erin stonden op een grote rij hydraulische persen met een gasoven ernaast. Met m'n mentor werd ik alleen gelaten. Deze vroeg me of ik Duits sprak. 'Ein wenig', antwoordde ik. Toen begon hij me uit te leggen wat er gebeuren moest en hoe ik het moest doen. De bedoeling was om gietstukken te maken. Daarvoor moest ik met een grote pollepel wat vloeibaar metaal uit de pot waaronder de gasoven brandde nemen en dat in een gat in de pers gieten. Dan de stamper naar beneden laten gaan en klaar was Kees. Maar eerst moest ik een overall aantrekken. Over m'n blote lijf, zo werd me te verstaan gegeven. Anders zou het niet te harden zijn. Nou, dat advies volgde ik maar op. Hij nam me mee naar een grote kleedruimte en wees me een stalen kast, waarin ik m'n spullen kon opbergen. Ernaast was een doucheruimte. Nou, dat was wel nodig. Ik zweette nu al en had nog niks gedaan. M'n loon zou de eerste paar weken 92 Pfennig zijn dat was een soort garantieloon. Daarna zou ik pas deelnemen aan de productie en werd ik per stuk betaald. Om aan een redelijk loon te komen, moest ik per uur vijftig gietstukken maken. Nou, dat viel lang niet mee. Want van vele waren er stukjes af. Dat kwam, doordat ik aan de mal te weinig of te veel was smeerde. Dan bleef of het gietstuk in de mal plakken, of er ontstonden vele putten en blazen in. Beide konden niet gebruikt worden. Waarvoor het allemaal moest dienen, wist ik niet. 't Was wel erg licht metaal. Misschien wel voor de vliegtuigindustrie. Daar stond ik dan. Ik voelde me alleen en verlaten. Het zweet gutste van m'n hoofd. Om te stikken was het voor die gloeiende oven. M'n mentor liet me af en toe alleen en ging een praatje maken bij een ander. 't Wilde nog niet erg lukken. Steeds mankeerde er wat aan het gietsel. Toch deed ik mijn best om een gaaf stuk werk af te leveren. Steeds hopelozier begon ik me te voelen en ik was al een paar weken hier. Af en toe keek m'n mentor me argwanend aan. Dan hoorde ik hem zuchten: 'Die Ausländer auch'. M'n werkstukken werden op den duur wel wat beter, maar veel stelde het nog niet voor. Ik kreeg de slag maar niet te pakken. Naar m'n zin had ik het helemaal niet. Dat was

misschien ook wel van invloed op het resultaat. Na de dagtaak stond ik met alle anderen poedelnaakt onder de douche. Daar knapte je dan wel van op. Zo bleef ik ook lekker schoon.

Op een dag tikte een meisje tegen het raam van het kleedlokaal. Op haar jasje had ze een embleem genaaid. 'Ost' stond erop. Dat hadden alle buitenlandse arbeiders en -sters uit Polen, Rusland, Hongarije en Joegoslavië. Het meisje was voor mij een vreemde. Nog nooit had ik haar eerder gezien. In gebroken Duits begon ze tegen me te praten. Ze vertelde me, dat haar verloofde in de oorlog tegen de Duitsers was gesneuveld. In haar hand had ze een ijsje. Dat reikte ze me aan. Dat moest ik van haar aannemen. Dat deed ik maar en at het op. Ik probeerde haar kwijt te raken, maar dat was niet zo makkelijk. Wat ze van me wilde, wist ik niet. Daarnaast kon ik alleen maar raden. An zou me hier zo eens moeten zien. Wat zou die ervan gedacht hebben? Regelmatig stuurde An me brieven en af en toe een pakje met allerlei etenswaardige dingen. Op m'n bonnen kan ik voor mijn behoefte niet voldoende te eten kopen. Ik was jong en de werkdagen erg lang. 's Morgens om zeven uur moest ik al beginnen tot 's avonds zes uur. Dan had je als jonge vent heel wat nodig. Dat was een hele ruk. 'Für den Krieg', vertelden ze me aldoor maar. Ja, dat zou wel waar zijn. 's Middags kon ik voor een prikkie op de fabriek warm eten krijgen. Van tevoren moest je dat bestellen. En ook moest je er een paar vetbonnen voor inleveren. Ik nam altijd twee porties. Anders had ik niet voldoende. Met een van de Duitsers ruilde ik m'n wittebroodbonnen. Daarvoor kreeg ik het dubbele aantal bruinbroodbonnen. 's Avonds trachtte ik me in het 'Lager' zo goed mogelijk te vermaken. In het begin leerde ik de monteurs van Siemens kennen, die van andere bouw bureaus waren. Maar ik moest ook wassen en verder mijn kleding onderhouden. In het begin ging het wel. Toen was er niet veel aan te doen. Maar gaandeweg versleet ik mijn broek. Ten leste kwam er een gaatje in op m'n achterwerk. Hoe moest ik dat nu repareren? Stof had ik niet. Waar moest ik dat vandaan halen? Ergens tussen de poetslappen op m'n werk vond ik een knap stuk schortebont. Daarin zaten ongeveer dezelfde kleuren als van mijn broek. Dat nam ik mee naar huis en 's avonds naaide ik met onbeholpen steken er een stuk van op mijn broek. Zo dat was tenminste weer heel. Dan liep ik in elk geval niet meer voor schandaal.

Zo schreed de tijd voort. Na verloop van tijd hoorde ik, dat ongetrouwden pas na één jaar met verlof naar Holland mochten. Veertien dagen. Dan moesten ze weer terug zijn. Getrouwden mochten om het half jaar. Dat schreef ik aan An en vroeg haar meteen, hoe ze er over zou denken, om dan maar te gaan trouwen. Anders zouden we elkaar bijna nooit zien. An had het er met haar ouders over gehad. 't Kwam wel rauw op hun dak vallen. 't Was ook zo'n gekke tijd. Nog nooit had je dat meegemaakt. Wat moest je er mee aan? An d'r vader kon er wel begrip voor opbrengen. Haar moeder moest er nog eens over denken. Veel spullen hadden we nog wel niet, maar een slaapkamerameublement wel. En met verjaardagen hadden we toch al het

nodige gekregen. In een brief liet An me weten, dat ze er eerst wel even van geschrokken was. Maar nadat ze er met haar ouders goed over gesproken had en vooral haar vader geen bezwaren had gemaakt, kon zij er ook wel voor voelen. Maar een beetje onwezenlijk was het nog wel. Dat moest je toch eerst wel even verwerken. An moest natuurlijk alles daarvoor in orde maken. Ikzelf kon er helemaal niks aan doen. Maar het ging allemaal prima. Alleen moest ik zorgen, dat ik verlof kreeg om te trouwen. De trouwdatum kon worden vastgesteld op 5 november 1942.

Inmiddels werkte ik al lang niet meer in die gieterij. Na zes weken werd ik ineens overgeplaatst naar een andere afdeling. Die was er pal naast. Daar werden de gietstukken gecontroleerd en zo nodig uitgericht. Maar ook daar had ik het niet naar mijn zin. Ik kon m'n draai niet vinden. Toen, op een dag, moest ik ineens weer bij 'Arbeiterannahme' komen. Waarvoor zou dat wel moeten zijn? Van alles flitste er door me heen! Toen ik daar kwam en me meldde, werd me verteld, dat ik werd overgeplaatst naar een andere fabriek. Schuin tegenover was het. Een klein gebouw vergeleken bij die andere.

't Was maar vijf verdiepingen hoog. Daar werkten ongeveer vijfduizend arbeiders. Ik moest me melden op de vijfde verdieping bij de afdeling 'Uhrmacherei'. Toen ik daar kwam, werd ik door de 'Meister' voorgesteld aan een paar oudere mannen. Die zaten op een soort zoldervertrek met grote dakramen. Op de houten werkbanken stonden allerlei soorten uurwerken. 't Leek wel of ze hier wekkers maakten. Met een loupe in z'n ene oog stond een van die mannen me een beetje grijnzend aan te kijken. 'Kommst du hier arbeiten? Wo kommst du her?' 'Holland, an der Küste, ein kleines Dorf. Im Frühling blühen dort die Blumenzwiebeln. Verstehen Sie?' 'Ja, ja, Ich verstehe. Bist du geheiratet?' 'Nein'. 'Ach, du bist engagiert'. Zo kletsten we nog een poosje voort. Hier voelde ik me direct al beter op m'n gemak. 't Was niet zo groot en vies en warm. Hier liep je in een stofjas. Net als thuis bij Siemens. Nu werd ik ook weer toegewezen aan een mentor, die mij de kneepjes moest leren. Om goed te kunnen werken, moest ik ook zo'n oogloupe in m'n oogkas zetten. Maar telkens viel dat ding eruit. Allerlei grimassen moest ik trekken, om dat ding een beetje op zijn plaats te houden.

't Was nog erg vroeg in de morgen. Net zeven uur geweest. De werkplaats was vrij schaars verlicht. 't Was immers 'Krieg'. Voor een van de uurwerken moest ik kleine gaatjes boren in een asje, 0,75 mm. Dat was erg klein. Nog nooit had ik dat gedaan. Bij de 'Meister' moest ik een boortje halen. Het asje werd in een soort model klem gehouden. Voorzichtig liet ik de sneldraaiende boor op het asje terecht komen. Warempel, het ging goed. Behoedzaam gaf ik wat meer druk. Wat 'sneed' dit boortje lekker. Je zag de metaalkrulletjes omhoog spiralen. Daar genoot ik van. Maar plotseling, zonder dat ik het aan voelde komen, 'krak'. Het dunne boortje spatte in tweeën! Wat jammer, het ging net zo goed. Het gebroken stuk trok ik uit het asje. Zo, nu kon ik weer verder. Naar de 'Meister' om een ander boortje. Argwanend keek die mij aan. 'Das kostet vierzig Pfennig, wissen Sie?' Nee, dat wist ik niet. 'Aber, ich

habe keine Schuld d'ran. Auf einmal, pang, kaput', zei ik. Maar hij bleef argwanend, maar gaf me wel een nieuw boortje. Welgemoed ging ik weer aan het werk. Die moed zakte in de kortste keren in m'n schoenen, toen ik binnen een paar seconden ook dat boortje had gebroken. Weer terug naar de 'Meister'. En opnieuw vraag ik om een ander boortje. Woedend snauwde hij me toe: 'Sie sabotieren!' Hè, ik saboteren? Geen haar op m'n hoofd, die daar aan dacht. Wat zou me nu boven m'n hoofd hangen? Ik kreeg geen ander boortje meer. Hoe moest dat nu? Dat rotmateriaal ook met die harde plekken erin! Kon ik daar wat aan doen? Ontmoedigd ging ik naar m'n plaats terug en prutste wat verder aan een wekkeruurwerk. M'n dag was bedorven. Halverwege de morgen moest ik opnieuw bij de 'Meister' komen. Wat zou me nu boven m'n hoofd hangen? Een vage angst be kroop me. Toen ik met een vragende blik in m'n ogen voor de baas stond, zei hij tegen me: 'Sie sollen sich nebenan melden beim Meister, ja? Verstanden?' Ik gaf een bevestigend antwoord en ging door een deur naar de afdeling, die naast de onze lag. 'Eicherei', las ik op een bord boven de deur. Wat zou dat wel betekenen? Met lood in mijn schoenen deed ik de deur open. 't Was maar een kleine afdeling. Aan weerszijden van een breed middenpad stonden lange houten tafels met daaronder nog een soort stellingen. Op deze tafels en daaronder stonden allerlei apparaten. 't Leken wel uit de kracht gegroeide electriciteitsmeters. Links in de hoek was een door een glazen wand afgescheiden gedeelte. Daarin ontwaarde ik een vrouw en een man. Daar meldde ik me bij de man, die kennelijk de 'Meister' was. Hij keek van zijn papieren op en vroeg: 'Ach so, sind Sie Herr Brandsma?' Hij stelde zich voor als Herr Wiebach. De naam van de vrouw, die zijn secretaresse was, vergat ik. Ze was getrouwd, want ze stelde zich voor met 'Frau' en dat gold alleen voor getrouwde vrouwen. De 'Meister' bracht me naar een lange schrale man, zo'n vijftiger, dacht ik. Gouden bril op zijn neus en aan z'n handen krabbend, keek hij me onderzoekend aan. Herr Wiebach vertelde hem wie ik was en wat ik moest doen. M'n nieuwe mentor vroeg me of ik Duits kon verstaan en lezen. 'Jawohl, ein wenig. Es wird gelingen.' 'Hören Sie mal zu.' Toen kreeg ik van de man een plaats toegewezen aan een van de lange tafels. Hij nam een klein apparaat, hing dat aan een 'bok' en ging me uitleggen, wat er gebeuren moest. 'Justieren' heette dat. Met behulp van allerlei meters en een blauwdruk van het apparaat moest ik de meter afstellen voor gebruik. Ik kreeg per stuk betaald. Dat stond allemaal op een 'Lohnzettel', een soort opdrachtbriefje. Al snel had ik door hoe het allemaal moest. M'n kennis van de Duitse taal hielp me daarbij bijzonder goed. Bijna nooit hoefde ik daarover iets te vragen. Af en toe controleerde mijn mentor mijn resultaten. Nooit kreeg ik een apparaat terug. De 'Meister' was erg tevreden. Op de afdeling was ik de eerste buitenlander. Diezelfde dag nog kwam een van de Duitsers, die er werkten naar me toe om te zeggen, dat ik niet te hard moest werken, omdat dan de calculator zou komen om de stuksprijs opnieuw vast te stellen. Daar hield ik me maar aan. Ik was trouwens ook niet van plan me uit te sloven. Vlak achter me, door een laag schot min of meer afgescheiden van de rest van de

afdeling, zat een oude baas met een kogelrond hoofd. Die was belast met de controle. Elke morgen las hij bij het schaarse licht van een lamp zijn krantje, 'Der Völkischer Beobachter' stond er bovenaan. Bijna alle Duitsers kochten 's morgens een krant als ze naar hun werk gingen. Af en toe riep die oude man me zachtjes bij m'n naam: 'Du Herr Brandsma, hör mal zu'. Als ik dan omkeek, wees hij met z'n dikke worstvingers naar een 'Kriegsbericht' in zijn krant. Dan siste hij zachtjes tussen z'n tanden: 'Schweinhunde, die Strölche!' Dan gaf ik maar niet al te veel sjoegie. Tenslotte kende ik hem helemaal niet, maar zo te zien zou hij wel niet van de 'partij' zijn. Later bleek me, dat hij zilversmid was van zijn beroep en dat hij thuis in de avonduren allerlei sieraden van zilver maakte. Voor An bestelde ik bij hem een zilveren ring met een topaas erin. Na een paar weken was m'n ring klaar. Wat een pracht ding was dat. Daar zou An wel blij mee zijn, dacht ik zo.

Op deze afdeling had ik het erg naar de zin. Dit werk was echt een kolfje naar m'n hand. Hierin kon ik me uitleven. De resultaten waren er dan ook naar. Van lieverlede kreeg ik steeds meer ingewikkelder instrumenten om te ijken. Ik had tenslotte apparaten, waarmee ik wel ruim zeven en een halve Mark mee verdiende. In een anderhalf uur was ik er mee klaar. Dat verdiende effe! Maar ik kon per uur geen hoger bedrag verdienen dan een Duitser, natuurlijk. Dat waren in die tijd immers de 'Uebermenschen'. Zij schreven per uur één Mark vijftientig. Nou, dan houd ik het maar op één Mark twintig. En zo ging het erg goed. Soms liep ik wel eens naar een andere Hollander op een andere afdeling en bleef dan wel eens een uur weg. Herr Wiebach vroeg me echter nooit, waar ik was geweest. Maar als er een Duitser maar even van de afdeling wegliep, ging hij er achteraan. Hij vertrouwde me dus wel.

Op een middag zat ik met nog zo'n vijfhonderd man in de kantine te eten. Zoals gewoonlijk ging ik bidden voor de maaltijd. Tegenover me zat een vrij stevige Duitser. Toen ik klaar was met bidden en m'n ogen opsloeg, zag ik dat die Duitser me nadeed. Kennelijk was ik vlugger klaar dan hij had verwacht. Lachend keek hij zijn maat naast zich aan. Beledigd tot in het diepst van m'n ziel, schoten mijn ogen vuur en snauwde ik hem toe: 'Lach jij je oude moeder uit!' Dat 'moer' had natuurlijk een Duitse klank, maar hij begreep het niet. Aan z'n maat vroeg hij wat ik zei, maar ook die wist het niet. De volgende dag ging ik weer op dezelfde plaats zitten, maar de Duitser zag ik niet meer.

Mijn trouwverlof kwam nu snel dichterbij. Op 3 november zou ik de trein naar Den Haag nemen. Maar ik wist een paar dagen extra in de wacht te slepen, zodat ik besloot al op zaterdag 31 oktober de nachttrein te nemen. Dan kon ik op zondag om tien uur in de morgen al in Den Haag zijn. En zo gebeurde het ook. Ik kwam na een doorwaakte nacht op tijd in Den Haag aan. Nu zien de tram te krijgen of een trein. Een paar uur later liep ik al in de Wagenstraat, waar vader en moeder woonden. Niemand van hen verwachtte me. Ik zou immers pas op dinsdag komen. 't Liep

tegen enen, toen ik aan de bel trok. Het geklingel scheurde de stilte aan stukken. Vreemd, ik hoorde Dolly, de hond niet. Zouden ze soms niet thuis zijn? Als die hond maar iets hoorde, ging hij als een gek tekeer. Daar ging de deur open. An keek me verbaasd aan. Hoe kom jij hier? Gauw naar binnen. We omhelsden elkaar en ieder keek verbaasd en was blij. Dolly, de hond, had me kennelijk toch herkend, want die had bij het dressoir gestaan met een kwispelende staart. Die trommelde tegen het deurtje alsof hij een drummer was. Was me dat een weerzien! We raakten bijna niet uitgepraat. Ze zaten nog aan tafel voor de warme maaltijd. Voor mij was er nog genoeg over. Aanschikken dus maar.

De paar dagen tot de trouwdag vlogen om. Er was ook nog zo veel te regelen. Via kennissen van vader en moeder had An een trouwpak voor me weten te bemachtigen. Hier en daar moest het wel wat worden aangepast aan mijn model. Een 'hoge zije' was er ook. Die was nog van vader. Wel veel te klein, maar je droeg hem toch niet. 't Was maar voor de show.

Daar was dan eindelijk onze trouwdag. Vlug ging ik 's morgens nog even naar de kapper. Tenslotte wilde je er netjes uitzien, nietwaar. In alle haast werd er wat gegeten. 't Ging rommelig. Er was nog zoveel te doen. Toen gauw gaan kleden voor de plechtigheid. An zag er schitterend uit in haar lange, witte japon met sluier. In haar haar een diadeem. Fel staken haar donkerbruine ogen daarbij af. Daar kwamen de koetsjes al. Een heel stel. Tjong, jonge, wat deftig allemaal. An had alles in haar eentje geregeld. 't Was wel bijna spaak gelopen, omdat An in Engeland was geboren. Op het raadhuis wisten ze niet, of ze wel kon trouwen, omdat haar geboortepapieren nu met die oorlog niet opgevraagd konden worden. Ze moesten het aan de kantonrechter in Haarlem gaan vragen. Gelukkig was er een mogelijkheid, als ze maar de eed aflegde, dat ze niet over die geboortepapieren beschikte. Nou, dat was een unicum. Dat kwam bijna nooit voor. Het was ook een geliefkoosd onderwerp voor onze fotograaf. Op het raadhuis zaten achter de grote tafel de ambtenaar van de Burgelijke Stand met zijn helpster. Het leek ongeloofwaardig, maar de ambtenaar heette Van Pinxteren en zijn helpster was juffrouw Van Paassen. We werden dus getrouwd door Pa(a)s(s)en en Pin(k)xteren. En de 'koning' nam de foto's. Ja, onze fotograaf heette De Koning. Hoe was het toch mogelijk.

De plechtigheid op het raadhuis duurde niet zo lang. Aan het slot van zijn toespraak herinnerde de ambtenaar nog even aan de bus van de Winterhulp, die aan het eind op een der lange tafels stond. Zwager Kees legde toen vlug zijn hoed over de bus. We stapten weer in de gereedstaande koetsen om naar de kerk te gaan. Mijn oude leermeester Ponstein zou ons huwelijk kerkelijk bevestigen. Mijn ouders waren er niet bij. Die waren nog steeds boos over het feit, dat ik naar de kerk ging en wilden daardoor niet komen. Alleen mijn oudste zuster was er met haar zoontje van vier. Dat was erg fijn. Ze logeerde ook bij vader en moeder. Op een dag kon je niet heen en terug. Later kregen mijn ouders er wel erge spijt van, maar ja, gedane zaken nemen nu

eenmaal geen keer.

Toen we na de kerkdienst weer thuis waren, probeerden we zo goed mogelijk bruiloft te vieren. Moeder had voor die tijd nog heel wat weten te bemachtigen en vader had in augustus nog 'hereboontjes' gezaaid, zodat we die vers van de grond hadden. We hadden een voortreffelijke maaltijd en zelfs was er nog wat onder de kurk 's avonds. Mijn verlof was veel te vlug om. De tijd, dat ik weer weg moest, stond al weer voor de deur. Niks aan te doen. An bracht me op die dag in Leiden op de trein. Het afscheid viel niet mee. Langzaam zag ze de achterlichten van de trein in de avond verdwijnen. Weg! Voor hoelang? Niemand, die dat wist.

Terug in Berlijn ging alles in het oude ritme voort. 's Zondags ging ik, samen met een vriend, naar de kerk, de Evangelische Kirche. 's Morgens naar de Berlijnse Dom en 's middags naar een lokaal van de Deutsche Reformierte Gemeinde, waar voor Hollanders een kerkdienst werd verzorgd. Na afloop kregen we dan een kop pepermuntthee. Soms gingen we naar een andere kerk. Zo maar eens om te kijken hoe het daar toeging. Zo bezochten we op een zondagmorgen het kleine kerkje in Dahlem, waar dominee Niemöller gestaan had. Die was een fervent bestrijder van Hitler

geweest en zat gevangen in een concentratiekamp. De dag ervoor hadden we het

Trouwfoto Rindert Brandsma en Anna Batenburg (5 november 1942)

5 november 1942: eedaflegging

kerkje eerst opgezocht. 't Was een uur sporen met de U- en de S-Bahn. In dat kerkje zag ik voor het eerst kinderen in de kerk. De Berlijnse Dom was 's morgens meestal stampvol. Er konden wel vijfduizend mensen in. Boven het middengedeelte welfde een enorme koepel met gebrandschilderd glas. Op de zuilen, die de koepel steunden, stonden de kerkhervormers, Luther, Calvijn, Zwingli, en ook een van de Duitse keizers was er bij. Die had ook veel voor de Reformatie gedaan. Daarnaast waren rondom een soort loges, waarin ook zitplaatsen waren. Het orgel was wel twintig meter hoog, enorm groot. De organist noemde zich professor. Als de kerk uitging, gingen de meeste bezoekers naar de tentoonstelling over Rusland, die op het plein voor de Dom was ingericht. Daar kon je dan zien, hoe armoedig die Russen het wel niet hadden. Een stuk propaganda, natuurlijk. Zo bezochten we ook eens de Baptistenkerk in de Schmidtstraße. De preekstoel was voor een nis geplaatst. In de nis de tekst: 'Ein Herr, eine Glaube, eine Taufe'. 't Was juist Avondmaal. De schalen brood werden door de rijen doorgegeven. Zo ook de bekers met wijn. In de Franse Gereformeerde Kerk ging het weer een beetje anders. Zo had ieder zijn gebruiken. Tenslotte kerkte ik met mijn vriend elke zondagmiddag in de Deutsche Reformierte Kirche. Daar werd ik ook lid van. Eens kreeg ik van die gemeente een Duitse bijbel als aandenken. Na enige tijd hadden de Hollanders elke zondag vijf kerken in gebruik. Bovendien werden er veertien bijbelclubs gehouden. Dat was een doorn in het oog van Hitler en de zijnen. De kerkdiensten werden toen in Berlijn verboden. Maar Potsdam viel er buiten. Nou, dan maar daarheen. De kerken in Holland stuurden de namen van hun jongens naar een centraal punt in Berlijn. Van daaruit werden een soort 'kerkeraadsleden' aangesteld, die de jongens in hun 'Lagers' opzochten. Potsdam was een prachtige, oude stad met vele schitterende bouwwerken. Maar ook Berlijn mocht er zijn met zijn prachtige Dom en dan het keizerlijk paleis. Met een Roomse collega bezocht ik een kerkdienst ter gelegenheid van Sint Hedwig. Ik snapte er niks van.

Met Sinterklaas hadden we in ons 'Lager' een feestavond, compleet met Sint en Piet en het paard. Dat paard werd gevormd door twee jongens, die gebukt elkaar vasthielden, afgedekt door een blauw geblokt tafellaken. Ook hadden we elke maand een soort revue. De titel was: 'Er zijn nog ergere dingen'. Dan werden er veel liedjes gezongen. Geen Engelse, dat mocht niet van de 'Lagerführer', wel Zuid-Afrikaanse. Nou, dus werden die gezongen. De beste man verstond toch geen Engels. Wel zat hij vooraan op de eerste rij te stralen in zijn uniform met hakenkruisarmband. En klappen dat hij deed. Zijn hele gezicht straalde van plezier. Vol trots had hij op een van deze avonden een paar lui van 'Kraft durch Freude' uitgenodigd, ook een nationaal-socialistische organisatie, die zich bezighield met ontspanning. Op zo'n avond hadden we vrij drinken. Allen hadden we een paar Mark meebetaald voor het feest. Je mocht raak tappen, zo uit het vat. Er was 'helles' en 'malz' bier. Tegen Kerstmis waren de etalages stemmig ingericht. 'Weihnachten'

Berlijn 1942: Rindert (3e van links achteraan) en Teun van de Ridder (midden vooraan)

Berlijn 1942: in de keuken van het voormalige casino (Rindert 4e van links)

Anna en Rindert in 1942

was hèt feest voor de Duitsers. Af en toe gingen we op zaterdagmiddag met elkaar naar het Alexanderplatz naar een groot warenhuis, groter nog dan De Bijenkorf. Je kon er van alles kopen, zelfs complete zeilboten en auto's.

Inmiddels waren Kerstmis en Nieuwjaar ook al weer voorbij. Dat waren niet de prettigste dagen voor me in den vreemde. Met m'n gedachten was ik veel thuis. Hoe zou het daar zijn?

De tijd schoot al lekker op. Over een paar weken mocht ik weer naar huis. Toch maar goed, dat we getrouwd waren. Aan alles was duidelijk te merken, dat het de Duitsers aan de fronten niet meer zo voor de wind ging. In Africa moesten ze al terug. Maar Berlijn was vol militairen. In Rusland ging het nog redelijk. Toch ging veel van wat er gebeurde langs me heen. De krante- en radioberichten geloofde ik niet. Allemaal propaganda. Op mijn werk ging het bijzonder goed. De 'Meister' had me wel gevraagd, waarom mijn vrouw niet meegekomen was, om te werken.

Ik mocht met 'Urlaub'. Heerlijk was dat. Ik nestelde me in de trein, die me in ruim twintig uur naar Amsterdam moest brengen. De nacht was lang. Overal pikkedonker. Hier en daar slechts het schaarse licht van een afgeschermd stallantaarn. Soms zag je tegen de door de maan beschenen hemel de condensstrepen van de Engelse bommenwerpers. Die paar weken verlof waren veel te vlug voorbij. Maar er zat toch niks anders op, dan om maar weer terug te gaan.

In ons 'Lager' deed zich nu ook het gebrek aan hygiëne gelden. Er werden de eerste wandluizen gezien. 's Nachts werd ik af en toe wakker en voelde dan iets over m'n gezicht lopen. Dan liepen de rillingen over mijn rug bij de gedachte, dat het wel eens een wandluis zou kunnen zijn. Eentje gezien had ik nog nooit. Sommigen hadden ze in de kieren van hun ledikant. Ook ik had vaak jeuk. Toch waste ik mijn kleren wel met zorg. Op een avond, toen de jeuk niet te harden was, trok ik in de wasruimte m'n hemd uit. Ik schrok ontzettend. Niet te geloven. Mijn hemd leefde van de kleine witte luizen. Die hadden een klein zwart stipje op de rug. Onvoorstelbaar. En dat trof mij. De volgende dag ging ik met nog een stel naar een ontsmettingsinrichting. Mijn koffer met kleren moest ook mee. Alles werd ontsmet. Met een scherpe lamp werden die delen van het lichaam, die behaard waren, nauwkeurig onderzocht op eventuele neten. Hè, gelukkig, ik was ervan af. Lekker. Maar mijn bed haalde ik wel een paar keer uit elkaar, want ook ik had in mijn ledikant wandluizen in de kieren. Die wilde ik ook wel kwijt. Toen ik het ledikant uit elkaar nam, liepen ze snel alle kanten op, wel een tiental. Met een hamer trachtte ik ze dood te maken. Dat lukte niet helemaal. Daarom moest ik een paar weken later mijn bed alweer uit elkaar nemen, om opnieuw te trachten die enge beesten te vernietigen. En zo sukkelde ik maar door.

Over een paar maanden, zo ongeveer in september, zou ik weer naar huis mogen.

Dan was er al weer een half jaar om. En dan wilde ik thuis blijven. Dat plan rijpte heel langzaam bij mij. Vooral nu ook op zondag gewerkt moest worden. Overal in de fabriek hingen grote aanplakbiljetten, dat bij weigering de doodstraf zou worden uitgevoerd. Op een zaterdagmorgen kwam 'Herr Wiebach' naar me toe en vroeg me, of ik de volgende dag, op zondag dus, ook kwam werken. Ik zei hem, dat ik op zondag altijd naar de kerk ging. Dat deed ik in Holland ook. Hij probeerde me echter te overtuigen, dat het voor de 'Krieg' erg belangrijk was. Hij rekende op me, zei hij.

Toen ik na het werk 'thuis' was, had ik het erg moeilijk. Hoe ver kon en moest ik gaan met m'n weigering? Wat moest ik doen? Als christen werkte je gewoon niet op zondag. Dan ging je naar de kerk. Jawel, dat was in normale omstandigheden. Verkeerde ik nu ook in normale omstandigheden? Niet wetend wat ik moest doen, liep ik biddend rond. Duidelijkheid had ik nog lang niet. Niemand kon me daarin raad geven. Het was al bijna tien uur in de avond, toen die loden last ineens van me afviel. Ik werd rustig en het werd me volkomen duidelijk, dat ik niet moest gaan werken. De Here zou me er wel doorheen helpen. Dat stond voor me vast. Zonder angst ging ik die avond naar bed. Ik sliep bijna onmiddellijk in. De volgende dag, zondag dus, ging ik met m'n vriend zoals altijd naar de kerk. En ook de middagdienst bezochten we.

Toen ik de volgende morgen op m'n werk kwam, kwam de 'Meister' op me toelopen en vroeg me: 'Wo waren Sie gestern?' Nogmaals vertelde ik hem, dat ik 'Evangelisch' was en dat het mijn gewoonte was om 's zondags naar de kerk te gaan. 'Ich war zur Kirche, Herr Wiebach'. Onderzoekend keek hij mij aan. Op de linker rever van zijn colbert prijkte het lidmaatschapsspeldje van de Nationaal Sociaal Democratische Arbeiders Partij. Hij was dus een Nazi! Even nog bleef het stil. Toen zei hij, berustend: 'Ich kann's mich denken. Ich bin katholisch'. De Here God had me gespaard. Diep dankbaar liep ik zwijgend naar m'n plaats. Twee jongens uit Antwerpen, die inmiddels ook op mijn afdeling zijn komen werken, staren me verbaasd aan. 'Wat zei hij? Word je niet opgepakt?' Mijn gesprek met hem vertelde ik ze. 'Nou, dan willen wij ook niet meer op zondag werken', zo zeiden ze me. Al eerder had ik met hen over het werken op zondag gesproken. Toen hadden ze zich verscholen achter het: opdracht is nu eenmaal opdracht. Ze waren beiden katholiek en verscholen zich erg gemakkelijk achter een ander, zonder zelf verantwoordelijk te willen zijn. 'Ja jongens', zei ik, 'jullie hebben nu één keer op zondag gewerkt en nu kunnen jullie er niet mee aankomen, dat je als katholiek niet op zondag mag werken.'

Op alle fronten werden de Duitsers nu terug gedrongen. De Geallieerden waren al in Italië. Die hadden Mussolini gevangen genomen en ergens hoog in de bergen van de Apennijnen opgesloten. Maar met 'Fallschirmjäger' wist Hitler hem daar te bevrijden. Dat was een staaltje van moed. Daardoor was mijn verlof naar Holland uit-

gesteld. Zat ik effe mooi in de boot!

's Nachts hadden we erg veel luchtalarm. Dan raapten we ons boeltje bij elkaar en trokken naar een schuilkelder. Er was er een onder ons 'Lager'. Dikwijls stond ik bij de uitgang te luisteren naar de dingen, die zich boven m'n hoofd afspeelden. Dan hoorde ik de Duitsers als razenden schieten met hun 'Flak'. Hoog in de lucht zag je de granaten uit elkaar spatten. De stralenbundels van de zoeklichten tastten de hemel af naar 'indringers'. Als het niet al te bewolkt was, zag je soms een Engelsman met zijn machine in de lichtbundels gevangen. Dan had hij geen kans te ontsnappen. Zich in allerlei bochten wringend, trachtte hij zich te ontworstelen aan de wurgende greep ervan, totdat hij het onderspit moest delven en brandend naar beneden stortte, een spoor van vuur achterlatend. De scherven van het 'Flak' hoorde ik op de daken van de huizen vallen.

Nacht na nacht kwamen ze toch weer terug met hun dodende last. Meestal waren ze vergezeld van jagers. Als ze het object voor hun aanval hadden bereikt, gooiden die zogenaamde 'kerstbomen' uit. Dat waren brandende fakkels, die wel op omgekeerde kerstbomen leken. Pal daarachter zaten dan de bommenwerpers en gooiden hun bommen tussen de vier brandende hoeken, die door die fakkels waren ontstaan. Zo werden soms hele stadswijken in puin gegooid. Dan reden later lange colonnes brandweerauto's door de straten op weg naar het verwoeste gebied. De kijkers, die naar zo'n gebied trokken, kregen prompt een schop in handen gedrukt om te helpen puin te ruimen. Soms reed dan de S-Bahn of U-Bahn ook een poosje niet. Maar de Duitsers waren wel meesters in het provisorisch op gang houden van de bedrijven, die getroffen waren. Meestal draaiden die fabrieken al weer na een dag of vier. Eens op een zaterdag moest ik een heel stuk lopen om bij mijn werk te komen. In de afgelopen nacht waren de jongens van overzee weer met honderden geweest. Ze hadden bij duizenden hun brandbommen uitgestrooid. Op elke vierkante meter lagen er wel een stuk of drie à vier. Het brandde dan ook overal. Wat een puinhoop. En elke dag ging dat maar door. Zelfs kwamen de 'Tommy's', zoals ze genoemd werden, soms overdag, bij klaarlichte dag. Dat was wel erg brutaal, vond ik. En wel een bewijs, dat de Duitsers niet meer over voldoende vliegtuigen konden beschikken. Dan hadden zeker die bombardementen toch wel een voor hen ongunstige uitwerking. Tenslotte bood Berlijn op vele plaatsen een troosteloze aanblik. Hoeveel slachtoffers zouden er wel bij gevallen zijn?

Eind oktober moest ik plotseling bij Personeelszaken komen. Daar kreeg ik te horen, dat ik begin november weer met verlof naar Holland mocht. Zou het nu toch werkelijk gaan gebeuren? Zou ik mijn plan ten uitvoer kunnen brengen? Herr Wiebach ontbood mij bij zich. Hij stelde mij garant voor het verlof van een ander. Als ik niet terug kwam, mocht die ander niet weg. Was me dat effe rot! Hoe moest dat nu? Nog diezelfde dag nam ik contact met die jongen op. 't Was nog een heel jonge knaap uit Den Haag. Horlogemaker was z'n beroep. Ook niet getrouwd. Dat

maakte de zaak niet al te ingewikkeld. Hij vroeg me, of ik van verlof terug zou komen. Nou, eigenlijk niet, antwoordde ik hem. Hij zei: 'Als jij terug komt en ik mag weg, dan kom ik niet terug'. Wat was dat moeilijk om een beslissing te nemen. Na een paar dagen kwam hij me opzoeken. Zijn gezicht was onverschillig. Hij vertelde me, dat zijn verlof was ingetrokken, omdat ze hem ervan verdachten, dat hij gesaboteerd zou hebben. 'Je moet maar zien wat je doet', zei hij. Nou, dat wist ik nu maar al te goed.

Een week voordat ik zou gaan, werd op onze afdeling een prachtig, mooi blank eiken soort schrijfbureau gebracht. In het blad waren onder glas verschillende meetinstrumenten gemonteerd. Wat een mooi ding, zeg. Wie zou de gelukkige zijn daaraan te mogen werken? Een paar dagen later riep Herr Wiebach mij weer bij zich. Hij zei tegen me: 'Wenn Sie zurück kommen, dürfen Sie diesen Eichtisch haben.' Hè, hoorde ik dat goed? Was die voor mij bestemd? Die buitenlander? En de Duitsers dan, die er werkten? Was ik hem meer waard dan hen? Hij moest eens weten, wat mijn plannen waren!

Eindelijk was de dag van vertrek aangebroken. Er was eerst nog wel wat twijfel over geweest, welke datum het zou worden. Nu was het dan zo ver. In het 'Lager' had ik 's avonds van de apparaten, die ik ijkte, schema's gemaakt. Misschien kon ik daar bij Siemens in Holland wat mee. Wat was dat naïef van mij. Later realiseerde ik me, dat het mij m'n hachie had gekost, als bij controle aan de grens, die waren gevonden. Ik moest er niet aan denken. Een mensenleven telde niet. Gelukkig ging bij de grens alles goed. Een pak van m'n hart.

Ik genoot een paar weken van een fijn verlof. Daarna wist ik m'n vertrek met een smoes, dat ik ziek was nog een aantal weken te rekken. Ik had het zogenaamd aan mijn amandelen en die moesten eruit. Van het Academisch Ziekenhuis in Leiden had ik daarvoor een kaart. Ze zouden me wel oproepen. Maar die oproep kwam natuurlijk niet. Tenslotte moest ik in Leiden op het Arbeidsbureau komen, waar een dokter, een foute natuurlijk, mij onderzocht. Nou, hij vond niks. En zodoende moest ik me 's maandags gaan melden voor vertrek. Ja, dat had hij gedacht. Samen met dominee Ponstein had An allang een onderduikadres voor me. In Teuge. Nog nooit had ik daarvan gehoord. An d'r neef Kees van Ome Jaap zat daar ook in de buurt, in Klarenbeek. Teuge en Klarenbeek lagen niet zover uit elkaar ten oosten van Apeldoorn. Voor de maandag zou ik maar weggaan. Zeker geen risico nemen tot de laatste dag. Jan van Ome Jaap zal me wegbrengen. Zonder moeite komen we in Apeldoorn aan, waar we eerst nog even het meisje van Jan opzoeken. Ze was een dochter van Groothedde uit Twello. Met de bus ging het naar Teuge. Daar kwam ik terecht bij een boer, die recht tegenover het vliegveld woonde. Pal voor zijn deur wemelde het van de 'Moffen'. Het waren eenvoudige, hardwerkende mensen van onze kerk. Ze hadden geen kinderen tot hun verdriet. Wel was er een oude baas bij hen in huis. Gaitjan heette hij. 's Avonds werd mijn bed van de zolder gehaald en in

de keuken opgemaakt. Een mogelijkheid om te vluchten voor het geval er Duitsers mochten komen, werd me uitvoerig verteld.

Die eerste zondag in m'n nieuwe omgeving kon ik natuurlijk niet naar de kerk. Dat was veel te riskant met de Duitsers vlak voor de deur. Lang kon ik er dan ook niet blijven. Er moest voor mij een ander, een veiliger onderkomen worden gezocht. Dat was daar geen enkel probleem. De boerenbevolking moest evenmin als de anderen iets hebben van de 'Moffen'. Al de maandag daarop kon ik naar m'n nieuwe adres. Ik werd er naartoe gebracht door de boer. Zonnenberg heette hij. Langs een pad door de weilanden kwamen we bij mijn toekomstige hospita aan. 't Was een vrij grote boerderij, althans voor deze streek. In de streektaal stelde Zonnenberg me aan de boer en z'n vrouw voor. 'Zo, bint ie ons nieje knecht. Bint ie stuurt deur Ponstein? Joa, die kent wie wel, hè vrouwe. Die was hier skilder veur ie noar de theologische skole gingt. 'n Boven beste man'. De boer en boerin waren, dacht ik, zo achter in de dertig. Buiten hen was er nog een oudere, ongetrouwde broer en de oude moeder van de boer in huis. Opoe had een eigen kamer. Die was er later bijaan gebouwd. Dat kon je wel zien. Opoe had nogal veel te vertellen in het gezinnetje van de boer. Ze had zagezegd de 'broek an'. De boerin was eigenlijk niet tegen haar opgewassen. Ze trok ook steeds die ongetrouwde broer voor. Jan heette die. De boer en boerin hadden twee jongens en een meisje. Het meisje was een lief en aardig kind. Ze was elf jaar. De jongens konden wel eens verdraaid vervelend zijn. Ook was er nog een dienstbode in huis. Pie was d'r naam. Aan één oog was ze helemaal blind en met het andere zag ze niet veel. Een stakker dus. Met een stalbezem veegde ze de vloer van de keukenkamer. Ze kon toch niet zien of er nog stof lag. Voor mij was er in het hooi een slaapplaats gemaakt. Vanaf een overloopje kon ik zo in het hooi springen. Als er onraad mocht zijn, kon ik vandaar alle kanten op om weg te komen. Als ik 's avonds trachtte te slapen, werd ik door het gerammel van de kettingen, waarmee de koeien vast stonden, wakker gehouden. Aan de andere kant stonden de twee paarden. Dikwijls hoorde je hun luidruchtig gesnuif. Verder bevolkte wat kleinvee eveneens de boerderij en buiten liepen een aantal kippen vrij rond te scharrelen. Ze legden hun eieren dikwijls in een 'hooibarg' op het erf. Af en toe klom ik de ladder op om te kijken of er ook eieren lagen. Ik hielp met alles mee. Soms moest er voor eigen gebruik rogge gedorst worden. Dat deden we met z'n drieën op de deel. De boer legde dan een laag garven op de vloer. Daaromheen stonden wij dan, de boer, z'n broer en ik. We hadden ieder een eigengemaakte dorsvlegel in de hand. Niet meer dan een kromgegroeide boomtak. Het dunne eind hield je vast en het dikke schuine onderstuk liet je op de halmen terecht komen. In het begin viel dat nog niet mee. Maar van lieverlede kreeg ik de slag te pakken. En dan het ritme. Ook daarin moest je de cadans te pakken krijgen. Als je op elkaars vlegel sloeg, kreeg je een geweldige klap in je handen, die je nog dagenlang voelde. Een, twee, drie. Een, twee, drie. Zo ging het een paar uur achter elkaar tot de halmen leeg waren. De rogge ging dan naar de bakker in het dorp, die er dat lekkere Gelderse roggebrood van bakte. Elke

dag aten we dat. Dat smaakte toch zo lekker. Vooral met reuzel erop. Borden gebruikten we niet. Je at het zo van het zeiltje van de tafel. Op datzelfde zeiltje lagen 's avonds de sokken, die stuk waren en die de boer en de jongens zo van hun voeten hadden getrokken. Ze werden eerst niet gewassen. Lekker fris!

De boerin kon ook niet zo goed koken. Dat was wel jammer van de lekkere spullen, die ze nog hadden. Ik slikte maar. De zuurkool was meestal nog groen. De jus werd met een paplepel opgeschept. 's Zondags kregen we meestal stoofpeertjes als groente. Een enkele keer gebruikten we voor het warme eten ook geen bord. Dan at je met elkaar uit een grote pan, die midden op de tafel stond. Dat waren dan de resten aardappelen van enige dagen met spek erdoor.

Toen An er voor de eerste keer kwam logeren, sliep ik met haar in een soort opkamentje, dat naast de keukenkamer lag. Dat was het kamertje van hun dochter van elf. Het bed was een twijfelaar, zoals ze dat noemden. Het was smaller en korter dan normaal. We moesten schuin in bed liggen, anders kon je er niet in. Dan kregen we samen één bordje om ons brood van te eten. Toen we op een morgen nog ongare balkenbrei kregen, wist An niet hoe ze dat door haar keel moest krijgen. Ze was in verwachting van Goos, steeds had ze neiging tot braken. Ik vond het ook allerm minst lekker, maar ik proppte maar zo veel mogelijk in m'n mond om haar te ontlasten. Zo, dat zat er in. Gelukkig. Ik kon me wel een lekkerder ontbijt voorstellen. Thuis, bij mijn moeder was ik ook nooit verwend. Dikwijls was schraalhans keukenmeester. Maar dit eten, nee, echt, het smaakte nergens naar. 't Was zelfs vies!

In m'n eentje ging ik het land op om knollen voor de koeien uit de grond te trekken. 't Was nog winter. Een dun laagje sneeuw bedekte de velden. Al gauw kreeg ik koude handen, zelfs dooie vingers. Telkens weer probeerde ik die warm te krijgen, door ze op mijn rug te slaan. Ik was ook niks gewend van dit werk. Doorzetten maar. Toen ik genoeg verzameld had, hakte ik die knollen in de stal op de deel met een groot oud mes aan stukken. Hier op die deel was het lekker warm. Voor de paarden kortte ik het stro met een hakselmachine. Anders kunnen ze dat niet weg krijgen. Samen met de boer en z'n broer drenkte ik het vee. Soms mocht ik proberen te melken. Ik kreeg een makke koe aangewezen. Zittend op een klein krukje trek ik aan de tepels van het beest en knijp er tegelijk ook in. Geen straaltje melk kwam eruit. Toch stond de uier gespannen. Melk was er dus wel. Het was dus toch nog wel een kunst, dat melken. Ik gaf het op, 't was geen doen. Erg was het ook niet. Er waren nog zoveel andere dingen te doen op de boerderij. De boer en z'n broer moesten trouwens wel grinniken, dat ik het niet voor elkaar kreeg. Ze schenen te denken: 'Dat heb je van die stadsmensen'.

Iedere dag bracht ik 's morgens twee eenjarige veulens van hun stal naar de wei verderop langs de zandweg, die naar het dorp voerde. In de namiddag haalde ik ze weer op. Ik behoefde er maar eentje een halster aan te doen. De andere liep dan uit zichzelf wel mee naar de stal. Maar er was een zekere rivaliteit tussen die veulens.

De een verdroeg het niet van de andere, dat die even voor liep. Als dat het geval was, trok hij ontzettend aan het halster, om verder te komen. Dan moest ik meestal met alle kracht proberen hem tegen te houden. Dan hing ik achterover aan het halster. Op een middag gebeurde dat weer. Het grootste veulen, het jong van een 'Belg' of 'Zeeuws' paard had ik een halster aangedaan. Keurig liep het met me mee over de zandweg. Het andere veulen volgde ons op enige afstand. Plotseling schoot het kleinste ons echter voorbij. En daar ging die grote me toch aan de haal. Ik trok wat ik kon, maar het gaf allemaal niks. Met m'n rechter onderarm gestrekt langs de nek van het veulen trachtte ik het bij te houden. Steeds sneller ging het over de oneffen zandweg. Een van mijn klompen vloog met een boog door de lucht. 'Vasthouden', dacht ik. Verder holde ik. Mensen nogan toe, wat is zo'n dier verschrikkelijk sterk. In razende vaart ging het op hun stal aan, - een oud arbeidershuisje -, voor bij de weg. Op het kampje land ervoor stonden een paar vruchtbomen. De staldeur stond gelukkig nog open. Rakelings scheerde ik langs een van de vruchtbomen. Liep dat even goed af! Dan...met een ruk stond het veulen stil in de stal. Ik hijgde van inspanning. Het andere veulen was er inmiddels ook. Nog nahijgend ontdeed ik het veulen van zijn halster, drenkte ze en gaf ze hun voer. Klaar voor de nacht. Om ze te drenken moest ik wel met een emmer naar de wetering om water te scheppen. Er was geen waterleiding. Eerst moest ik wel een gat in het ijs maken, om water te kunnen bemachtigen. Toen zocht ik m'n klomp maar weer op. De boer moest lachen, toen ik het hem vertelde.

's Avonds, na het werk, zaten we met elkaar in de kamerkeuken. Wat praten en lezen. Veel afleiding was er niet. We hadden ook niet veel om te roken. Wat eigen geteelde tabak, die je zelf droogde en sneed. Daar draaide ik dan mijn shaggies van. 't Stonk af en toe wel. Helemaal zonder was erg moeilijk. Dat viel niet mee. Soms stuurde de boer Pé naar de zolder om een paar appels te halen. Goudreinetten. Hele grote. Wat een kanjers. Zo groot had ik ze nog nooit gezien. Daar zat hij dan. Z'n voeten nog in de warme oven van het fornuis. Zo zat hij de appels te schillen. Als de wekker op de schoorsteen tien uur aanwees, knielde de boer resoluut voor zijn stoel. Dat deden de anderen dan ook. Dan bad de boer met ons het avondgebed voor de nacht. Dan ging ieder naar bed. Om negen uur hadden we dan de beesten al verzorgd en gecontroleerd voor de nacht. Dan lag ik in het hooi en dacht aan An, die onze eerste verwachtte. Als de beesten soms eens onrustig waren of hun huid langs een paal schuurden, kon ik de slaap niet te pakken krijgen. Dikwijls hoorde ik ook het monotone geluid van de overvliegende 'Tommy's'. 'Oeie, oeie, oeie'. Als het helder was en de maan scheen, dan zag je de witte condensstrepen van ze langs de lucht. Hoevele zouden er niet terugkeren?

Soms werd ik geroepen mee te helpen met het verlossen van een koe van haar kalf. Jan, de broer van de boer, is veeverloskundige, zei hij. Om de voorpoten van het kalf werd een touw gebonden. Met z'n tweeën of alleen trok je er dan aan, als de koe een wee kreeg. Dat duurde soms erg lang. Zo maakte ik van allerlei mee. Op zekere dag

had de zware zeug haar biggen geworpen. 't Waren er wel dertien, geloof ik. Met het mesje van een 'krabbertje' ging de boer naar de varkensstal. Een voor een pakte hij de kleine beertjes eruit, spande de huid over het kleine ballenzakje, gaf er een jaap in en duwde de teeltballetjes naar buiten. Dan sneed hij die af en liet het beestje weer lopen. En gillen, dat ze deden. De poes ontfermde zich over een aantal balletjes. Ziezo, ook dat karwei was weer geklaard.

Bij tijd en wijlen moest er een grote pot krielaardappels worden gekookt voor de varkens. En maar stoken, jongens. Dan stonk ik naar de rook. Iedere paar maanden werd een jong varken geslacht, een schram noemden ze zo'n beest. Het woog zo'n honderdtachtig pond. Daar stond het beestje al buiten. Z'n gevoelige snuit beweegt het over de grond, op zoek naar wat eetbaars. Jan stond al klaar met een grote bijl. Daar hield het z'n kop een ogenblik stil. Met een enorme dreun gaf Jan het dier de genadeslag. Midden voor z'n kop. Bewusteloos valt het neer. Dan greep hij het grote, vlijmscherpe mes en stak dat recht in het hart van het beestje. Dwars door de speklag heen. In een witte schaal werd het bloed opgevangen. Daar werd bloedworst van gemaakt. Met Pé, de dienstbode, maakte ik de darmen schoon. Een lastig karwei. Die werden gebruikt voor de metworsten. De hele middag en avond waren we met elkaar bezig het varken te verwerken. Alles ervan werd gebruikt. De hammen gesneden, de worsten gemaakt, het vlees onder de pekel. Later de reuzel op het roggebrood. De rillingen liepen over m'n rug, als ik zag, hoe zo'n dier werd afgemaakt. Niet sentimenteel zijn, dacht ik dan. Je wilde ook wel wat te eten hebben, dus...

Kees, die neef van An, zat er al veel langer dan ik, die was bij de zuster van de boer, waar ik was. 's Zondags kwam hij me wel opzoeken, als de anderen naar de kerk waren en wij op het vee pasten, omdat het voor ons te gevaarlijk was op de weg.

Een enkele keer ging ik wel eens ergens op visite. Dan nam ik m'n weg door de velden. Je kon immers nooit weten! Het vliegveld was dichtbij. Daar zaten nu eenmaal veel 'Moffen'. Maar ook in Twello en verderop. Op zondagavond ging ik veel naar de Schoenmakers, die bij de spoorbaan langs de grindweg woonden. Die hadden een paar dochters en het waren heel prettige mensen. Wat hadden we altijd een schik met elkaar. Tegen tien ging ik dan weer op 'huis' aan. Langs allerlei sluipweggetjes bereikte ik dan weer mijn slaapplek. Meestal vond ik dan een warme kruik in mijn bed, die de boerin erin had gelegd.

In de buurt gingen de 'Moffen' steeds vaker een razzia houden. Ze kwamen steeds dichterbij. Tenslotte was het te gevaarlijk om nog in de boerderij te slapen. Buiten op het erf stonden nog een paar oude kippenhokken, die niet meer daarvoor werden gebruikt. Je kon er gebukt in lopen, zo groot waren die wel. In één ervan maakte ik een bed van vers gedorste garven. Van een paar oude planken prutste ik een ledikant in elkaar. Verder vulde ik het hele hok met lege garven, zodat er niets te zien was. Aan beide zijden was een deur. Van binnen kon ik die op slot doen. Alleen 's nachts was er één los. Dan kon ik vluchten als dat nodig mocht zijn. Gelukkig

gebeurde dat niet.

De winter liep ten einde. De voorraden raakten uitgeput. De loondorser zou in de buurtschap komen, om met z'n ouderwetse machine het laatste koren te dorsen. De meeste 'bargen' waren echter al leeg. Om te kunnen werken waren negentien man nodig. De buren hielpen elkaar. Dan was de zaak gauw bekeken. Ook ik was van de partij toen de machine bij de buren zou gaan 'draaien'. Niemand vroeg me wie ik was en waar ik vandaan kwam. Ze begrepen het wel. In deze buurtschap wisten ze alles van elkaar. Ik stond boven op de machine om de garven in de opening te steken. Grote stofwolken benamen soms het zicht. Dan deed ik alles maar op de tast. In korte tijd werd ik zo smerig als een Turk. Toen we een paar uur gedraaid hadden, kwam de vrouw van de boer ons roepen voor de koffie. Nou, dat zou best smaken. Mijn keel zat bijkans dicht van het stof. In de grote keukenkamer schoven we naast elkaar aan tafel. Daarop stonden schalen brood, dik belegd met kaas en spek. En grote witte kommen dampende koffie. Met daarnaast een klein glaasje met een borrel. Wat smaakte dat. We lustten ook wel wat. Man, man, het ging erin als koek. Zelf rammelde ik ook van de honger. 't Was hard aanpakken, want met z'n drieën staken ze de garven toe. En die oude machine stampde met de regelmaat van een klok. 'Bam - bam, bam - bam, bam - bam'. 't Was wel uitkijken geblazen, dat je nergens met je kleren tussen raakte, want die machine werd aangedreven door een locomobiel. Er liep een slingerende drijfriem naar de dorsmachine. 't Was al vrij laat toen de laatste garven in de machine waren verdwenen. Een paar veldmuizen, die hun nest in de 'barg' hadden, zochten een voor hen goed heenkomen. Zo was het leven nu eenmaal. Toen een van de koeien tochtig was, moest ik samen met Jan met die koe naar een stier. Dat was een eindje verderop langs de grindweg. Zelf had de boer, waar ik was, geen stier. Dat was maar een enkele vergund. En die stier 'werkte' dan ook voor de hele buurtschap. Jan, de broer van onze boer, had verkering met een dochter van de stierhouder. Die zijn ook nogal 'zwaar' in hun geloof dan. Op zondag mocht Jan niet komen 'vrijen', wel op zaterdag. Nou, dan kwam Jan pas tegen twaalfen 's avonds thuis. Jan was zeker wel negenendertig jaar al en die dochter van die boer was ook zo jong niet meer. Veel later hoorde ik dat het stel had moeten trouwen. Zeker van die stier afgekeken. Zij hield altijd de koeistaart opzij. Als de stier de koe rook, sprong hij er gauw bovenop. Een paar stoten en klaar was Kees. Terug maar weer met de koe.

Inmiddels zat ik er al een paar maanden. Het voorjaar liet zich al merken. De temperatuur steeg een beetje. De dagen werden wat langer en de boeren maakten de velden weer in orde voor de ontvangst van de zaden. Op een dag kwam een nicht van An, de zuster van neef Kees, op bezoek bij haar broer in Klarenbeek. Van ons hoorde ze, dat de Duitsers dikwijls in de buurt een razzia hielden. In de week na haar bezoek kreeg ik van An een telegram, of ik maar zo snel mogelijk wilde terugkomen. Ook neef Kees kreeg zo'n telegram. Wij snapten er niks van, ook neef Kees niet. Samen besloten we zo spoedig mogelijk per trein naar huis terug te keren. Wat

zou er thuis aan de hand zijn? Onze koffers waren gauw gepakt. Zoveel spullen hadden we nu ook niet meegenomen. De volgende dag zouden we in alle vroegte op de fiets naar Twello gaan. Jan, de broer van mijn boer, zou zorgen, dat die fietsen weer opgehaald werden. De koffers zouden we laten staan. Die zouden ook later opgehaald worden.

Na een onrustige nacht stond ik al vroeg op. Kees kwam ook al gauw opdagen. Onze trein ging om ongeveer acht uur. En 't was ook nog een half uur fietsen. 't Was amper licht, toen we de volgende dag opstapten. Het afscheid was kort geweest, zonder emoties. Langs smalle landweggetjes, omzoomd met kale bomen, bereikten we het station in Twello. Op het perron liepen een paar Duitsers. Net doen, of we ze niet zien, zeiden we tegen elkaar. Geen argwaan wekken. Gelukkig, daar kwam onze trein aan. We zochten een plaats en keken nietsziende uit het raam, de oren gespitst, om elk verdacht geluid op te vangen. Zwijgzaam zaten we tegenover elkaar. Tot nu toe ging alles goed. In Amersfoort moesten we overstappen. Als we ook daar eerst maar doorheen waren. De trein stopte al. Ik hoorde de conducteur al roepen: 'Amersfooórt, Amersfooórt. Richting Amsterdam overstappén'. We slenterden van de ene naar de andere trein, quasi onverschillig. In wezen erg gespannen. De trein zette zich in beweging. De wielen gingen ratelend over de rails. 'Pannekoeke, pannenkoeke', hoorde je dan. Af en toe liet de machinist de stoomfluit snerven. Zeker een onbewaakte overweg. Die waren er hier erg veel. Zonder controle te hebben gehad, kwamen we in Amsterdam aan. Daar overstappen op een trein naar Haarlem en dan moesten we daar de 'Blauwe tram' naar Leiden nemen. We waren er nog lang niet en de kans op een controle was nog steeds groot. Op het Centraal Station in Amsterdam was het een drukte van belang. Daar verdronken we in de massa. Nauwelijks zaten we in onze trein naar Haarlem, of hij ging al. Dit was een elektrische. Die trok veel sneller op. Deze rit duurde maar kort. Hè, hè, daar zag ik Haarlem al. Tot zover was alles goed gegaan. Gauw verlieten we het station. De 'Blauwe' stond er recht tegenover. Ook dat gaf geen moeilijkheden. Nu nog de rit naar Lisse. Onderweg zou de tram heel vaak stoppen. Bijna overal had je wel een halte. Angstig keken we naar buiten, wie er bij de halte stonden. Soms stapten er wel eens een paar Duitsers in, maar die gingen zeker naar een stad om uit te gaan. Ze namen geen notie van ons, gelukkig. Zonder enige controle kwamen we thuis. En daar hoorde ik eerst, dat die nicht een paniekverhaal over ons had verteld. Vandaar die plotselinge terugreis.

Een paar dagen maar durfde ik 's nachts thuis te blijven. In de bollenstreek lagen erg veel Duitsers. Die hielden regelmatig klopjacht op onderduikers. Vader en Moeder woonden al een paar jaar midden in het dorp, op de hoek van twee straten. Via het hoekraam kon je alle kanten opkijken. Maar er was ook een 'poort', een achteringang. Daar konden 'ze' zo binnenstappen. Bij katholieke burens een paar huizen verder in de zijstraat, een nog jong gezin, kon ik voor de nacht terecht. Door mij onderdak te verschaffen deden ze een goed werk. Ze hadden al een paar kin-

deren en zij was nu weer in verwachting. Het oudste dochtertje, Tootje heette ze, kwam bijna elke dag bij Vader en Moeder over de vloer. Vandaar die contacten. Toen we er op een avond met elkaar over spraken, dat het moeilijk was in deze tijd kinderen te krijgen, als je er al een paar had, zei hij tegen me: 'Och joh, zo'n kindje is niet weg!' Echt rooms. Ook kende hij een tekst uit de Bergrede van de Here Jezus. Als we zaten te eten, zei hij dan wel eens: 'Zalig de vreetzamen, zij zullen Gods peuzelaartjes genoemd worden'. Die roomsen ook. Dan moest je toch wel lachen. Ze bedoelden het helemaal niet spottend.

De 'Ondergrondse', een anonieme beweging over de brede laag van de Nederlandse bevolking, deed veel goed werk in het verschaffen van hulp aan onderduikers en hun familie. Een geheim netwerk daarvan was over het hele land verspreid. Via naamloze contacten kon je, als dat nodig was, waar dan ook hulp krijgen. Die hulp bestond uit het verstrekken van bonkaarten en het geven van onderdak en geven van financiële hulp. Ook de kerken werkten daarin mee. De Duitsers wisten dat wel, maar waren niet in staat daar afdoende tegen op te treden. Via 'hen' kwam ik terecht bij een plaatselijke timmerman, waar ik overdag kon werken. Daar verdiende ik een gewoon weekloon mee. Allerlei hand- en spandiensten moest ik verrichten, stenen sjouwen, balen cement vervoeren. Ook moest ik af en toe met een van de anderen een doodskist bekleden. Op de houtzolder lagen diverse vurenhouten kisten. Verschillende maten. Een poosje verdiende ik door overwerk wat extra's met het maken van schilderijlijsten. Eenmaal werkten we in de Poelpolder bij een tuinder. Dan liep ik 's middags daar vandaan naar huis, wel meer dan een half uur lopen. M'n iepen klompen klepperden dan over de weg. In de verte hoorde Moeder me dan al aankomen. Met een bollenboot brachten een andere onderduiker en ik de bouwspullen naar de plaats van bestemming. Op het water was je vrij veilig. Dan konden ze zo één, twee, drie niet bij je komen.

Naarmate de Duitsers in de door hen bezette gebieden terug moesten trekken, werd hun optreden bruter. Bij controles pikten ze je fiets af en ook paard en wagen en andere voertuigen waren op de weg niet meer veilig. Bovendien werd alles schaarser, ook de kranten. En die er nog wel waren, stonden onder strenge controle van de Duitsers. De berichten, die erin stonden, waren tevoren door de bezetter gecensureerd. Een loftuiting op de Duitsers en hun verrichtingen. Af en toe kregen we een blaadje van de 'Ondergrondse' in handen. Daar stonden berichten in afkomstig van de 'Engelse zender' en 'Radio Oranje'. Daar kon je van opaan. Sommigen hadden nog wel de beschikking over een radiotoestel. Van de bezetter hadden die alle ingeleverd moeten worden, bang dat ze waren, dat je naar een buitenlandse zender zou luisteren en de ware berichten zou horen. Niet iedereen, bij lange na niet, had er gehoor aan gegeven. Er waren ook niet zoveel mensen in die tijd, die een radio konden betalen. De meesten hadden een aansluiting op de 'radiocentrale' en die gaven, natuurlijk, alleen maar de Duitse berichten door. Een enkele keer zat ik bij vrienden

's avonds ook wel eens naar die 'Engelse zender' te luisteren. Dan genoot ik, als de 'Moffen' weer een pak slaag hadden gekregen. Enige tijd later werd het huis van Vader en Moeder een centraal punt in de distributie van 'illegale' blaadjes. Zo werden die ondergrondse blaadjes genoemd.

Op het behang in de huiskamer hadden we een heel grote kaart van het front opgehangen. Daarop markeerden we met zelfgemaakte papieren vlaggetjes elke dag de vorderingen aan de fronten. Vooral nu de 'Geallieerden' geland waren op de kust van Frankrijk was het erg spannend. Bovendien naderde september met rasse schreden en dan was An 'uitgerekend', zoals ze dat zeiden. Ze had alles wel klaar, o ja, met zeven maanden al. Dat hoorde zo. Je kon nooit weten, of de baby soms eens eerder kwam. Het kind kon nu wel komen. In die tijd werkte ik voor m'n timmermansbaas op de dijk van de Ringvaart net over de brug. 't Was zaterdagavond. An was de hele dag al niet lekker. Af en toe kreeg ze ook al weeën. De wijkzuster en de dokter waren al gewaarschuwd. 't Kon wel even aanlopen. Verliezen zou ze het niet. Naarmate de avond vorderde, werden ook de weeën erger en veelvuldiger. Zuster en dokter waren er inmiddels en maakten alles klaar voor de geboorte. Wij waren daarvoor bij Moeder vandaan naar Kees en Leuns gegaan. Die hadden wel ruimte voor ons. Eindelijk, omstreeks elf uur, werd ons een jongen geboren. Acht pond woog die wel. Wat een kanjer. An had het ook wel even benauwd. Zo'n eerste viel ook niet mee, werd er gezegd. Ondervinding had ze niet. Maar alles was, gelukkig, goed, ook met An. Zelf durfde ik het als onderduiker niet 'aan te geven'. Dat deed de zuster voor ons op maandag we noemden hem naar mijn vader. Dat was nog gebruikelijk in die tijd. M'n moeder wilde ook graag, dat m'n overleden zusje werd vernoemd. Zodoende heette hij: Gooitzen Martje.

Op dinsdag daarna raakten alle Duitsers en N.S.B.-ers in paniek. De 'Geallieerden' waren doorgebroken en trokken in snel tempo naar het noorden en oosten. Ze waren bij Remagen in Duitsland al de Rijn over. Dagelijks vlogen tientallen zware bommenwerpers over ons land. Dan was de lucht vol condensstrepen. Het gebrom van hun motoren ging dag en nacht door. Op die dinsdag, later bekend als 'Dolle Dinsdag', stond ik bij m'n werk langs de Ringvaart. Het liep al tegen vieren. Ik hoorde het geluid van een overkomende bommenwerper. 'Moemmm, moemmm'. Het geluid kwam af en toe dichterbij en was dan weer verder weg. Dat trok m'n aandacht. Op de weg staande tuurde ik naar de lucht en zag toen in de richting van het naburige dorp een grote viermotorige bommenwerper, een 'Vliegend Fort', steeds lager rondcirkelen. Zijn motoren gingen steeds onregelmatiger 'lopen'. Die had zeker pech, of misschien was hij wel door een granaat geraakt. Want de Duitsers, die nog overgebleven waren, schoten als gekken met alles wat ze hadden. Na die landing in Frankrijk, 'D-Day' genaamd en 'Dolle Dinsdag', waren de Duitsers erg nerveus en onzeker. Bovendien rukten de Russen in het Oosten heel snel op. Die hadden half Polen al weer terug. De Duitsers kregen gebrek aan mensen en stuurden tenslotte de oude mannen en kleine jongens naar het front. De

bommenwerper kwam steeds lager. Ineens zag ik een paar parachutes in de lucht. Daaronder bengelden poppetjes. Dat zou zeker de bemanning zijn. Met een daverende klap sloeg de bommenwerper tenslotte in een bollenland tegen de grond. Gelukkig waren er geen bommen meer aan boord. De piloot zat er nog wel in. Die had zijn leven opgeofferd om z'n toestel niet op het dorp te laten neerkomen. Wat een mentaliteit om dat aan te durven en te kunnen.

Generaal Patton van de Amerikanen was niet te stuiten. Tenslotte moest die pas op de plaats maken, om ook de andere bevelhebbers gelegenheid te geven bij te blijven. Italië was inmiddels geheel bevrijd en Mussolini weer gevangen genomen. Ook alle andere door de Duitsers bezette landen werden heroverd: Joegoslavië, Hongarije en Oostenrijk. De Amerikanen bevrijdden de duizenden stakkers van allerlei nationaliteit, die in de concentratiekampen waren opgesloten. Ter verontschuldiging zeiden de Duitsers daarover: 'Ich habe es nicht gewußt'. Montgomery had het plan Nederland vanuit België te bevrijden. Daarvoor moest de brug over de Rijn bij Arnhem ongeschonden in handen vallen. Om dat te bereiken zette hij duizenden parachutisten in. Die landden vooral bij Eerbeek, ten westen van de stad. De Duitsers hadden echter juist in die tijd een pantserdivisie in de onmiddellijke nabijheid liggen die hadden een rustpauze eer ze weer ingezet zouden worden. Daar wist 'Monty', zoals hij werd genoemd, niks van. Bij honderden werden de para's van 'Monty' neergemaaid of gevangen genomen. Bovendien had de colonne, die vanuit België en Eindhoven naar Arnhem moest trekken, zware tegenstand ontmoet. Hierdoor werd de opmars erg vertraagd. Het gevolg was, dat de para's moesten zien weg te komen. Via de Rijn vluchtten ze in allerlei boten en bootjes, daarbij geholpen door de plaatselijke bevolking in de frontlinie. Gedecimeerd en gedesilluseerd bereikten die weer hun eigen linie. Het drama was ten einde. 't Had maar kort geduurd. Het zuiden van ons land was bevrijd, maar de rest zuchtte nog onder de knellende laars van Hitler en consorten.

Naarmate de winter naderde, werd het eten schaarser. Vader had erg veel verbouwd. Hij had wel twee groentetuinen. Overdag verzorgde ik de ene en de andere deden we 's avonds samen. Zodoende hadden we een grote voorraad. Maar Moeder was erg vrijgevig. Ieder die in nood zat, kreeg van haar eten uit eigen voorraad. Zodoende teerden we veel te vlug in, waardoor we al in de vroege winter zelf bijna niets meer hadden. Geld hadden we wel, maar je kon er niks voor kopen. De Duitsers sleepten alles wat er nog was ook nog weg. An en ik vermagerden sterk. Maar onze jongen leek Hollands welvaren wel. Die had een dikke toet. Hem ontbrak het dan ook niet aan eten. Van een bevriende boer uit de kerk mocht ik af en toe wat tarwe halen en om de dag een liter verse koeiemelk, volle melk. De tarwe maalde ik met de wandkoffiemolen, merk Pédé. Tenslotte was het maalmechanisme helemaal versleten. Het was ook niet geschikt voor tarwe. Van die gemalen tarwe en die volle melk maakte An pap voor Goos. Daarvan groeide hij als kool.

Een poos na de bevalling van An waren we weer teruggegaan naar het huis van

Anna, Rindert en Goos in de Wagenstraat
(Lisse 1944)

Rindert met Goos in de kinderwagen

Goos met Tante Leuns

Vader en Moeder, maar we hadden bij Kees en Leuns een gastvrij onderdak. Ze deelden alles met ons. Kees scharrelde nog wel eens wat op. Toen Goos van ons zo ongeveer zes weken oud was, gebeurde het op een zaterdagmorgen, dat ik om een uur of zes wakker werd. Ik hoorde stemmen in de tuin achter het huis. Buiten was het donker en guur. Echt 'Sinterklazeweer', zei men. Kees had nachtdienst op de gasfabriek. Achter zijn huis stonden een paar hokken met konijnen. Die waren bestemd voor de slacht. Met Kerstmis, was de bedoeling. Zouden ze het op zijn konijnen gemunt hebben, flitste door m'n hoofd. Laat ik even kijken. Voorzichtig schoof ik in het donker het verduisteringsgordijn wat opzij. Ik zag in het vale licht van de hemel echter niks. Daar was weer die stem: 'Hierheen, deze kant op', werd er gefluisterd. Wat zou er aan de hand zijn? Ik ging weer terug in bed. Toen ik net goed en wel weer lag en de slaap weer trachtte te pakken te krijgen, werd Goos wakker. Die was elke ochtend om die tijd wakker. Ik haalde hem uit z'n wieg en gaf hem An. Dan kon ze hem voeden. Toch kon ik het ook niet langer in bed uithouden. Wat zou er toch aan de hand geweest zijn? Achter was niks te zien. Misschien wel aan de voorkant. Langzaam op m'n tenen lopend ging ik de slaapkamer van Kees en Leuns binnen. Leuns werd ook wakker en vroeg me, wat er aan scheelde. 'Ik hoorde stemmen achter, maar kon niks zien. Misschien lukt het hier!' Voorzichtig deed ik het raam open en probeerde door de duisternis in de straat te kijken. De straatlantaarns waren ook uit. Verduistering! Daar hoorde ik stemmen! Hé, 't waren Duitsers, die daar riepen: 'Alle Männer 'raus!' Ik hoorde bonzen op de deuren. Ze waren niet ver weg. Wat zou er zijn? Vlug ging ik naar An en vertelde het haar en dat ik weg moest zien te komen, eer ze me te pakken hadden. Ik zou de weilanden achter het huis ingaan. Dan wist ze waar ik was. Gehaast trok ik wat kleren aan. Op de tast kon ik ze vinden. Zonder schoenen aan ging ik door de achterdeur naar buiten. Stikkedonker was het. Heel flauwtjes kon ik het hek langs het pad en de sloot zien. Hoe moest ik in het weiland komen? Dan moest ik eerst over die sloot heen. Tussen het hek en de sloot was niet meer dan een halve meter. Een aanloop nemen kon ik niet. Nou, eerst dan maar over het hek klimmen en dan door de sloot waden. Er zat niks anders op, ook al zou ik kletsnat worden. Voor op straat hoorde ik de Duitsers steeds dichterbij schreeuwen: 'Alle Männer 'rauskommen'. Voorzichtig stapte ik in het smerige, ijskoude water. Br, br, koud was dat. Maar er zat toch niks anders op. Geen tijd eigenlijk om daar bij stil te staan. Misschien zaten die Moffen ook mij op de hielen. Waar ze waren, wist ik ook niet precies. Je hoorde ze alleen maar. Zonder lawaai te maken bereikte ik de overkant. Nu stond ik in het weiland. Nu moest ik zien de oever van de Ringvaart te bereiken. Daar was een poldergemaal. Daar zou ik me waarschijnlijk wel zolang kunnen verbergen. Bij het vale licht van de hemel zag ik op het weiland hier en daar grote plassen liggen. Ja, het was herfst, de natte tijd. De koeien stonden al op stal. Wel lagen overal in het land nog die grote koeieplakken. Maar ik voelde het al bijna niet meer. Eén ding bezielde me: uit handen blijven van de 'Moffen'. Strompelend door het oneffen land zocht ik

mijn weg. Hé, wat nou, vóór me gaapte een brede sloot me aan. Dat wist ik niet. Hoe moest ik nu? Hoe diep zou die wel niet zijn? Zou ik er doorheen kunnen? Ik was alleen. Niemand zou me kunnen helpen. Als die erg diep zou zijn, werd ik helemaal nat. Dat kon niet. Naar huis terug was vooreerst niet mogelijk. Dan zou ik dus onherroepelijk kou vatten. Nu had ik alleen een paar natte benen. Dat was ook erg genoeg, want ik voelde langzaamaan de kou optrekken. Bovendien had ik niks gegeten. En op mijn leeftijd lustte je wel wat. Voorzichtig sloop ik langs de slootkant. Zou er misschien ergens een dam zijn? Steeds dichterbij naderde ik ook de Kanaalstraat. Vaag kon ik de contouren van een hooiberg onderscheiden. Zou ik me daar in kunnen verstoppen? Nee, toch durfde ik dat niet aan. Ik kon er geen verklaring voor vinden, waarom niet! Weer sloop ik verder, nu langs de tuinhedden van de huizen langs die straat. En weer kwam ik voor een sloot. Dezelfde, die ik het eerst nam. Aan de overkant wist ik de opslagplaats van de steenhouwer van het dorp. Die hoorde ook aan onze kerk. Daar leek me een goede plaats om me te verbergen. Maar hoe moest ik daar komen, anders dan weer dóór die sloot. Vooruit, daar ging die. Voorzichtig tastte ik met m'n voet het water af. Fris rook het niet, wat gaf dat? De kou voelde ik ook al niet meer. Helemaal verkleumd liet ik me tussen de brokken natuursteen zakken. Ziezo, dat had ik er goed vanaf gebracht. Ik was wel erg dicht bij huis ook. Misschien dertig meter. Langs het pad voor achterom was een schutting. Zou ik daaronder een gleuf kunnen uitgraven, om er door te kruipen? Voorzichtig begon ik in de grond te woelen. M'n vingertoppen gingen daarbij al gauw stuk van de brokken sintel, waarmee het pad was geplaveid. Dus hield ik er maar mee op. Op de opslagplaats lagen grote stukken natuursteen en een paar oude grafzerken. Wel een lugubere gedachte, maar ik moest uit handen van de 'Moffen' zien te blijven en hier zouden ze me niet zo gauw zoeken. Bij schemerlicht van de komende dag zag ik een oude wasteil met in de bodem een groot gat. Die moest ik te pakken zien te krijgen! Voorzichtig schuifelde ik in die richting. Ja, ik had hem! Langzaam, heel langzaam trok ik dat ding over me heen. Nu lag ik er opgerold als een egel onder. Vóór me in de richting van de straat een paar brokken steen. Ik luisterde naar de geluiden uit de straat. Soms hoorde ik niets meer. Dan ineens was er weer veel geschreeuw. 't Leek me wel al een eind weg. 't Was nu bijna licht geworden. Ik was helemaal stijf van de kou. Toch voelde ik daar weinig van, omdat één ding me voortdurend bezighield: dat de Duitsers me niet zouden vinden. Hoor! Die 'Moffen' schreeuwen wéér. Voorzichtig keek ik zo goed en zo kwaad als dat ging om me heen. Nauwelijks bewoog ik me. Dan zou ik mezelf verraden. In de verte, vlakbij die grote sloot, waar ik voor had gestaan, zag ik een Duitser op wacht staan. Geweer aan de schouder. Hij keek uit over het weiland, waarover ik gezworven had. En daar, bij die hooiberg stond er ook al eentje. Maar goed, dat ik niet daarin gegaan was. Hier tussen die brokken steen zouden ze me wel niet zoeken. De angst om gesnapt te worden maakte zich toch onwillekeurig meester van me. Oh, oh, wat moest ik ineens erg nodig. Bijna kon ik het niet meer inhouden. Hoe moest dat nu? Voorzichtig keek ik weer over de

rand van de teil. Gelukkig, die 'Moffen' waren weg. Heel behoedzaam wist ik m'n kleren naar beneden te werken, zodat ik m'n behoeften kon doen. Wel niet fris zo, maar wat moest ik? Toilet papier had ik ook niet. Met een plukje gras, dat er groeide lukte het ook. Als jongens deden we dat thuis vroeger ook wel als we buiten in het veld waren en nodig moesten. Nou, daar was ik van opgelucht! 't Kwam zeker van de zenuwen.

Buiten, in de straat, had het geschreeuw opgehouden. Zouden de Duitsers al weggegaan zijn? Speurend tuurde ik tussen de steenbrokken door in de straat. Er was lange tijd niemand langs gekomen. Niet lang duurde het, of ik zag een fietser langs komen. Daar nog een. Er liepen ook een paar mensen. Ons huis was vlakbij. Zou ik het wagen? Langs de opslagplaats de schutting. Eronderdoor lukte me niet. Zou ik er over kunnen klimmen? Maar dan kon ieder me zien! Nee, dat maar niet. Ik moest maar om die schutting heen gaan. Jamaar, die stak nog een heel eind het water in met dat prikkeldraad. Dan moest ik voor de vierde keer door het water. Nou, en? Ik was immers toch al nat en verkleumd. Dus, zo gezegd, zo gedaan. Weer ging ik door de sloot, die achter ons huis liep en klauterde tegen de kant op. Toen klom ik over het hek en sprong op het pad. M'n natte voeten kletsten over de sintels. De bewoner van het eerste huis was bezig in zijn tuin. Hij schrok zich een hoedje, toen hij mij als een 'Neptunus' uit de sloot zag komen en over het hek springen. Alsof er niets aan de hand was, wandelde ik quasi onverschillig naar huis.

An en Leuns keken erg verbaasd, toen ik in m'n natte pluim zomaar weer binnentapte. Ik hoorde van hen, dat de Duitsers ons huis al voorbij waren, maar dat ze nog wel bezig waren verderop in de straat. Ik kon niet zomaar in huis blijven. Nog in m'n natte kleren verstopte ik me in het schuurtje, waar Kees het hooi en het stro voor zijn konijnen had opgetast. Leuns kwam me daar een portie kaas brengen. Maar dat wilde ik niet opeten. Het was het rantsoen voor een hele week en dat kon gewoon niet. Dan had je verder de hele week niks. Ik stikte wel van de honger, maar dit kon niet. Toch voelde ik me nog niet veilig daar in dat schuurtje. An en Leuns zochten naar een oplossing. In spanning wachtte ik af. Ik kon niks anders doen. Daar kwamen ze weer bij me. De burens aan de overkant hadden de Duitsers al in huis gehad. Daar kon ik me zolang verstoppen, tot ze verdwenen waren. De huizen lagen ongeveer recht tegenover elkaar. De voordeuren stonden wagenwijd open. Leuns zou kijken of de kust veilig was. Op een teken van haar zou ik snel de straat over rennen. Later zouden ze me daar m'n droge en schone kleren brengen. Toen het zover was, spurte ik de straat over en kwam hijgend bij die mensen in huis. "t Geeft niks dat je nat bent, hoor. Leuns zal zo wel komen.' Inderdaad kwam die al heel gauw. Hè, het was een lekker gevoel weer droge kleren aan te hebben. Langzaam begon ik ook weer wat warmer te worden. Een mens zou er ziek van worden! Net toen ik mijn droge kleren aan had, was de razzia afgelopen. De Duitsers hadden er kennelijk genoeg van. Ik ging weer naar de overkant, naar huis, naar An en Goosje. Hier was ik gelukkig goed doorheen gekomen. Later hoorden we pas waarom die razzia werd gehouden.

De gemeente gaf aan de zieken en invaliden een bon, waarop een boom gekapt mocht worden in het bos, dat bij de Keukenhof hoorde. Dan had je weer een poosje brandhout voor de kachel om je eten te koken. Vader en Leuns hadden beiden ook zo'n bon. Samen met Vader ging ik naar Peer van Hamme.

Van hem leenden we een spanzaag. Z'n trekzaag had hij al uitgeleend. Vol goede moed stevenden we naar het bos. Daar zochten we een 'handzaam' boompje uit. Maar al wat wilde, met de spanzaag lukte het ons niet die boom om te krijgen. Hoe moesten we dat varkentje nu wassen? We moesten een trekzaag zien te krijgen, anders konden we het wel vergeten. Teleurgesteld gingen we weer naar huis. Waar we ook vroegen, nergens was meer een trekzaag te bemachtigen. Eindelijk dan hadden we geluk. Maar die was pas de volgende dag vrij. Dan konden we hem wel een ochtend lenen. Dat was dus voor elkaar. Maar hoe moesten we die brokken hout thuis krijgen? We hadden daar al wel geprobeerd te zagen, maar we hadden immers nog geen kar of wat dan ook om het hout weg te krijgen? Eindelijk was ook daar een oplossing voor. Van Jan Huizer konden we de paardekar lenen. Zijn paard gaf hij er niet bij. Dat was te gevaarlijk voor de 'Moffen'. Dan was hij zijn beest kwijt als die het zagen. Nee, nee, zie maar dat je het redt! Dan zullen we zelf moeten trekken! An en Zus gingen de volgende dag met ons mee. Welgemoed stapten we erop af. Met elkaar trokken we die paardekar, een boerewagen met de wielen van een oude auto. Zonder vracht was ie al zwaar om te trekken. Wat zou dat worden, als er brokken boomstam op lagen? Nog maar niet aan denken, dat kwam later wel.

Toen we weer in het bos waren gekomen en onze boom probeerden te vinden, bleek deze al omgezaagd te zijn. Een ander had dankbaar gebruik gemaakt van het door ons begonnen zaagwerk, nou ja, dan maar een andere boom. Zo gezegd, zo gedaan. Vlak naast de ons aangewezen boom stond een andere. Bijna net zo dik. Gauw zetten Vader en ik er de zaag op. Rrrrup, rrrup, zong die. Het grove zaagsel spoot uit de snede. Ging dat effe lekker! Zo schoot je beter op dan met die spanzaag. Uitkijken dat hij goed valt! Anders kreeg je brokken. Behoedzaam zaagden we het laatste stuk door. Ja hoor, hij viel, waar we het wilden. Nu de takken eraf en de stam en de takken in stukken zagen. Daar kon je de spanzaag ook voor gebruiken. Druk waren we daar met elkaar mee bezig, ook An en Zus.

Langs het zandpad kwam een oude baas aansjokken. Zwart petje op z'n grijze hoofd. Leunend op een paal van het hekwerk, stond hij naar ons te kijken. 'Dat heb je te danken aan dat 'wijf' in Engeland', riep hij in onze richting. We keken op. De ogen van Vader schoten vuur. Daar stond die smerige N.S.B.-er van een Rodenburg voor hem en gaf af op 'zijn' Koningin. Als Oranjeklant beledigd in hart en nieren, veegde hij hem, opvliegend als hij was, op een niet mis te verstane wijze 'het jak uit'. 'Zo die heeft zijn portie', hoorde ik hem brommen achter zijn pijp, die tussen zijn kaken geklemd was. Rodenburg droop gauw af. Wij gingen weer door.

Toen alles in stukken was gezaagd, werd het op de wagen geladen. Hè, hè, wat een karwei was dat nog. En je bezat ook zoveel kracht niet meer. An en Zus gingen in de

touwen om te trekken. Dan zouden Vader en ik duwen en Vader zou ook sturen. Och, wat hadden An en Zus het zwaar en moeilijk. Van een van de schoenen van An was bovendien nog een zool los gaan zitten. Met een stukje touw was die weer vastgebonden. Dat liep ook niet zo lekker. Boven onze krachten werkend, bereikten we de verharde weg. Daar ging het wel gemakkelijker. Maar An had het erg moeilijk. Ze voedde zelf onze Goosje en dan dit zware werk. Moeizaam vorderden we en naderden we het dorp. Naar huis was het toch nog een heel eind. Nog even volhouden! Lamgeslagen en bijna uitgeblust bereikten we ons huis. Nu eerst even uitblazen eer we gaan afladen. We konden geen 'pap' meer zeggen. Maar we hadden weer hout en konden weer een paar weken vooruit. Dat was het wel waard en de rest was je weer gauw vergeten.

In het bos van de Keukenhof zou door de 'Moffen' een startbaan worden aangelegd voor hun geheime wapen, de V-1. Wel hadden we allerlei geruchten daarover gehoord, maar niemand wist, wat dat voor dingen waren. De mensen, die er dichtbij in de buurt woonden, moesten weg. Ook 'Klein Zandvliet', waar Peer van Hamme woonde en 'De Wolf', dat er tegenover lag, moesten ontruimd worden. En natuurlijk 'Het Hoogje', dat aan de weg naar het station vlakbij de Keukenhof lag. De Stationsweg werd afgesloten. Geen pottenkijkers. De mensen moesten zelf maar een ander onderdak zien te vinden. Hier in ieder geval weg.

Op een winderige middag kwam ineens Peer van Hamme bij Vader en Moeder aanlopen. Al lange tijd had hij onderdak verschaft aan een Amsterdamse Jood. Die moest nu ook weg vanwege die V-1. Hij vroeg, of Vader en Moeder, z'n oude buurtjes, misschien die Jood tijdelijk in huis wilden hebben. Daar hoefden ze echt niet lang over te denken. Ze deden het. In die tijd woonden An en ik met onze Goosje op twee slaapkamers bij Vader en Moeder boven. Van de ene slaapkamer hadden we een huiskamer gemaakt en van de andere onze slaapkamer. Dat ging heel goed en het was er erg gezellig. Vanuit het hoekraam in onze 'huiskamer' keek je helemaal tot Schiphol. Als het helder weer was, natuurlijk. Die Jood sliep bij de jongens op de zolder. Overdag was hij bij ons. Ook at hij bij ons in huis. Hij heette Wim Klein. Een uitgesproken Jood met een grote haviksneus. De kliekjes die Goos van z'n pap overliet, werden door hem met smaak verorberd. Soms hielp hij mij met het aan stukken zagen van de stukken boomstam. Maar, o wat een kluns was hij. Als ik aan de ene kant aan de trekzaag trok, deed hij dat aan de andere kant. Duwde ik, dan deed hij dat ook. Geen greintje gevoel voor zoiets. Tarwe malen deed hij ook. Maar in plaats van een ronddraaiende beweging te maken, maakte hij er een hoekige van. In de kortste keren was onze koffiemolen naar de 'knoppen'. De rest van de dag zat hij te rekenen. Blaadjes vol. Ons laatste papier verknoeide hij er mee. Later bleek het, dat hij een rekenwonder was.

Naarmate de winter vorderde, werden ook de levensmiddelen schaarser. An en ik

gingen er uitzien als geesten. We hadden ook niet veel fut meer. Op de bonnen was weinig of niets te krijgen. Waar moest dat heen? De voorraad, die Vader had aangelegd, was al bijna op. Water en licht was er af en toe.

De Duitsers werden ook steeds argwanender. Toen hun startbaan klaar was, schoten ze 's avonds of 's nachts V-1's af. Vliegende bommen, hoorden we. Die gingen helemaal naar Londen. Tjonge, tjonge, dat was wat. Als ze startten, maakten ze een hels lawaai en was de lucht vol vuur. Dit hadden we nog niet eerder meegemaakt. Maar niet elke V-1 deed het. Vele ervan vielen direct na de start al weer naar beneden of kwamen later nog in zee terecht. Maar uit de illegale blaadjes vernamen we wel, dat er ook nog vele in Londen terecht kwamen.

Samen met een vriend had zwager Kees het plan in het Reigersbos een paar bomen te gaan omzagen. Er moest weer brandhout komen. Gevaarlijk was het wel een beetje, want dit bos lag pal naast dat waar die V-1 zijn startbaan had. Als zo'n ding naar beneden zou komen als je net bezig bent. Brrr, brrr, brrr, niet aan denken. 'Ga je mee?', vroeg hij me. 'Ja, natuurlijk'. Met elkaar maakten we een plan, hoe we het zouden gaan doen. Vóór acht uur 's avonds zouden An d'r oudste broer, Kees, en ik alvast lopend de kant van het Reigersbos opgaan. De 'Sperrtijd' begon namelijk om acht uur. Dan mocht je tot de volgende ochtend vijf uur niet op straat komen. Zwager Kees zou met z'n vriend met een bollenboot ons ontmoeten in de buurt van boer De Wit op de Achterweg. Alles liep gesmeerd. Vlakbij de boerderij van boer De Wit pikten zwager Kees en zijn vriend ons op. Gevierden voeren we door de sloten die naar het Reigersbos voerden. Maar bij een bruggetje, vlakbij de boerderij konden we niet verder. Onze boot bleef steken. In het water lagen vele dikke takken en puntdraad. Het kostte ons nogal veel moeite om zo veel eruit te halen, dat onze boot er door kon. 't Was inmiddels al aardedonker. Maar zonder verdere tegenslag bereikten we toch de plek, die we wilden. We gingen van boord en bonden de boot met een stevig stuk touw vast aan een paaltje, dat we de grond instampten. Zo, nu kon hij niet wegdrijven. Achter elkaar lopend ploegden we door het mulle zand van een paar braakliggende bollenakkers. Daar was het begeerde bos eindelijk. In het donker zochten we tastend onze weg. Maar niet te diep erin. Er stonden immers zat bomen. De een nog dikker en groter dan de andere. We zochten een ons geschikt lijkende boom uit. Lekker dik ook. De trekzaag werd tevoorschijn gehaald. Zwager Kees en z'n vriend gingen een eindje verderop aan de slag. Kees, An d'r broer, en ik ontfermden ons wat dichterbij over een. Daar snerpde de zaag al. 't Ging lekker. Naarmate we dieper het hout indrongen, ging het zwaarder. Af en toe moesten we even rusten. Parels zweet stonden op m'n voorhoofd. 't Viel toch niet mee. Ik was ook niks gewend. Vooruit, daar ging ie weer. Srrriep, srrriep, heen en weer. Tientallen keren. Je werd er een beetje lam van in je armen. Dan opeens, het felle licht van een zaklantaarn! De boswachter! Wat nou? Wat we aan het doen waren? Nou, nogal duidelijk, een boom aan het omzagen. 'Ja, maar dat gaat zomaar niet!

Dat kost je vijftientwintig gulden'. Maar ik had geen cent bij me. Hoe moest dat nu? Inmiddels was zwager Kees op het licht af gekomen. Hij kende die boswachter wel. 'Hé joh, 't zit wel goed met hem. Hier heb je je geld!' 'Hoi'. 'Hoi'. Weg was ie weer. Een paar korte groeten en voort ging het weer. Maar al heel gauw was onze zaag niet meer in beweging te krijgen. Wat zou dat zijn? Zwager Kees en zijn vriend hadden hun boom al om. Zich het zweet van zijn voorhoofd vegend kwam hij naar ons toe. 'Hoe staat het er mee?' 'We kunnen die zaag niet meer heen en weer krijgen!' Hij betastte onze boom en mompelde: 'Ook geen wonder, jullie hebben een spar uitgezocht. Die zit vol hars'. Met veel moeite gelukte het ons met elkaar toch die spar om te

krijgen. Tjonge, wat een zwaar karwei was dat.

Nadat we beide bomen aan stukken hadden gezaagd, droegen we alles dwars door het stuk bollenland naar de klaarliggende boot. Het was me het klusje wel. Je kon er goed van zweten. En honger kreeg je ook. De touwen, waarmee de boot was vastgelegd, werden al spoedig los gemaakt en daar gingen we. Weer op huis aan. Gelukkig was er zo lang wij in het bos waren geweest geen enkele V-1 afgeschoten. Toch wel sterk, nietwaar. Langzaam voeren we in de richting van de brug bij boer De Wit. Opnieuw raakten we vast in de rommel. Het duurde nogal even eer we er door konden. Het dorp naderde al aardig. Daar was de Tuinbouwschool al. Ineens hoorden we achter ons het zware gerommel als van een flink onweer. Geschrokken keek ik om. En daar zag ik de vuurstraal van een startende V-1. Langzaam verdween die in de verte. Behoedzaam manoeuvreerde zwager Kees de boot in de richting van de Gracht. Daar was een losplaats bij een maalderij. Die was in een overgebleven stuk van een oude molen. Ze noemden de man de 'meelmuis'. Wel toepasselijk. Daar zouden we wachten, tot we weer op straat mochten. De Duitsers mochten ons ook niet zien. In de maalderij waren een paar molenaars aan het malen. Zij hadden nog heerlijke verse tarweboterhammen over. Die gaven ze ons. Man, man, wat was dat lekker, als ham in de vasten, zo smaakte dat me. Wat een weelde.

Toen de 'Sperrtijd' voorbij was, ging die vriend van zwager Kees de straat op en kwam even later terug met een karretje, een soort lorrie, waarop de kisten bollen werden vervoerd. Die had hij even geleend. Met elkaar droegen we de moppen boomstam daarop en brachten dat naar het huis van die vriend. Die woonde er vlakbij. Daarom. En van daaruit zouden de stukken later worden verdeeld. Zonder ook maar één controle kregen we alles op de bestemde plaats. Nu konden we weer een poosje vooruit. Daarna waren Vader en ik later nog uren bezig om alles klein te krijgen. Zo leefden we van de ene dag op de andere met steeds kleiner wordende rantsoenen. Bijna de hele dag had ik honger. Geen eten, geen water, geen brandstof, geen licht. 's Avonds gingen we maar erg vroeg naar bed om de honger niet te voelen. Bij het schemerige licht van een oliepitje trachtte An nog kousen en sokken te stoppen. Het oliepitje was niet meer dan een katoenpitje, drijvend in een beetje olie, dat we in een potje hadden gedaan. Als het heldere maan was, deden we de gordijnen open en

zaten we bij het maanlicht te schemeren. Dat deden mijn ouders ook, toen ik nog een kind was. Dat spaarde licht uit. Toch werden we dat wel zat. Sommigen hadden in die tijd op het dak van hun huis een kleine dynamo, die door een propeller werd aangedreven. Met die opgewekte stroom lieten ze lampjes branden. Meestal autolampen. Zo'n ding noemden ze een 'windcharger'. In overleg met Vader maakte ik ook zo'n ding. Voor veel geld liet ik een propeller van hout maken. Iemand in het dorp maakte die dingen. Van bandijzer maakte ik een paar beugels om het geheel, dat op een stuk buis was bevestigd, aan het dak vast te maken. Een staart zorgde ervoor, dat het ding altijd 'in de wind stond'. Vanaf de dynamo liepen de draden, - ik gebruikte schelledraad -, naar fietslampjes in de huiskamer. Toen was het wachten op voldoende wind. Altijd woei het hard en toen, natuurlijk, net niet. Zo hadden we er dus nog niet veel aan. Eigenlijk moest je er een accu tussen hebben, dan had je constante stroom en licht dus. Maar ja, die had ik niet en die was ook niet te krijgen. Nog steeds wilde het ding, na een paar weken, niet werken. De propeller draaide niet snel genoeg. Het ging allemaal te zwaar. Niks aan te doen. Wel was ik erg teleurgesteld en ik schaamde me ook een beetje voor Vader. Die had er geld in gestoken. Op een nacht, 't was al een uur of twee, werd ik wakker van een heel hoop kabaal. Het hele huis dreunde. Ik wist niet wat dat kon zijn. Toen ineens realiseerde ik me, dat die windcharger op het dak zo te keer ging. Vlug sprong ik m'n bed uit en rende de trap af. En ja...het fietslampje brandde. Hè, gelukkig. Dan brandde het fel en dan weer wat flauwer, maar het brandde! Na mij was iedereen ook wakker geworden. Iedereen straalde van plezier. Maar wat was dat een herrie. Dat zou niet uit te houden zijn. Het dak versterkte wel heel bijzonder het geluid. Er moest wel wat aan veranderd worden om dat geluid te verminderen. Maar wat? Ik wist het nog niet. Maar er moest een oplossing komen. Nou, die kwam ook vlugger dan ik had verwacht.

Na een paar dagen ging het regenen. En, o ramp, in onze huiskamer, die precies onder de windcharger lag, begon het te lekken. Ik had dat ding aan het dak vastgemaakt en daardoor de dakbedekking beschadigd. Ik had hoop gehad, dat dat niet zou gebeuren. Wat een tegenslag. Nu moest ik gauw de zaak veranderen. Door middel van een paar keilbouten bevestigde ik het ding aan een opstaand stuk gevel. Dat stak nog boven het dak uit. Het geluid zou dan wel minder zijn. Wel duurde het een paar dagen eer hij weer in bedrijf kwam, maar het ging zó hard waaïen, dat ik bang werd, dat hij eraf zou stormen. Het licht in de kamer brandde verschrikkelijk fel. Toen opeens een flinke klap en werd het donker in de kamer. Ik ging op onderzoek uit en zag, dat de bouten uit de gevel waren getrokken en de propeller aan stukken in de straat lag. Weg alle illusie, kosten en moeite. Weer moesten we ons zien te redden met een oliepitje, zolang we tenminste olie hadden. In navolging van anderen zetten we een oude fiets in huis en traptten om de dynamo te laten werken en zo licht te hebben. Maar dat was erg vermoeiend en niet zo effectief. Dat trappen hield je niet lang vol. Dus toch maar weer dat oliepitje.

Zo vergleden de weken. Steeds erger werd de honger. Af en toe kregen we wel eens een zak 'grote kezen'. Dat waren tuinbonen, die gedroogd waren. Nou, dat smaakte best. Dan voelde je een 'dam' in je maag. Onze voorraad was allang op. Bijna niemand had nog wat. Veel ook werd er gestolen. De bruine bonen van Vader, die bij z'n baas te drogen hingen, waren ook al gegapt. Bij zijn baas kreeg Vader elke dag sneden brood, die gebakken waren van spinaziezaad. Soms hadden we wat groene erwten-meel. Daar kookte Moeder dan snert van. Hoe meer water je erbij deed, des te dikker werd het. 'Flup, flup', stond de pan op de kachel te borrelen.

Door ons dorp trokken elke dag lange rijen uitgehongerde mensen in lompen met allerlei voertuigen, kinderwagens, handkarren, fietsen zonder banden. Alles wat rijden wilde, werd gebruikt. Vanuit de steden liepen ze naar het platteland van Noord-Holland om te trachten bij de boeren wat los te krijgen. Daar werd dan veel geld voor betaald. Of men ruilde zijn sieraden in. Menige boer werd er schatrijk van. Hongertochten, noemden wij dat. Velen stierven onderweg.

Het liep tegen Kerst. Het front zat muurvast. De Duitsers waren soms taaier dan verwacht was. Ze deden plotseling een verwoede aanval op de Geallieerden. Het zou later bekend worden als het Ardennen-offensief. Er werd bijzonder verbeterd gevochten. Het terrein was moeilijk en het regende gedurende weken. Langzaam maar zeker rukten de Duitsers op. De Geallieerden moesten terug op vele plaatsen. Duizenden jonge levens werden eraan opgeofferd. Alles werd in de strijd geworpen, om de Duitsers tot staan te brengen. Dat lukte wonderwel. De Duitsers trokken zich terug achter de Rijn. Maar de Geallieerden achtervolgden hen meedogenloos. Vooral Generaal Patton kreeg hier door zijn optreden veel bekendheid. Toch duurde het voor ons nog wel erg lang, omdat we honger leden en geen uitzicht hadden op een spoedig einde. Wel waren er allerlei geruchten. Koningin Wilhelmina zou al in Zeeland geweest zijn. En Prins Bernhard in Brabant.

Het was al een beetje voorjaar geworden. Niet zo koud meer. Door het gebrek aan eten waren we wel wat apathisch geworden. De aandacht verflauwde soms voor de meest gewone dingen. Er waren al geruchten over geweest, maar nu ging het toch echt gebeuren. Zweden, dat neutraal was gebleven, zou Holland te hulp komen. Ze hadden brood en margarine klaar staan om over te brengen. Aanvankelijk weigerden de Duitsers, maar al spoedig werd de internationale druk zo groot, dat ze wel moesten toegeven. Ineens was het er. Wittebrood en margarine. 't Was gelijk gebak voor ons. Wat heerlijk, om van te smullen. Nou, dat deden we dan ook wel. Een paar dagen later ging er het verhaal, dat de Geallieerden met vliegtuigen voedsel willen 'droppen'. Inmiddels was het al april geworden. De oorlog duurde al bijna vijf lange jaren. Op Goede Vrijdag lieten de Duitsers hun V-1 startbaan in het bos de lucht ingaan. 't Was juist twaalf uur, toen een enorme dreun het hele dorp deed opschrikken. Deuren en ramen, die open stonden, sloegen dicht. De Duitsers daar verdwenen ook. Waarheen? Wij wisten het niet. Nu was de weg naar het station weer

vrij. Als een zwerm mieren trok de bevolking van ons dorp het bos in om hout te halen. Er was in korte tijd geen zaag meer te bemachtigen. Er zat niets anders op, dan te wachten. Op zondag deden we het niet, natuurlijk. Maar Tweede Paasdag dan zouden we met elkaar gaan. Zwager Kees en z'n broers zouden ook gaan. Die waren allen zo sterk als beren. Van Jan Huizer hadden we weer de paardekar kunnen lenen. Maar ook nu weer kregen we zijn paard niet. Nou, dan zouden we zelf wel weer trekken.

We zochten een paar flinke, dikke eikebomen op. Dan zouden we voorlopig wel genoeg brandhout hebben. Al spoedig snerpten de trekzagen door het hout. Dit ging lekker, beter dan in die spar van de afgelopen winter. In korte tijd was hij om. Een stel anderen waren verderop zomaar begonnen. Hun boom viel ook wel, maar precies over de Stationsweg. De hele dag waren we met elkaar druk bezig. De broers van zwager Kees hielpen ons de zware stukken op te laden. Toen we daar mee bezig waren, kwam een bevriende relatie uit het dorp zeggen, dat alle hout van de Duitsers, die nog in het dorp waren achter gebleven, naar de gaarkeuken gebracht moest worden. Nou, daar voelden we niks voor. Hadden we daar de hele dag voor geploeterd? Dorus Pater, een politieman, die vlak bij zwager Kees woonde, gaf ons de raad via de Looster te gaan. Dan konden we over de Zwarte Laan en de Heereweg naar huis rijden. Hij zou het wel wat in de gaten houden. Toen we met onze afgeladen wagen uit het bos op de weg gekomen waren, konden we die kant niet op vanwege die omgevallen boom. Goede raad was duur. Geen nood. De broers van zwager Kees reden de wagen met z'n achterkant tegen die boom, gooiden alle stukken boomstam eraf en over de boom, waarna we de lege wagen via het bos om de boom konden heenrijden. Aan de andere kant laadden we alles weer op. En toen ging het via een grote omweg op huis toe. 't Was wel hard aanpakken. Vooral die brug, waar we tegenop moesten. Vader, die arme man, kon bijna niet meer. Hij was ook niet zo'n krachtpatser als zwager Kees en z'n broers. Veilig kwamen we thuis met al het hout. Wat een weelde.

De oorlog zou eigenlijk niet lang meer kunnen duren, dachten we. De Duitsers waren onrustig en velen trokken weg 't Was al begin mei. De geruchten, dat de Duitsers van plan waren zich over te geven, hielden maar aan. Maar het ware kwam je niet te weten. Ook niet door die illegale blaadjes. Die kreeg je maar af en toe in handen. De meeste berichten werden dan ook mondeling doorgegeven. De bevolking werd wel steeds brutaler. Dat was wel anders geweest. Maar nu stoorden ze zich bijna nergens aan. 't Bleef echter oppassen! Dagelijks vielen er nog slachtoffers. Misschien wel de laatste stuiptrekkingen van de 'Moffen', maar ze deden het dan toch maar.

Vandaag 4 mei 1945.

Geruchten werden gehoord, dat de Duitsers wilden capituleren. In drommen gingen de mensen de straat op. Ik ook. Overal zag je lachende en joelende mensen. Een

brede grijns op d'r gezicht. De eerste vlaggen kwam ook al te voorschijn. Zeker gewassen, want ze waren kraakhelder. 't Was een drukte van belang in het dorp, nu niemand zich meer stoorde aan die 'Sperrtijd'. Radio 'Oranje' uit Londen riep het bericht om, maar dat feit zou pas de dag daarna, op 5 mei, plaatsvinden. Gelukkig gebeurde er in ons dorp niks bijzonders. Op andere plaatsen was dat wel anders. In Amsterdam hadden de Duitsers nog veel slachtoffers gemaakt. Ze hadden zomaar geschoten op een blijde feestvierende menigte op de Dam. De Jood Wim Klein, die bij ons was ondergedoken, was al een paar dagen voor de capitulatie naar Amsterdam gegaan. Lopend langs de autoweg. Als er Duitsers langskwamen, hield hij zich even schuil. Hij wilde in Amsterdam zijn als de Duitsers zich zouden overgeven. Dat gelukte hem. En na de capitulatie wees hij op zijn Jodenneus als hij een Duitser tegenkwam, alsof hij wilde zeggen: 'Mij hebben jullie lekker niet te pakken gekregen!'

5 mei 1945.

Dag van de Bevrijding. Duizenden mensen stonden langs de hoofdstraat van ons dorp om de doortrekkende Canadezen te zien. An en ik stonden er ook met Goosje in de kinderwagen. Wat heerlijk weer vrij te zijn. Haast niet te geloven. Weg de druk, die je elke dag voelde. Geen angst meer te hoeven hebben om door de 'Moffen' gevangen genomen te worden. De Duitsers werden gevangen genomen en afgevoerd. De N.S.B.-ers worden van huis gehaald en gearresteerd. In een naburig dorp werden ze in een zwakzinnigeninrichting, die er was, zolang opgesloten. Op verzoek van de 'Ondergrondse' hielp ik mee deze lieden te bewaken. Een regering hadden we nog niet. Die zat nog in Londen, maar zou wel zo vlug mogelijk komen. Er was een Militair Gezag. Dat trad op voor de regering.

De Geallieerden zorgden al snel voor voldoende eten voor de bevolking. De honger was daardoor al gauw vergeten. De toekomst lachte ons weer toe. Nu zou alles weer goed en fijn worden. De mensen waren erg eensgezind.

Spoedig verschenen er advertenties in de kranten, dat de oud-militairen zich weer moesten melden. Dat gold ook voor mij. In Leiden was een bureau, waar ik me moest melden. Maar hoe moest ik daar komen? De tram reed maar een klein stukje. Bij Oegstgeest was de brug vernield. Vandaar kon je eerst met de tram. En vanaf Haarlem reed hij niet verder dan Sassenheim. De rest daartussen zou ik moeten lopen. Wel een opgave, maar het weer was goed. De zon scheen. Wat wilde een mens nog meer? Ze wisten bij de militaire dienst weer dat ik er was.

Nog steeds hoorde ik maar niks van Siemens. Vreemd was dat. Volgens de kranteberichten was je vroegere werkgever verplicht je weer in dienst te nemen. Daarom belde ik ze maar eens op. Nou, kreeg ik ten antwoord, ze zouden me weer in de administratie opnemen. Niet lang daarna kreeg ik een zogenaamde wachtgelduitkering, in

afwachting van het weer in dienst komen. Maar ik hoorde via Fré Ruiters uit Sneek, dat overal de monteurs van Siemens al weer aan de slag zijn. Ik kreeg echter maar geen oproep. Vreemd toch. Zelf had ik de indruk, dat ze me niet meer terug wilden nemen, na die affaire in Berlijn.

Na mijn onderduiken had An normaal elke week het afgesproken bedrag van Siemens uit Den Haag betaald gekregen. Ik dacht, dat regel ik wel na de oorlog. Ik kon me toch niet als onderduiker melden? Dat zou veel te gevaarlijk zijn geweest. Den Haag had An daarover benaderd, en zij had geantwoord, dat ze ook niet wist waar haar man was. Je kon toen toch niet anders? Vermoedelijk waren ze daar bij Siemens gebelgd over. Ze vroegen nooit om enige uitleg.

Ik zou dus naar een andere baan moeten uitzien. Maar waar? Elke dag bekeek ik de krant op mogelijke vacatures. Natuurlijk waren die er, maar niets was geschikt voor mij. Eindelijk, ja, daar was wat. Er werd een verzekeringsagent gevraagd. En ook de politie in Lisse vroeg iemand voor de politiedienst. Op beide advertenties schreef ik. Een paar dagen later stond er een advertentie in voor politiemensen in Amsterdam. Nee, daar had ik geen zin in. Toen ik een paar weken later bij een oom van An in Sassenheim was, ontmoette ik daar een jonge vrouw, die de nicht was van de tweede vrouw van Ans oom. Haar broer was agent van politie in Amsterdam geweest en als werker voor de 'Ondergrondse' tijdens een actie dood geschoten. Zij raadde me aan te solliciteren. Dat deed ik. En uitgerekend van Amsterdam kreeg ik antwoord, maar van die andere twee niet. Maar eer ik uit Amsterdam iets hoorde, waren weken voorbij gegaan. Inmiddels was ik met An en Goosje naar mijn ouders in Sneek gegaan. Zo lange tijd hadden we elkaar niet gesproken. We hadden er erg zin in. Dan konden m'n ouders ook van onze kleine jongen genieten. In die tijd was er nog geen vervoer. Alles was kapot en ondeugdelijk. Maar iemand in ons dorp wist, dat elke week een grote vrachtauto naar Friesland ging om aardappelen te halen. Ik ging op informatie uit en jawel, hoor, het klopte. Maar er moest wel voor betaald worden. Erg duur was het wel niet, maar voor ons wel veel geld. Zo breed hadden we het niet. Op de afgesproken dag stonden An en ik met Goosje in de kinderwagen in ons dorp in alle vroegte te wachten. Van lieverlede kwamen meer mensen opdagen. Allemaal voor die auto. Er waren tenslotte wel een vijftien man. Huplaké, de een trok de ander op de laadbak, toen de auto er eenmaal was. Goosje werd met wagen en al erop gezet. We kropen tegen de cabine aan. Daar zat je wat in de luwte. Beschutting was er verder niet. Wel een paar vieze dekzeilen. Op een paar aftandse kisten vonden we een zitplaats. De kinderwagen hield ik stevig vast. Stel je eens voor dat die eraf tuimelde. Al gauw gingen we rijden. De wegen waren niet zo vlak. Het hobbelde nogal. Ook was het vrij koud op die open auto. We hadden ons wel zo dik mogelijk gekleed, maar toch werd je op den duur er niet warmer op. Al heel vlug reden we door Haarlem. Daarna de sluizen van IJmuiden. Toen zo langs de oude straatweg over Beverwijk, Uitgeest en Alkmaar naar de Stolpervlotbrug. Ruim vijf jaar geleden had ik ook daar gereden. Met die militaire auto, toen mijn zwager was overleden.

Wat was er in die tijd veel gebeurd.

Voordat we de vlotbrug over gingen, stopte de chauffeur bij een café, waar we koffie konden drinken. Nou, dat ging er best in na zo'n rit. Maar al spoedig was het weer rijden geblazen. Daar gingen we weer. In de richting van de Afsluitdijk. De Duitsers hadden die in 1940 de 'Afslachtdijk' genoemd. Toen ze namelijk vanuit Friesland de Afsluitdijk wilden nemen, werden ze door de artillerie van Kornwerderzand verschrikkelijk onder vuur genomen. Bij honderden sneuvelden ze, omdat ze niet genoeg dekking konden vinden op die kale dijk.

Na een lange rit waren we er eindelijk. Wel wat stijf. Maar alles was goed gegaan. We hadden een paar hele fijne weken. Mijn ouders waren gek op onze Goosje. Ze hadden hem nog nooit gezien. Ook waren ze nu wat vriendelijker tegen ons. Niet zo hatelijk meer als voorheen. Dat kwam misschien wel omdat we Heit hadden vernoemd en m'n overleden oudste zusje Makke. Nooit hadden ze ons hun gevoelens laten blijken. Dat deed je niet zo gemakkelijk, nietwaar?

Op zekere dag stond plotseling Ans oudste broer, Kees, voor de deur. De boot tussen Enhuizen en Stavoren voer weer en ook reden er inmiddels weer een paar treinen per dag. 'Wat kom jij doen?', zo vroegen we hem verbaasd. 'Bericht uit Amsterdam van de politie'. Met trillende handen maakte ik de grote bruine enveloppe open. Oproep om gekeurd te worden voor agent van politie. Over een paar dagen al. Nou, dan maar met Kees terug naar Holland. An bleef nog en ik zou later wel terug komen. De dag vóór die keuring ging ik naar mijn zuster in Amsterdam. Bij haar kon ik wel logeren. En zij wist ook precies waar ik moest zijn en hoe ik daar moest komen.

De keuring verliep vlot, vlugger dan ik had verwacht. Binnen korte tijd zou ik de uitslag kunnen verwachten. Daarom kon ik niet direct naar Sneek terug, om An en Goosje op te halen. Dus ging ik maar naar Lisse naar Vader en Moeder. Spoedig was het daarna Koninginnedag, 31 augustus, de verjaardag van Koningin Wilhelmina. Dat was de eerste na de Bevrijding. Overal in de dorpen en steden werden op die dag zogenaamde volksfeesten gehouden. Ook bij ons in de straat zou dat het geval zijn. Er zou een race zijn met handkarren. Dan moest een jongen een kar voortduwen met daarop een meisje. Wie het eerst aan het einde van het parcours was, had gewonnen. Zus wilde ook meedoen en vroeg toen aan mij of ik haar wilde rijden. Nou, waarom ook niet. Veel lol had ik er wel niet in, maar ik wilde niet weigeren.

't Was maar om pret te hebben. Daar was ik al aan de beurt. Zus klom behendig op de kar. De boom ervan klemde ik stevig in mijn handen. Daar klonk het startsein. Met alle kracht die in me was, duwde ik die kar voort. Zo snel ik kon. Tjonge, tjonge, wat viel dat tegen. Ik kwam lucht te kort. Niks gewend. Bekaf bereikte ik de eindstreep. 't Was geel en groen voor m'n ogen. Mijn hart hamerde als een moker in m'n lijf. Met open mond probeerde ik zoveel mogelijk lucht te happen. Dat was zwaar, zeg! Gelukkig had ik m'n race verloren. We hadden met elkaar schik en dat was wat men wilde. Even alle remmen los gooien. Daar waren we na die vijf

oorlogsjaren ook wel aan toe.

Na een paar weken kwam er bericht van de politie uit Amsterdam. Ik kon worden aangesteld per 1 oktober. Nou, dat was ook vlug! Dan had ik nog maar vier weken de tijd om een en ander te regelen. Maar eerst moest ik zorgen, dat An met Goosje weer terug kwamen. An was ook reuze blij, dat ik weer een baan kon krijgen. En dan nog wel bij de overheid. Dat gaf wel veel meer zekerheid dan een particuliere baas, nietwaar? Wat zou ons daar allemaal boven het hoofd hangen? Hoe zou alles moeten? En hoe kwam je aan een huis? Vragen te over. Nog maar niet teveel aan denken. Als An en Goosje ook weer thuis zouden zijn, kon ik wel een paar dagen naar m'n zuster in Amsterdam gaan, om daar een woning te gaan zoeken. 't Zou wel niet meevallen, maar ik moest het toch proberen.

Toen An weer thuis was, stapte ik op een dag op m'n fiets, richting Amsterdam. 't Was wel erg stil op de weg. Veel fietsers en auto's zag je nog niet. 't Woei ook nogal. Vanaf Haarlem had ik tegenwind. En bijna geen huizen langs de kant van de weg, die je wat luwte gaven. Stevig trapte ik door. Ik was wel wat gewend. In de oorlogsjaren had ik ook dagenlang enorme afstanden moeten afleggen om op mijn werk te komen. Eindelijk, daar was het huis van mijn zuster. Een nauwe en oude straat vlakbij de havens. Tegenover haar huis was een marinekazerne. Een echte volksbuurt zo te zien.

Nadat ik had aangebeeld bleef het geruime tijd stil in haar huis. Zou ze boodschappen zijn gaan doen? Dan maar even wachten. Misschien kwam ze wel direct thuis. Nogmaals drukte ik op de bel en wachtte. Eindelijk zag ik haar aankomen. Ze was nog niet aangekleed en liep in haar nachtjapon. Haar ene hand hield ze op haar buik. Zou ze ziek zijn? En wat zag ze eruit! Vreselijk! Helemaal grijs. Wat zou haar mankeren? Gauw liet ze me binnen en vertelde me wat er aan de hand was. Nadat ze enige jaren daarvoor een zware buikoperatie had moeten ondergaan wegens buikkanker, was alles zo goed. Juist een paar maanden terug nog was ze voor controle geweest en hoefde ze in een jaar niet terug te komen. Plotseling had het echter weer de kop opgestoken.

Ik vertelde haar, dat ik kon worden aangenomen bij de politie in Amsterdam, als ik een huis had om te wonen. En dat ik nu was gekomen om dat huis te zoeken. Behulpzaam wees ze me een paar stadsdelen, waarvan ze dacht, dat er wel een redelijke kans was. Vele bewoners van de stad waren tijdens de oorlog weggetrokken, naar buiten. Daardoor stonden er overal veel woningen leeg.

Na het eten ging ik op pad. 't Was nog vroeg in de middag. Lopend natuurlijk, dan zag je veel meer. Zo'n stad was toch heel wat anders dan ons dorp. Maar de straten waren smal en de huizen hoog. Wat zou dat donker zijn in die huizen. En je had ook helemaal geen uitzicht. Dat zou wel moeten wennen, als je zo'n huis zou krijgen. Zo liep ik straat in, straat uit te mijmeren. Gelukkig was het een mooie septemberdag. De zon scheen vrolijk en je hoefde geen jas aan ook. Zo sloeg ik vanaf een pleintje

bij een paar oude bruggen en vlakbij het IJ een straat in. Daar zag ik boven de winkel van een schilder een woning leeg staan. Het was op de eerste verdieping. Al mijn moed verzamelde ik en ging die winkel in. Op het getingel van de winkelbel kwam na enige tijd een al wat oudere man te voorschijn. Op zijn vraag, wat ik kwam doen, vroeg ik hem, of die woning boven de winkel van hem was en of die te huur was. Daarbij vertelde ik hem, dat ik een baan bij de politie in de stad kon krijgen, als ik een huis had. Zo niet, dan kon ik niet worden aangesteld. Hij vertelde me, dat een oude vrouw, die de woning gehuurd had in de oorlog was weggetrokken naar haar zoon op het platteland. Hij verwachtte echter wel, dat ze terug zou komen en vond het niet eerlijk, om de woning achter haar rug om aan een ander te verhuren. Bovendien zei hij tegen me, dat het voor mij en mijn gezinnetje toch veel beter zou zijn, als we een huis hadden met een badcel erin met een douche. Nou, dat stemde ik grif toe en vroeg hem, of hij soms zo'n huis voor me wist. 'Ik zal uw naam en adres eens opschrijven', zei hij. En dat deed de man inderdaad. Enigszins teleurgesteld ging ik verder op zoek. Vele straten doorkruiste ik. De vermoeidheid deed zich ook gelden. En het liep nu zeker ook wel tegen de avond. Ik wilde niet erg laat bij m'n zuster aankomen, vooral nu ze ziek was. Een beetje moedeloos sloeg ik de weg naar mijn zuster in.

Na het eten 's avonds praatten we er met elkaar over. Mijn zuster stelde voor, zolang we geen huis hadden, bij hen in te komen wonen. Ze hadden toch geen kinderen en genoeg ruimte. Opgelucht fietste ik de volgende morgen terug naar huis. An en haar ouders waren ook blij met die oplossing. Later kon je dan wel weer zien, nietwaar? Als je er eerst maar zat. Nog diezelfde avond schreef ik een brief naar de directie van Siemens in Den Haag en vroeg daarin om ontslag per 1 oktober. Wie schetste m'n verbazing, toen ik een paar dagen later van dezelfde datum van Siemens een brief kreeg, waarin mijn ontslag per 1 oktober stond vermeld. Die brieven hadden elkaar dus gekruist. Mooier kon het niet. We waren er allebei vrolijk en opgewekt van. 't Zou nu nog maar een paar dagen duren, dat we al naar Amsterdam trokken.

Een van de volgende dagen stond er 's avonds ineens de slager uit onze straat voor de deur. 'Telefoon uit Amsterdam!' Wat zou er wel aan de hand zijn? 't Was mijn zwager, die me vroeg, of we niet een paar dagen eerder dan afgesproken was, konden komen, want m'n zuster was heel erg ziek en moest het bed houden. Ze wilde niet naar het ziekenhuis en ook geen zuster over de vloer. Of wij wilden komen, had ze gevraagd. We beloofden de volgende dag zo vlug mogelijk te komen. Thuis gekomen pakten we vlug wat spullen in een koffer. Vooral voor Goosje hadden we heel wat nodig. Al die luiers al. De rest zouden we met de bode sturen. Daar zouden ze bij Vader en Moeder voor zorgen. Na een onrustige nacht stapten we de volgende morgen op de tram, die ons naar Haarlem bracht. Vandaar de trein naar Amsterdam en verder liepen we. Dat was ongeveer een half uur. Dat ging dus nog wel. Mem en Heit waren de avond tevoren weer naar Sneek terug gegaan. Die waren er ook al een poosje geweest. Voortaan zou An voor haar zorgen. Maar An was weer in verwachting.

Dus viel alles niet mee. Een paar dagen later bracht de vrachtrijder de kinderstoel en nog meer andere zaken, die een gezin zoal nodig had. An en ik moesten op een 'kermisbed' slapen, een bed op de grond. Goosje sliep in zijn eigen bedje en overdag was er de kinderstoel en de box. Op de grond kon hij niet vanwege Tommy, de hond. Die was nogal jaloers en beet dan.

Inmiddels zat ik al op de opleiding voor agent. In vier weken kreeg ik een soort stoomcursus. Veel snapte ik er niet van. Thuis gekomen moest ik er alles in zien te stampen. En dat in een huis met een doodzieke zuster. Al gauw kreeg ik ook een soort uniform. De echte waren er niet, maar ze hadden bij de politie een heel stel donkerblauwe uniformen zoals de Engelse soldaten hadden gedragen. Ten teken dat je bij de politie was, droeg je om je linker bovenarm een rood-wit-blauwe band met het woord 'Politie' erop. Wij noemden het al spoedig ons kruippak.

Op een middag liep ik na schooltijd in de straat, waar m'n zuster woonde op weg naar huis. Wie was dat daar aan de overkant? Die man kende ik! Was dat niet die man van de verfwinkel? Vast en zeker. Wat zou die hier in de straat moeten? Ik deed net of ik hem niet zag. 'Je wou me die woning ook niet verhuren', zo dacht ik. Strak keek ik voor me.

Op mijn bellen deed An open. 'Daag! Je kunt nooit raden wie hier was!' 'Hengeveld, de man uit de verfwinkel'. 'Hoe wist je dat?', vroeg An. 'Ik kwam hem in de straat tegen, en wilde hem niet groeten, omdat hij mij dat huis boven de winkel niet wilde verhuren'. 'Wat denk je?' Ik wist geen antwoord te geven, of eigenlijk durfde ik niet te hopen, dat hij een woning voor ons had. 'Hij heeft een huis met een balcon en een douche voor ons te huur. Maar je moet er wel gauw werk van maken!' Ik wist niet wat ik hoorde. Zou het wel allemaal waar zijn? Nu kwam het er opaan.

De volgende dag mocht ik 's middags van mijn klasseleraar naar het huis gaan kijken. Hij duidde me uit waar het was en hoe ik er het beste kon komen. Toen ik het huis zag, stond ik verbaasd. Dit had ik niet verwacht. En wat een mooi huis. Een rustige straat vlakbij de Amstel. Met An kon ik nauwelijks overleggen. Alles moest erg snel in z'n werk gaan. 's Avonds ging ik naar die verfbaas en zei hem, dat ik de woning graag wilde hebben. Hij gaf me allerlei papieren mee. Daarmee moest ik naar een bureau van de gemeente, waar ze de huizen verdeelden. Maar ik moest wel vlug zijn, zei hij, want er was nog iemand voor geweest. Wel moest ik er voor rennen, maar ik kreeg de woning. Tjonge, was dat even boffen. Nog geen maand in de stad en nu al een huis. Gauw hingen we een paar stukken vitrage voor de ramen. Anders kon je zo zien, dat het onbewoond was. Af en toe ging ik ook wel eens even kijken. Dan werkte ik er wat. Een tijdje later kwamen onze spullen er in. Daarvoor moesten we ook al een vergunning hebben. Je mocht in die tijd niet zomaar verhuizen! Toen alles eindelijk ingericht was, waren we de koning te rijk. Maar we konden er toch nog niet gaan wonen, want An verzorgde nog steeds mijn zuster. Die werd elke dag zieker. Samen moesten we haar helpen. 'Bergen-Belsen', zei ze zelf, doelend op haar uitgemergelde lichaam. Voor An werd het ook al moeilijker om haar te verzorgen.

Pâke met Goos

De winkel van Jan de Bakker

Amsterdam-Zuid: de Kromme Mijdrechtstraat

Ze was zo zwaar geworden. En dan dat bukwerk. Hoe hield ze het vol.

Mijn eerste opleiding was achter de rug. Nu moest ik de praktijk leren. Een al oudere collega zou mij bidwijs maken. Dat was een heel aardige man. Altijd liep hij zachtjes leuke versjes te neuriën. Rustig stapte hij voort, handen in elkaar gelegd op de rug. Op dezelfde wijze liep ik naast hem. Waar moest je ook anders je handen laten? Veel leerde ik niet van hem. Och, het ging toen echt nog wel gemoedelijk. Hij had er al zovele jaren opzitten. Voor hem hoefde het niet meer zo erg. Maar ik stond nog aan het begin. Ik moest nog zo veel leren.

Ochtend-, middag- en nachtdienst wisselden elkaar af. Dat was nogal vermoeiend. Aan m'n linkerheup bengelde een grote sabel aan een koppelriem. Als je hard moest hollen, moest je wel dat ding vasthouden, anders sloeg hij tussen je benen en struikelde je. Dan kon je lelijk vallen. Dat was al menigeen overkomen. Twee uren dienst op straat en één uur rust binnen. Na die twee uren voelde ik m'n lendenen wel. De dagen waren lang. Dikwijls liep ik 's nachts te rillen van de kou. Maar ik was nooit alleen. We liepen altijd met z'n tweeën. Daardoor had je ook wat aanspraak. Zo liepen we op een nacht langs de kant van een der grachten in onze wijk. Aan de waterkant was een schuilkelder van beton gebouwd. Een ware verzamelplaats van allerlei vuil en afval en dus ook van ratten. Juist als het donker was, kwamen die te voorschijn uit het water en hun schuilplaatsen.

't Was 's nachts meestal erg stil. Dan gingen we op de rattenjacht. Met de blanke sabel. Dan probeerden we zo veel mogelijk van dat gedierte dood te slaan. Vaak misten we. Dan vlogen de vonken van de stenen, die we wel raakten. Zo vermaakten we ons in de lange nachten, die kil en donker waren. De straatverlichting brandde niet. Tastend moest je je weg zoeken, tot je ogen aan het donker gewend waren geraakt. De toestand van mijn zuster werd steeds ernstiger. Ze was niet meer te genezen. Door zware morfinepoeders werd de pijn zo goed mogelijk verdrongen. Soms gingen we wel eens een dag weg om bij te komen. Vooral voor An was het moeilijk. Daarbij kwam dan nog, dat Heit en Mem er ook dikwijls waren. En Mem kon wel eens wat zeuren. Als we samen wel eens weg waren, had ze daar haar opmerkingen over. Daardoor was er een spanningsveld ontstaan.

Goosje zat de hele dag in zijn box. Af en toe mocht hij er even uit, als we geen werk meer hadden en op hem konden passen. Dan kroop hij in razende vaart door de lange gang naar de keuken. Daar stond ook de voerbak van Tommy. Als je in de buurt van die bak kwam, gromde hij en trok zijn bovenlip op. Dan glinsterden fel z'n witte tanden. Op zekere dag had An van de slager een kluiif voor hem gekregen. Tevreden zat Tommy er mee bij zijn voerbak en trachtte de vezels vlees eraf te krijgen. Goosje kroop over de vloer en was ineens de gang ingeracet. An ging er vlug achteraan in de hoop hem nog tijdig bij Tommy vandaan te kunnen houden. Maar ze was al te laat. Nog juist zag ze, hoe Goosje de totaal overrompelde Tommy z'n kluiif uit zijn bek trok. Hij gromde zelfs niet. Later bleek het ons, dat Goosje, als hij in de kinderstoel aan tafel zat te eten, menig stukje brood met jam aan Tommy voerde. We waren al

een tijdje erg verbaasd erover, dat Goosje zo vlug z'n brood op had. Tommy lustte wel geen brood met jam, maar van Goosje wel.

Af en toe kwamen Heit en Mem een weekje over. Dan ging Heit vaak met Goosje op het plein bij de kazerne wat wandelen. Zo leerde hij lopen. En als de tafel 's avonds gedekt stond, tikte Heit met z'n lepel tegen de borden. Dat klonk zo leuk. Telkens hoorde je een ander geluid. Natuurlijk deed Goosje dat na. Bijna sloeg hij eens een bord aan brokken. Dat kon niet, natuurlijk.

Inmiddels was mijn zuster overleden. An en ik hadden haar tot het laatste verpleegd. Ze wilde graag in Sneek begraven worden. Dat had ze nog wel gezegd. Het openbaar vervoer was nog niet zo goed. Bovendien had je daar eigenlijk het geld niet voor. Met z'n tweeën konden we met de lijkauto meerijden. M'n zwager en ik zouden dat doen. Die ging voorin bij de bestuurder en kon naast de kist zitten. An was met Heit en Mem met de trein gegaan.

Na de begrafenis konden we eindelijk in ons eigen huis gaan wonen. Wat een feest was dat. Niet meer je voeten steken onder de tafel van een ander. Een weelde, die we bijna niet op konden. Niet te geloven. Goosje was die vrijheid ook niet gewend. Nu hij niet meer de hele dag in de box hoefde, rende hij maar door het huis. Van voren naar achteren. Veel stuur over zijn benen had hij nog niet. Telkens weer liep hij tegen de deurposten aan, zodat hij in korte tijd bont en blauw zag. Langzaam werd dat beter en werd hij ook wat kalmer. Wij genoten van ons huis en van alles.

De eerste paar maanden 'dienst' zaten erop. Nu moest ik een paar maanden naar een vervolgcursus. Alles nog eens uitgebreider bestuderen. Die cursus zou drie maanden duren. Met een paar klassen zaten we in een lege Mulo-school in Amsterdam - Zuid, dicht bij het Olympisch Stadion. Tijdens een van de sportlessen spring ik tegen het 'paard'. Dat kostte me een dikke knie. Water zat erin. Ik moest ermee zitten van de dokter. Maar de lessen kon ik niet missen. Omdat die wel inzag, hoe belangrijk die lessen voor mijn toekomst waren, mocht ik van hem wel naar 'school', als ik maar niet sportte en tijdens de les mijn been ergens op legde. Dat deed ik zo goed mogelijk. Toen na drie maanden de lessen afgelopen waren, was ook m'n knie genezen. Ik ging weer naar mijn eigen bureau terug om dienst te doen. Het was al mei. Het voorjaar was al begonnen.

In de grote IJ-polder ten westen van de stad, was op een zondagmorgen in alle vroegte een munitiebunker in de lucht gevlogen. Toen ik die morgen in dienst kwam, moest ik, samen met nog een stel, daar heen om de wegen af te zetten voor de nieuwsgierigen. De wegen erheen waren vol fietsers, die een kijkje wilden nemen. Door een auto van de dienst werden we, nadat onze taak erop zat, naar de stad gebracht, naar het bureau, waar die polder onder ressorteerde. Daar belde ik op naar m'n eigen bureau, of ik de volgende dag weer zou moeten. Toen kreeg ik te

horen, dat ik om zeven uur 's morgens aan mijn eigen bureau moest komen en dat ik niet de straat op mocht, omdat mijn 'baas', de inspecteur, me wilde spreken. Wat zou er aan de hand zijn? Waarvoor moest dat? Op al mijn vragen kreeg ik geen antwoord. An en ik hadden dan ook geen fijne vrije avond. Telkens weer draaiden mijn gedachten om die vragen.

De volgende dag was ik al vroeg aan mijn bureau. Je kon niet weten. Misschien was mijn 'baas' er ook al. Maar nee, hoor, alleen de brigadier en zijn helper, een al oudere agent, waren aanwezig. Die regelden onze diensten. Iedereen ging de straat op, behalve ik. In spanning zat ik in de wachtkamer van het bureau te wachten op de komst van mijn inspecteur. 't Was al half acht geweest en hij was er nog niet. De zenuwen kropen naar m'n keel. 't Werd acht uur en half negen en nog steeds liet de inspecteur op zich wachten. Zou het bericht wel juist zijn? Verkeerd begrepen, misschien? Vragen, waarop weer geen antwoord kwam. Negentien uur. Daar kwam hij! Gelukkig! Nu zou die spanning wel gauw breken. Toen ik het seintje kreeg, dat ik bij hem moest komen, liep ik snel de grote trap op. In de geopende kamerdeur stond hij me op te wachten. Hij nam me mee naar binnen. 'Ga zitten', zo nodigde hij. Mijn keel zat bijna dicht. En toen vertelde hij me, dat er uit Den Haag bericht gekomen was bij de dienst, dat ik me weer in militaire dienst moest melden. Zelf, zo vertelde hij, vreesde hij ook zo'n bericht. Nu had ik in de maanden, die eraan vooraf waren gegaan al tweemaal een oproep gehad. Maar de inspecteur, die belast was met personeelszaken, had via een dienstbericht laten weten, dat we dan bij hem moesten komen, om uitstel. Dat zou hij verzorgen. Zodoende kwam dit bericht rauw op mijn dak vallen. Nu had Den Haag een oproep voor mij naar het hoofdbureau gestuurd. De grond zonk onder me vandaan. Hoe zou dat nu allemaal moeten? Waarom toch? Had ik nòg niet genoeg meegemaakt? Wat zou er van An en Goosje en Greetje terecht komen als ik weg was? Onze Greetje was nog zo klein, een paar weken. An was nog niet eens weer de oude. Ze had een erg nare bevalling, aderontsteking erbij. De kraamverzorgster was al weg. Zus, Ans jongste zuster hielp ons af en toe. Zo redden we ons. Dat ging best. En nu dit! Thuis gekomen vertelde ik het An. Er viel een loodzware stilte. Ieder zat met eigen gedachten. O God, waarom moest dit? Maar Gods wegen zijn hoger dan onze wegen en Gods gedachten dan onze gedachten!

Een paar dagen later was ik al, samen met nog een paar collega's, op weg naar het onderdeel, waar we ons moesten melden. Dat was in de buurt, Bloemendaal. 't Was geen kazerne. 't Leek wel een soort hotel, maar nee, dat was het ook niet. Er omheen lag een groot park. Later bleek me, dat het een bejaardentehuis was geweest. We kregen onze plaatsen toegewezen en tevens aangezegd, dat we direct 's middags bij de commandant moesten komen, alle drie. Die baas was een 'grootmajoor'. Zo heette dat.

Toen die tijd was aangebroken, stond ik met bonzend hart voor zijn kamer. Op ons kloppen werden we binnen gelaten. Achter een groot bureau zat de majoor. Hij keek

nogal humeurig. Nadat we ons gemeld hadden, bitste hij ons toe, dat we deserteurs waren en dat hij ons voor de krijgsraad moest brengen. Dat was nogal wat! Moest dat nou? Uitvoerig vertelde ik hem, wat de oorzaak ervan was, dat wij ons niet op tijd hadden gemeld en of hij, om dat te controleren, zo vriendelijk wilde zijn onze hoofdcommissaris te bellen. Gelukkig geloofde hij me. Dat was een pak van m'n hart. Geen krijgsraad dus! Later bleek ons, dat we alle drie opnieuw als onderofficieren herschoold moesten worden. Een cursus van zes weken zou het zijn. Maar wij waren een paar weken te laat, zodat we de eerste weken niets te doen hadden. De instructeurs waren vrijwilligers, die in Engeland in de oorlog hun opleiding hadden gehad. Ze droegen een groene baret. Makkelijk waren ze niet. En alles moest in loopspas gebeuren. Ze hadden verschillende rangen. Ook gewone soldaten eerste klas waren instructeur. Tijdens de dienst verviel onze rang. Na de dienst groetten onze instructeurs ons. Wat een discipline!

Al gauw hoorden we, dat onderofficieren een maandrantsoen 'cadi' kregen. Die cadri bestond uit drank en sigaretten. Wij met z'n drieën gauw naar de administrateur. Na veel praten gelukte het ons nog een maandrantsoen los te krijgen. Binnen is binnen, nietwaar?

Ons onderkomen kregen we in een oud bijgebouw. Dat stond aan de weg. Vanuit je raam was je zo op straat. Ongezien kon je dan wegglijpen. Doordat onze cursus al aan de gang was, moesten we wachten op de volgende. In die paar weken kon ik 's middags al vroeg weg. Althans, dat deed ik. Er was toch niks te doen voor me. Voor half geld kon ik met de tram en trein mee. Dat scheelde. An was met de kinderen naar Lisse vertrokken. Daar was ze bij Vader en Moeder in huis. Als het maar even kon, ging ik naar hen toe.

Mijn cursus kwam sneller dan ik dacht. Nu was ik met anderen aan de beurt om 'afgeknepen' te worden. Ook ik rende de hele dag tijdens de lessen van de ene les naar de andere. In de tuin was een hindernisbaan van wel twaalfhonderd meter. Met je geweer moest je overal overheen en onderdoor. Ook was er een heuvel, waarin gangen gegraven waren. Je kon daar maar net door met je 'pukkel' op je rug. En dan moest je ook nog je geweer meenemen. Daar mocht dan geen ene korrel zand aanzitten als je eruit kwam. Er was een doodlopende gang in. Dan moest je weer terug. Tjonge, wat een toer was me dat, want je moest allemaal achter elkaar erin kruipen. Pikkedonker was het er binnen.

In de grote tuin was ook een mooie vijver. Een grote, wel dertig meter lang en twintig meter breed. Langs de kant stonden hier en daar een paar bomen. Op zekere dag hadden een paar instructeurs tussen twee bomen een dik touw gespannen. Daar moesten we achter elkaar overheen kruipen. De 'catcrawl' noemden ze dat. Je lag met je borst op dat touw. Het rechter been gestrekt naar achteren. Het touw liep over je wreef. Het linker been diende als contragewicht, waarmee je je evenwicht moest bewaren. Zo op dat touw liggend moest je je dan vooruit zien te trekken. Ik was de vijfde in de rij. Bij elke beweging slingerde het touw wel een beetje. Daar ging

ik dan! De anderen lagen al op het touw. 't Ging zowaar. Mijn blik vooruit gericht trachtte ik me voort te trekken. Voorzichtig vorderde ik. Ik was al midden boven de vijver. De jongens vóór me waren al aan de overkant. Op één na. Juist die kon het niet meer houden en viel van het touw in het water. 'Plons'. Drijfnaat kroop hij tegen de kant op. 'Verkleed en schone kleren aantrekken? Nee, jongens, doorgaan. Jullie moeten harden!' Doordat die knaap vóór me eraf viel, kreeg het touw een enorme zwieper. Daardoor raakte ik uit balans en viel ook naar beneden. Maar ik wist me aan het touw vast te klampen en als een aap onder het touw hangend, probeerde ik de overkant te halen. Uit alle macht kneep ik in het touw. Ik moest en zou het halen en niet nat worden. Maar mijn handen en armen raakten verlamd. Ik was niet ver meer van de kant, maar plotseling gleden mijn handen van het touw, verkramppt als ze waren. Als een steen viel ook ik. Met m'n billen en benen in de vijver. De rest lag op de kant. Ik had nog geluk gehad. Zo kon ik nog wel een uurtje rondlopen zonder kou te vatten. Over een klein uurtje was het middagpauze en kon ik schone kleren aantrekken. De opleiding was wel erg zwaar, vond ik. Je was ook niks meer gewend. 's Avonds was ik erg moe. Zo was ik op een avond na een bezoek aan An en de kinderen weer op weg naar de 'kazerne'. Ik had me heerlijk in een hoekje in de tram genesteld en viel prompt in slaap. 't Was al erg laat en de dag daarvoor had ik wacht gelopen. Plotseling werd ik wakker geschud. 'Moest U er niet uit?' 't Was de conducteur. 'Waar zitten we dan?', vroeg ik nog afwezig. 'Bij de remise in Haarlem-Noord', antwoordde de man. Gauw eruit. En lopen geblazen. Dat was toch wat. Nu moest ik weer terug lopen naar het station om m'n trein te halen. Eindelijk was ik waar ik moest wezen. Als een blok viel ik in slaap.

Een paar weken daarna was de opleiding afgelopen. Ze was hard geweest en ik had er dan ook wel een 'pakje van uitgetrokken', zoals dat genoemd werd. Maar aan de opleiding kwam nog geen eind. Van Bloemendaal gingen we met elkaar naar Elst, een dorpje vlakbij Rhenen en Amerongen. Ik had er nog nooit van gehoord. Wel van het kersendorp Elst in de Betuwe. An trok met onze kinderen weer naar Amsterdam in ons eigen huis. Ze was weer zo goed als helemaal de 'oude'.

In Elst werden we gelegerd in een voormalig N.S.B.-interneringskamp. Voor de oorlog was het een onderkomen geweest voor arbeiders in de werkverschaffing. Dat was in de crisisjaren van 1930. Toen ik er kwam, zag ik een aantal oude houten barakken bij elkaar op een terrein in de bossen. De omgeving was wel mooi. Dat kon je zo wel zien. Langs de weg waaraan het kamp lag, stonden hoge bomen. 't Leek veel op die ouderwetse straatwegen, die de Romeinen vroeger hadden aangelegd. In de barakken was het tochtig en vochtig. Recht tegenover de ingang stond een grote oude coakes-kachel, zoals je die vroeger ook wel in de scholen zag, merk 'Godin'. Elke dag moest die weer aangemaakt worden. Dat was soms een hele toer. Hier zou ik nog een kaderopleiding krijgen. Alles moest ook weer in de looppas gebeuren. Toch was het regime niet zó streng als in Bloemendaal. In plaats van een echte looppas, deden we het op een sukkeldrafje en vaak helemaal niet. Dan schreeuwde

de sergeant ons wel toe: 'In de dubbele!', maar daar trokken we ons niks van aan. Het eten was schraal. Voor ons brood moesten we meestal genoeg nemen met kunsthoning. En ook de warme hap stelde niet zo veel voor. Je etensblik moest je afspoelen in een bak heet water bij de keuken. Als je niet de eerste was, dreven er al veel vetbolletjes op. Schoon werd je blikje er niet van. Zo ging dat nu eenmaal. En protesten werden er niet gehoord. Je wist niet beter.

Onze groep bestond uit tien man. Daarvan waren acht bij de politie. Regelmatig hadden we wacht. Een hele dag en een hele nacht. Op het terrein stond ook altijd een wachtpost bij de keuken. Heel vaak ruilde je je dienst van wachtlopen als het op een weekeinde viel. Vooral de getrouwden wilden natuurlijk graag naar huis. Gelukkig waren er een paar ongetrouwde jongens bij, die voor een paar guldens je wacht wilden overnemen.

Toen onze groep op zekere dag weer de wacht had, werd 's avonds om ongeveer zeven uur een van de auto's van ons, die het kamp uitwilde door de wacht bij de ingang gecontroleerd. Het was al herfst en dus 's avonds al vroeg donker. Die wacht vond in de auto bij de chauffeur een hoeveelheid vlees, die uit onze keuken afkomstig bleek te zijn. Nou, dat namen we niet. Die knaap was er gloeiend bij. Vanzelf. Het eten was toch al geen vetpot en dan dit! De zaak werd gemeld aan de commandant van ons kamp. Die liet het onderzoeken en toen bleek, dat ook de 'verplegingsofficier', die verantwoordelijk was voor de voeding, in het complot zat. Dat heeft hem wel zijn baan gekost. Hadden ze maar niet alle politiemensen op een groep moeten zetten. Zo vergleden de weken. Het weer was dikwijls somber en nat. Vertier hadden we niet. Af en toe gingen we wel eens met een stel naar het café op de hoek in het dorp. Maar ook daar was niks te beleven. Om de paar maanden kregen we de gelegenheid te gaan douchen. Dan werden we met vrachtauto's naar Rhenen gebracht. Daar, in een steenschuur, was een badgelegenheid gemaakt. Je moest wel erg rap wezen om op tijd klaar te zijn en nog gewassen ook.

Op een dag zouden we bezoek krijgen van een generaal, die belast was met het toezicht op de opleidingen. Onze commandant was vreselijk nerveus. Hij liep maar heen en weer te draven en alles weer opnieuw te controleren. Toen die generaal er eindelijk was, moesten we voor hem defileren. Vele dagen hadden we daarvoor geoefend en het ging uitstekend. Vlekkeloos werden alle handelingen uitgevoerd op de gegeven commando's. Langs de weg met hoge bomen stond de generaal met de majoor van ons kamp. Samen zouden ze het defilé afnemen. De kapitein, onze commandant, liep naast de lange colonne. Hij commandeerde ons halt te houden, wat ook inderdaad goed ging. Maar toen ging hij de 'mist in'. Terwijl wij zo nog in de houding stonden, commandeerde hij: 'Rèèèchts - om'. De met ijzer beslagen schoenhakken kletsten op de straat: pats - pats. Daar stonden we. Nog ging alles goed. Geweer over de schouder, toen, o wee, commandeerde hij: 'Op de plaats - rúst'. O nee, dat kon niet, hoe was het mogelijk. Wat een grove fout. Maar ook al waren we niet zo volgzzaam en hadden ze als commandanten genoeg met ons te stellen, als

één man bleven we staan. We verroerden ons niet. De kapiteit ontdekte zijn fout en herstelde zich. Gered was hij. Misschien had de generaal wel niks gemerkt. Hij was ons erg dankbaar en liet ons dat later merken ook.

Door wat voor oorzaak wist ik niet, maar ik kreeg erge last van mijn rechter knie. Een zeurderige pijn trok er door. Net kiespijn. De dokter van het kamp wist er ook geen raad mee en stuurde me naar het hospitaal in Utrecht. 'Oog in Al', heette dat militair hospitaal. Daar moest ik een poosje blijven, want de dokter daar wilde m'n knie goed onderzoeken en daarvoor moesten röntgenfoto's gemaakt worden. Ik kwam op een zaal terecht met allemaal patiënten, die botbreuken hadden. Bijna bij elk bed een stellage van touwen en spalken en gewichten. De een nog groter dan de ander. Al spoedig moest ik naar de röntgenkamer. Daar werd lucht in m'n knie gespoten, om de knieschijf op te lichten. Toen maakten ze een twaalftal foto's. Van alle kanten. M'n knie trokken ze daarbij zo ver mogelijk uit elkaar. Nou, dat was geen prettig gevoel. Een paar dagen moest ik mijn knie ontzien en had ik bedrust. Natuurlijk kreeg ik maar weinig bezoek. An zat met twee kleine kinderen thuis. Die kon ze toch niet meenemen en een oppas had ze ook niet. Eén keer kwam ze met Goosje. 't Was nog een hele reis voor haar met dat kind. Goosje keek angstig om zich heen. Al die stellages. Niks voor hem.

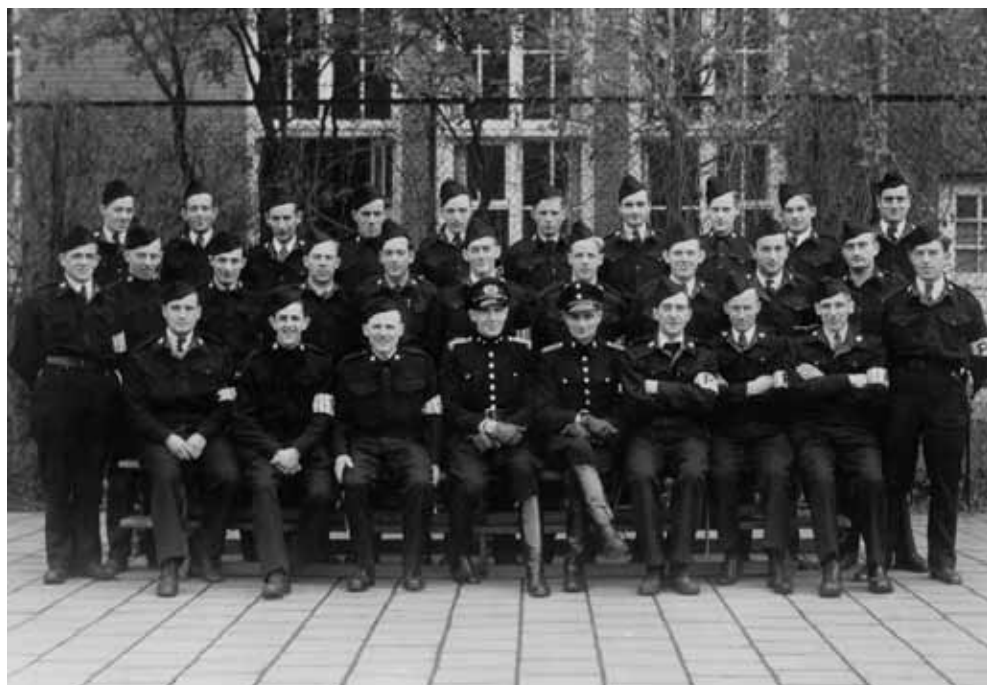
De foto's wezen op niks. Dagelijks huppelde ik door de gangen en over de zalen.

's Morgens hielp ik de zuster wat met het opmaken van bedden en het uitdelen van eten en drinken. Ook maakte ik de sneden brood klaar. Zo had ik wat afleiding. Na twee en een halve week werd ik ontslagen. Ze hadden niks kunnen vinden. Weer terug naar Elst dus.

Eindelijk waren die drie maanden om. De opleiding zat erop. 't Liep ook al tegen Kerst. We kregen nu een paar dagen vrij. Pas na Nieuwjaar moest ik me melden in Amersfoort bij het onderdeel, waarbij ik zou worden ingedeeld, IV-8 R.I. (4e Bataljon - 8e Regiment Infanterie). Maar voordat we naar huis mochten, moesten we eerst bij de commandant komen, de majoor. Daar kreeg ieder te horen hoe hij beoordeeld was. En voor ieder gold hetzelfde: onvoldoende, maar handhaving in rang. Nou, dat laatste kon ook niet anders, want de minister had ons benoemd en je kon alleen door het begaan van een strafbaar feit en een veroordeling daarvoor van de krijgsraad gedegradeerd worden.

An en ik hadden een fijne tijd met Kerst en Nieuwjaar. Maar de dagen vlogen om, veel te vlug vonden we. Ja, er was niks aan te doen, ik moest nu toch naar Amersfoort. Daar kwam ik terecht in een van de oude kazernes. Heit had hier in deze kazerne zijn opleiding gehad. Dat was lang geleden! En nu zat ik hier. Ik werd ingedeeld bij een compagnie jonge knapen, die pas hun eerste oefening, 'primary training', achter de rug hebben. Ze waren bestemd voor uitzending naar Nederlands - Indië. En ik moest met hen mee, hoorde ik. Maar er gingen altijd zóveel geruchten. Misschien was het wel helemaal niet zo.

Elke avond ging ik naar huis, naar An en de kinderen. De dagen vlogen daardoor

Opleiding tot agent bij de Amsterdamse politie (1945)

Met Niekus aan boord van de 'Johan van Oldenbarneveldt' (1947)

Op weg naar Nederlands Indië

om. Het gerucht, dat ik ook naar Indië zou moeten, bleek maar al te waar te zijn. Voor hoe lang? Niemand wist het. O, wat gingen An en ik toch een moeilijke weg. We hadden nog wel zó gebeden, of we bij elkaar mochten blijven. Kwam er dan nooit een einde aan de beproevingen? Waarom? Waarom?

Nog maar een paar dagen en dan zou het vertrek er al zijn. Dat laatste weekeinde mochten we niet naar huis, maar mochten de familieleden bij ons komen. Overal in de stad was onderdak daarvoor gevonden. Wij, An en ik kwamen bij mensen terecht, die zelf gereformeerd waren. Met elkaar hadden we een kerkdienst, die door onze legerpredikant, ds. Heule, zou worden geleid. Hij was een fijne vent. Nog jong en kon heel goed met de jongens opschieten. In dienst werd hij de 'doom' genoemd. De tekst had hij genomen uit psalm 121, de reispsalm. Het was een indrukwekkende dienst met al die vrouwen, ouders en verloofden. 's Avonds zaten we bij de familie stilletjes met eigen gedachten. Je voelde het naderende afscheid. De dag erna, maandag 5 februari 1947 moesten we naar de boot in Amsterdam.

Het was zover! An was al weer naar huis vertrokken. Die kon niet mee met de trein, waarmee wij werden vervoerd. 't Was plotseling nog flink gaan winteren. Er lag een dik pak sneeuw en het vroom ook nogal. Daar ging ik. Voor hoelang? Sombere gedachten dreigden zich meester van me te maken. Hoe zou An het met de kinderen hebben? Daar was de haven al. En daar lag onze boot, de 'Johan van Oldenbarneveldt'. Tjonge, wat een groot ding! Kijk eens, aan elke kant heel hoog een lange rij sloepen. Het was op de kade een drukte van belang. Er werd nog veel lading aan boord gebracht. De ene vrachtauto na de andere verdween in de ruimen. Dat waren onze auto's, die ook mee moesten.

Met nog een stel onderofficieren kreeg ik een grote hut toegewezen. Hut nummer 34 stond er op de deur. Twee bedden boven elkaar. Op de bedden lakens en slopen. Wat een deftige boel, dacht ik. Dat was ik in dienst helemaal niet gewend. Ook hadden we een hutbediende. Dat was een Hollandse jongen. Vlug borg ik m'n spullen op. Veel had je niet bij je, dus was ik gauw klaar. Daarna ging ik het schip bekijken. Dat fascineerde me. Dikwijls had ik verhalen gehoord en gelezen over die grote scheepsmachines in de machinekamer. Nu wilde ik die wel zelf eens zien, nu ik toch aan boord was. Toen ik in die machinekamer kwam, viel m'n mond open van verbazing. Lieve help, wat was dat allemaal groot. Die motor was wel drie à vier dekken hoog. Hoe hebben ze dat kunnen maken. Daarnaast stonden een paar kleinere. Toch nog flinke dingen. 't Was er wel brandschoon, dat wel. Twee van die grote motoren, voor elke schroef een. In een lange gang aan beide zijden liep de schroefas. Die as was wel dertig meter lang. Elk stuk as misschien vijf meter. En dat draaide allemaal op enorme lagers. Dan was een automotor er niks bij. Ik keek mijn ogen uit. Daarna ging ik verder op verkenning uit. Er waren wel vijf dekken. En wat een mooie eetzaal. Overal waren de wanden bekleed met houtsnijwerk. Tropische voorstellingen. Ook was er een aparte rooksalon. Op het promenadedek was veel ruimte. Daar kon

je de benen strekken. Op het sloependek was een afgezonderde plaats, waar je een spel kon doen. En er was een zwembad. Als je op het sloependek stond, was je wel twintig meter boven de kade, zo hoog. Dan was er de brug, het domein van de kapi- tein en de stuurlieden. Overal snuffelde ik rond.

In de eetzaal werden we bediend door een Hollandse kelner. Ze hadden nog geen andere. Het eten was voortreffelijk. 't Leek wel een hotel. Ik liet me alles best smaken. Bijna alle jongens uit de opleiding in Elst zag ik weer terug. Een enkele had de dans weten te ontspringen. Zo gelukkig was ik niet geweest.

Nog steeds lag de boot voor de wal. 't Was al elf uur in de avond. Aan boord was niks te beleven. Moe en met eigen gedachten bezig, kroop ik maar in bed. Nou, dat lag heerlijk. Lekker stevig. En geen bulten zoals met een strozak. Vlakbij me was een patrijspoort. Maar veel zag ik niet. Tenslotte viel ik in slaap. Toen ik wakker werd, voelde ik een zacht gedreun. Door de patrijspoort trachtte ik naar buiten te kijken. Heel langzaam schoof er wel eens een lichtje voorbij. We voeren dus al. Waar zouden we zijn? Geen flauw idee. Zeker nog het Noordzeekanaal. Nog steeds ben ik bezig met het afscheid van An en de kinderen. Nu ik eenmaal wakker was, kon ik de slaap niet meer vatten. Dan er maar uit. Dat zou wel wat afleiding geven. In de ochtendschemering zag ik, dat we de sluizen van IJmuiden inmiddels al gepasseerd waren. We voeren nu op de Noordzee. Gedoken in mijn winterjas trachtte ik me te oriënteren. 't Was wel erg koud aan dek. Ik was ook niet de enige. Van lieverlede kwamen er meer. Gewassen had ik me niet. De leidingen waren alle bevroren. Dat zou nog wel een paar dagen duren. Eerst moesten we in de buurt van Frankrijk zijn. Dan vroor het niet meer. Ook de toiletten waren bevroren. Dat was een nare boel. Langzaam maar zeker won het daglicht veld. Veel was er overigens niet te zien. Een dikke nevel hing laag boven het water. Soms passeerden we een ander schip. 'Zat ik daar maar op', peinsde ik, 'dan ging ik de goede kant weer op'.

Daar was een schip, dat voor anker lag. Een hoge stellage priemde de lucht in. Met grote letters stond op de zijkant: Goeree. Dat was een lichtschip, die de vaarroute aangaf. Dan waren we nu al bij de Zeeuwse eilanden. Even later zag ik aan de rechterkant de krijtrotsen van Engeland uit de nevel te voorschijn komen. Dan waren we nu al ter hoogte van Dover. 't Ging toch wel vlug. Met volle teugen genoot ik van het uitzicht en van alles wat ik beleefde. Maar niet teveel aan 'thuis' denken, hield ik mezelf steeds voor. Dan zou ik heimwee kunnen krijgen. Zou ik ooit terugkeren?

Nog geen dag later werd de zee al ruwer. Er stak een hevige wind op. Nu voeren we in het Kanaal. De golven werden hoger en hoger. Ze spatten tegen de boeg in miljoenen druppels uiteen. Van de bemanning hoorden we, dat het gestormd had en dat we nu in het staartje ervan waren beland. 't Zou nog wel een paar dagen kunnen duren eer de zee wat rustiger werd. Aan bakboord zag ik in de verte een aantal vissersboten. Telkens verdwenen ze helemaal achter de aanrollende hoge golven, om later weer te voorschijn te komen. Onze oude 'Johan' duwde zijn kop stevig in de golven.

Beschermd door een glazen wand keek ik naar het steeds wisselende beeld van wind en water. Wat een kracht zat erin. Hoe lang zou dit nog duren? Velen werden zeeziek. De toiletten kon je niet meer gebruiken. Het was er niet te harden van de stank van braaksel. En nog was er geen water. Wat een toestand. Zelf wist ik het nog op de been te houden, maar lang kon dit niet meer duren. Ik kreeg de raad droog brood te eten en af en toe plat op bed te gaan liggen. Maar het hielp echt niet. Ook ik ging een paar dagen 'over m'n nek'. Ik voelde me allerberoerdst. Ze hadden me zo wel over boord kunnen zetten. Wat een ellende. Bijna iedereen was ziek, ook de bedienden. Allemaal landrotten. Hoe kon het ook anders? Niemand at. Alles ging zo weer terug en werd in zee gekieperd. Wat zonde van al dat lekkers. Niets aan te doen. Eindelijk, na vier dagen kwam er rust in het schip. Het slingeren had opgehouden. Helemaal stil was de boot niet. Maar zieken werden weer beter en kwamen uit allerlei hoeken tevoorschijn. Zelf voelde ik me ook stukken beter. De hele boot werd schoon gemaakt. Na een dag was er niks meer van te zien, dat er zo'n bende was geweest. Overal aan boord was het weer een gezellig geroezemoes.

Onze jongens sliepen in hangmatten in een van de ruimen. Daar konden ze ook eten. Bij toerbeurt had een van de onderofficieren daarbij toezicht. De dienst ging gewoon door, ook hier. Verder hadden we niks te doen. Veelal zat ik aan dek in een rotanstoel te genieten van alles wat ik zag. Een paar dolfinen vergezelden de 'Johan'. 't Leek net of ze naar je lachten. Dan doken ze van de ene golf in de andere. Razensnel waren die dingen. Soms waren het er wel vier of meer. Daar kon ik uren naar staan kijken. Kwam een Hollands schip ons op de route tegemoet, dan werd dat uren tevoren al door de scheepsradio bekend gemaakt. Tegen die tijd hing bijna iedereen over de railing. Dan wisselden de schepen een groet uit met de fluit. Wij waren op de 'Johan' met drieduizend man. Je kon merken, dat je in zuidelijker streken kwam. Het leek wel lente. Nog wel niet warm, maar je kon zonder overjas aan dek zitten of wat wandelen. We naderden Gibraltar al snel, hoorden we van de bemanning. Vanavond, zo ongeveer zes uur zouden we de straat van Gibraltar door varen. Mijn schetsboek had ik meegenomen. Dan kon ik wel eens een schetsje van die rots maken. De avond viel al snel. In de verte doemde het Atlasgebergte van Noord-Afrika op en aan bakboord zag ik de rots van Gibraltar ook. Er brandden lichtjes. Een fraai gezicht was dat. En dan daar aan stuurboord de duizenden lichtjes van Tanger. Schitterend. Inmiddels voeren we in de straat van Gibraltar. Je zou zo niet zeggen, dat die zo'n dertig kilometer breed was. Snel werd het nu helemaal donker. Steeds meer lichtjes kwamen uit het duister tevoorschijn. Voor ons lag nu de Middellandse Zee. Hier en daar zag je de toplichten van een schip in de verte. Prachtig. Alleen was het geen vakantiereis. En An en de kinderen waren ook niet bij me. Een enkele keer kon ik van een van de officieren even een kijker lenen. Haarscherp zag ik het landschap van Noord-Afrika. Ik zag herders met hun kudden schapen over de heuvels trekken. Misschien waren het ook wel geiten. Voor schapen zou het daar wel te warm zijn.

Via de boordradio stuurde ik een brieftelegram naar An. Daar zou ze wel blij mee zijn. 't Was niet zo duur. We zaten al een paar dagen op de Middellandse Zee, toen er bericht over de scheepsradio kwam, dat om een uur 's middags de 'Oranje' zou passeren. Daar zag je hem al in de verte aankomen. Hoog lag het blinkend witte schip op het water. Wat een majestueus gezicht! Alle opvarenden stonden aan bakboord aan de railing te zwaaien naar ons. Het schip lag daarvan scheef op het water. Bij ons was dat natuurlijk ook wel zo. Daar gingen de scheepstoeters al. 'Dag jongens, goede reis'.

Zaterdagmorgen. Ik was al weer vroeg uit de veren, want in de eerste uren van de dag zouden we Suez binnen lopen en dat wilde ik niet missen. Het woei bijna niet. De zee was bijna zo glad als een spiegel. In de verte zag ik een donker bouwsel uit zee oprijzen. Wat zou dat zijn? Langzaam naderden we. Toen zag ik het. Het was een heel groot standbeeld van de bouwer van het Suezkanaal, de Franse ingenieur Ferdinand de Lesseps. Statig gleed onze 'Johan' langs dit monument de haven van Suez binnen. We moesten onze deuren en patrijspoorten gesloten houden zolang we in de haven lagen. Vanwege diefstal. Inlandse jongens wisten behendig als katten aan boord te klimmen en alles wat van hun gading was te roven. Als militairen mochten we niet van boord. Maar er zou voor ons een goochelaar aan boord komen, om ons te vermaken in de uren, dat gebunkerd moest worden. En dat zou bijna de gehele dag duren.

Langsij onze 'Johan' lagen tientallen roeibootjes met allerlei koopwaar. Een bonte mengeling van kleuren. De kooplieden in die bootjes probeerden ons hun waren aan te smeren. Over en weer werd er druk over de prijs onderhandeld. Dat gebeurde al schreeuwend, anders konden ze zich niet verstaanbaar maken. In de haven was het een drukte van belang. Vele schepen, waaronder Hollandse, lagen op hun beurt te wachten.

Daar was de goochelaar. Argwanend volgde ik elke handeling. Ik wist, dat het allemaal bedrog was, maar ik kon het toch niet zien. Van een van onze vaandrighs vroeg hij de verlovingsring te leen. Net van die onsympathieke. De man pakte die ring in een stukje papier en smet hem ver over boord. Ik zag hem in het water plonzen. Nou, die vaandrig keek niet plezierig. Stel je ook eens voor, dat die man zich vergiste en je ring toch foetsie was. Wat dan? Nog even liet hij onze vaandrig in spanning. Toen haalde hij z'n ring uit de jaszak van een van de omstanders. Later haalde hij overal levende kuikens vandaan. Zelfs uit z'n oren en neus. Niet te geloven, zo behendig die man dat deed.

Nadat het bunkeren was afgelopen, werd er aan de boeg aan beide kanten een grote schijnwerper gehangen. Lagnzaam kwam de 'Johan' weer in beweging. Daar voeren we al het kanaal in. Nou zeg, erg breed was dat ook niet. Het Noordzeekanaal was breder. De schepen konden hier elkaar niet passeren. Het ging maar langzaam. Zou het lang duren voor we aan de andere kant zijn? De avond viel hier veel sneller dan

ik thuis gewend was. Buiten was het nu pikkedonker. Nergens een lichtje te zien. 't Was ook al laat. De mensen hier zouden wel zijn gaan slapen. Dat ging ik dan ook maar doen. Er was toch niks meer te beleven. In alle vroegte stond ik de volgende morgen op. 't Was nu zondag. Vreemd idee was dat. Ik kon niet naar de kerk, maar de 'doom' zou op het sportdek een korte dienst houden. Dan was het dus toch wel een beetje zondag.

De opkomende zon kleurde de hemel oranje-rood. Aan weerszijden van het kanaal niets dan zand. Soms een paar palmen bij een oase. Levende wezens schenen hier helemaal niet te zijn. De aarde was roodbruin. Hier en daar lage heuvels. Langzaam gleed onze 'Johan' verder naar zijn bestemming. Aan boord was alles rustig. Ieder genoot van wat hij zag. De temperatuur werd al wat hoger. Lekker weertje zouden ze thuis zeggen. Na enige tijd verschenen er een paar armzalige hutjes. Een paar schamel geklede bewoners scharrelden er rond. Lange wijde soort mantel was hun enige kledingstuk. Om hun hoofd hadden ze zeker een oude lap gedraaid. Blijkbaar was dat de traditionele kleding van de Arabieren. Even verderop lagen de restanten van een paar militaire voertuigen uit de laatste oorlog weg te roesten. Na enige tijd doemde een kleine nederzetting op uit het zinderende woestijnzand. Een Arabier kwam in de richting van het kanaal lopen, sloeg lachend zijn boerries weg en zwaaide met zijn penis in de richting van de verpleegsters, die aan boord waren en ook van het schouwspel stonden te genieten. Wat maakte je toch wat mee op zo'n reis.

We naderden nu al snel de Bittermeren, dus waren we ongeveer halverwege Port Said. Die meren waren de plaats, waar de schepen elkaar konden passeren. In de verte zag ik er al een paar liggen. Zeker vrachtboten, zo te zien. Ze hadden zoveel laadmasten. We voeren niet ver van de oever van de meren. Hier en daar lagen de resten van een Engelse jager. Vlakbij was een vliegveld geweest. Het roer en een stuk van een vleugel staken nog boven water uit. Die was zeker van de landingsbaan geschoten bij het landen of starten, dacht ik. Zekerheid had je daaromtrent niet. Verder ging het weer. Ik genoot van deze dag. 't Werd al weer snel donker. Je kon merken, dat je in de buurt van de evenaar kwam. De schemering was maar kort, korter dan wij gewend waren. Eerst maar weer slapen, want morgen in alle vroegte zouden we in Port Said kunnen zijn. Zo gezegd, zo gedaan. Nauwelijks had de dag zich aangekondigd, of ik stond alweer aan dek. In de verte zag ik in de ochtendniveaus de palmbomen al tevoorschijn komen. Daar moest Port Said liggen.

't Werd nu drukker aan dek. Op een paar lange houten tafels stonden kommen dampende thee. De verpleegsters, die bij ons aan boord waren, verzorgden dat. Hè lekker, zo'n 'bakkie' op de vroege morgen. Daar knapte je van op. Vooral als je al een tijdje op was. Hier was het landschap erg mooi. Niet zo dor en droog als die woestijn. Kon An dit ook maar eens zien. Daar was Port Said eindelijk. Opnieuw zou onze 'Johan' hier vers zoet water bunkeren en dan zouden we verder gaan, de Rode Zee op. En dan zouden we ook onze tropenkleding krijgen.

In Port Said was echter niks bijzonders te zien. Een paar opslagtanks en wat wit gekalkte loodsen bij elkaar. Op de kade was het stil. Lang oponthoud hadden we niet. Na een paar uur voer de 'Johan' al weer verder. Het water werd al maar breder. De witte loodsen van Port Said vervaagden in de wazige verte. Voor ons lag nu de Rode Zee. De zon klom hoger en hoger. Lekker warm werd het al. Sommigen trokken hun kleren uit en gingen op het dek liggen zonnen. Dat bekwam ze slecht, want binnen een paar uur waren ze lelijk verbrand. Hun huid zag vuurrood. Onze 'doc' was daarover erg ontstemd. Al gauw hield hij daarover een vermanende toespraak en gaf hij daarbij adviezen, hoe er wel 'gezond' kon worden. Een paar jongens waren er knap ziek van. Die hadden hoge koorts gekregen. Gelukkig liep alles goed af.

Aan bakboord verschenen er heuvels. Daar moest ook de berg Sinai liggen, bekend uit de Bijbel. Onder leiding van Mozes was het volk Israël daar door de woestijn getrokken. En op de berg Horeb had God aan Mozes zijn wetten voor het volk Israël gegeven. Mijmerend hierover blikte ik in de verte en zag in mijn geestesoog het volk Israël door de woestijn trekken.

De lucht was strak blauw. Tussen de heuvels en de bergen hing een lichtgrijze nevel. De lucht zinderde. Vliegende vissen scheerden over het water, om tientallen meters verder weer in de golven te duiken. Die waren zo groot als een haring. Opnieuw werd onze 'Johan' vergezeld door een stel dolfijnen. Telkens weer een fraai gezicht. We schoten nu al mooi op naar het eiland Perim. Dat lag aan het eind van de Rode Zee tegenover Aden. Ook een strategisch belangrijk punt van de Engelsen. In de verte zag ik het al uit zee opdoemen. Net een vulkaan. Dichterbij gekomen zag ik er omheen nog een stel kleine eilandjes liggen. Van de bemanning hoorde ik, dat dat de Twaalf Apostelen waren. Nergens een levend wezen te zien. Slechts hier en daar een half kale en eenzame dadelpalm. Statig gleed de oude 'Johan' door de nauwe vaargeulen tussen de eilandjes door. Voorbij was het. Voor ons lag nu de Golf van Aden. Water, water, niets dan water. Wat opviel was de lange deining. Hier geen korte golfslag, zoals op de Noordzee. En dan die sterrenlucht. Prachtig. Zoiets zag je bij ons niet. Daar het Zuiderkruis! Maar voort ging het. De motoren van de 'Johan' maalden met de regelmaat van de klok.

Onze luitenant had me gevraagd mee te willen werken aan het vervaardigen van een oorkonde voor de kapitein van de 'Johan'. In de oorlog had hij met zijn schip ook al duizenden soldaten vervoerd. In de rooksalon hingen diverse oorkondes. Van ons onderdeel moest daar ook een bij komen. Enige dagen per week werkte ik eraan. Op een lekker rustig plekje, dicht bij de brug.

Dagenlang niets anders te zien dan water en een paar vliegende vissen. Af en toe in de verte een passerend schip. Soms 's avonds de toplichten van een boot. Dag na dag verstreek. Ik had niks anders te doen dan wat te luiëren. Soms even zonnen en wat met elkaar praten. 't Was hier wel erg warm. Heerlijk om dan in de frisse zeewind

wat af te koelen op het sloependek. Daar stond je hoog boven het water. Nog maar een paar dagen en dan konden we al in Sabang zijn, een klein eilandje ten noorden van Sumatra. Daar zouden we dan voor het eerst even van boord mogen, omdat het Nederlands gebied was. Ik zat al drie weken aan boord. Wat duurde zo'n reis toch lang. Maar je zag ook veel.

Daar kwam Sabang al in zicht. Langzaam doemde het op uit de nevelige verte. De hoge palmbomen zwiepten heen en weer in de wind. Langzaam naderde de kade. Voorzichtig meerde de 'Johan' af. Nu mochten we ons wat gaan vertreden. Dat was in lang niet gebeurd. Wat was het hier heel anders dan in Holland. Een andere wereld. Mensen, dieren, huizen en de natuur. 't Was niet te vergelijken. Zo heel anders. Hoge palmbomen rezen omhoog. Overal verspreid stonden haveloze hutjes. Waren er geen betere woningen? Geen straten en wegen, zoals thuis. Hier bestonden die uit aangestampte aarde. Rode aarde nog wel. Tussen hun huizen scharrelden halfnaakte mannen en vrouwen. De kinderen liepen er helemaal naakt bij. De vrouwen hadden alleen een oude lap om d'r middel gedraaid. Dat was alles. De jongens vergaapten zich aan de vrouwen met hun blote borsten. Zoiets hadden ze nog nooit gezien. De meeste mannen droegen enkel een gerafeld kort broekje. Hun gebronsde lichamen glansden in de zon. En allen liepen op blote voeten. Met hun tenen raapten ze van alles op van de grond. Net apen. Een wonderlijke wereld. De kippen liepen hier vrij rond en vlogen al kakelend opzij als er een auto voorbij kwam. Wij mochten in zee gaan zwemmen. Hè, dat zou heerlijk zijn. Een lekker fris bad. Daar zou je vast wel van opknappen. 't Was hier ook zó heet.

Al heel gauw ploeterde ik in de branding. Het strand lag bezaaid met grotere en kleinere brokken steen. Het water was hier erg zout. Erger dan thuis. Aan m'n rechter grote teen voelde ik wel een schrijnende pijn, maar daar bekommerde ik me niet om. Heerlijk was het in dit zilte water rond te ploeteren. Na een half uurtje had ik er genoeg van en liep het strand op. Ik keek naar mijn schrijnende teen. Wat was dat? Waar was mijn nagel gebleven? Weg! En ik had er niks van gemerkt. Hoe kon dat nou? Zeker op een van die vele stenen geslagen, anders was het onmogelijk. Het deed wel een beetje pijn, maar ik had er verder geen last van. Gauw kleepte ik me weer aan. Ook de anderen waren uit het water gekomen. Met elkaar trokken we in de richting van de 'Johan', die al op ons lag te wachten. Voor het eerst in mijn leven had ik kennis gemaakt met de tropen. Alles was heel anders en vooral erg warm. De hele dag liep ik te transpireren. Mijn tuniek leek dan wel zwart van al dat vocht.

De avond viel hier snel. Binnen een half uur was het donker. Overal zag ik de flikkerende lichtjes van de petroleumlampjes in de hutjes. Een prachtig schouwspel. En dan die serene rust. Bijna grijpbaar was de stilte. Alleen het geluid van duizenden insecten was hoorbaar. Helder en groot stond de maan aan de hemel. Geen wolkje te zien. Alleen weer die schitterende sterrenhemel. Ik genoot met volle teugen en

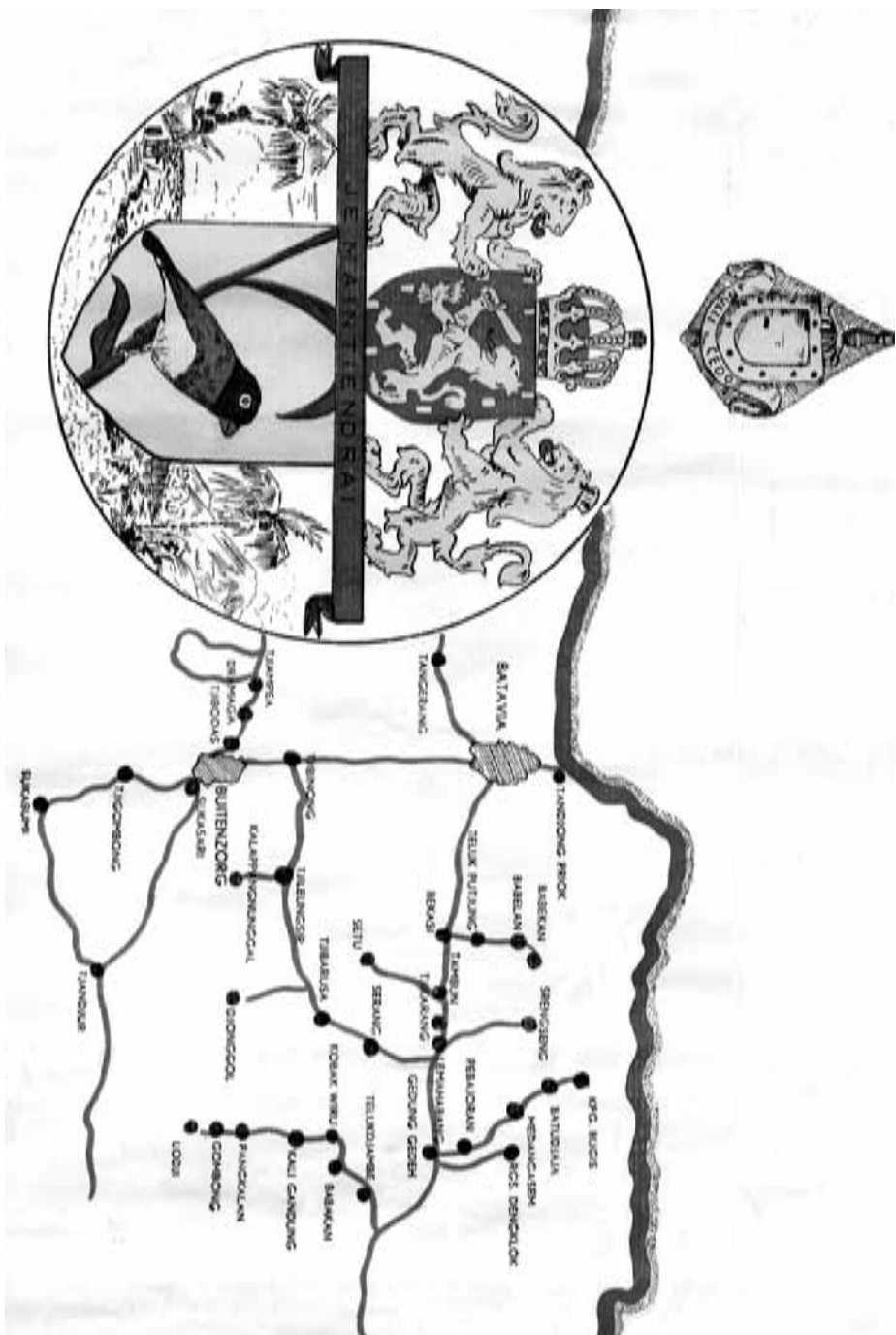
dwong mezelf niet te veel aan thuis te denken. Zo stond ik die avond lange tijd te mijmeren aan de railing. Wie had ooit kunnen bevroeden, dat ik dit alles zou beleven? En er was al zoveel in mijn leven gebeurd. Bijna niet te geloven. Dat alles had ik nimmer gezocht. Hoe zouden An en de 'jongens' het maken? Als vanzelf dwaalden toch m'n gedachten naar hen. In Holland was het pas middag. Wat onwerkelijk. Niet te vatten.

Daar liet de oude 'Johan' z'n stoomfluit horen. Het sein tot vertrek. Langzaam kwam het enorme schip in beweging en maakte zich los van de kade. Weer het onzekere tegemoet. Nog een paar dagen en dan konden we in Batavia zijn.

Moe van alle indrukken probeerde ik de slaap te vatten, maar het wilde niet lukken. Het was ook zó warm. Monotoon dreunde het geluid van de enorme motoren van de 'Johan' door het schip. Een regelmatige cadans. De zee was kalm. Geen beweging in het schip. Door de patrijspoort zag ik het maanlicht glanzen op het water. Wat een schitterende nacht in de 'Gordel van Smaragd'. Statig gleed de oude trouwe 'Johan' voort op zijn weg. Eindelijk sliep ik toch in. Toen ik wakker werd, was het zondag, de Dag des Heren, zei men in de kerk. Hier merkte je daar niks van. De zon stond al weer hoog aan de hemel. Aan dek was het lekker koel door het briesje over zee. Voor de zoveelste keer werden we vergezeld door een stel dolfijnen en vliegende vissen, ieder met z'n eigen capriolen. Opnieuw genoot ik, maar ook verlangde ik naar het eind van de reis. Bijna vier weken al. Een lange tijd. En telkens op dezelfde plaats. Een paar keer had ik An wel een brieftelegram gestuurd, maar verder contact had ik niet. En daar verlangde ik wel erg naar.

Het duurde maar een paar dagen van Sabang naar Batavia. Nu waren we al in de Straat van Soenda. Morgen zouden we al in Batavia aankomen. In de Straat van Soenda stak een grote vulkaan uit zee omhoog. De Krakatau! Geweldig. Wat een aanblik. Niet vele jaren geleden was die nog eens tot een uitbarsting gekomen. Toen had een vloedgolf van wel vijftien meter hoog het gehele westelijke deel van Java overspoeld. Duizenden waren daarbij omgekomen. En nu voer ik op een schip hier pal bij. Vlakbij de Krakatau rezen een paar kleine eilandjes uit het water op. Die had men de naam: Anak Krakatau gegeven. Anak was het Maleise woord voor kind. Grappig. Aan stuurboordzijde zag ik al de palmenkust van West-Java. Hier en daar een hutje. En de heuvels, begroeid met bomen en palmen. Nog één nacht slapen en dan waren we er. Laat in een heldere tropenavond ging iedereen naar bed, om de volgende morgen weer vroeg op te staan.

Nauwelijks was het licht geworden, of ik stond de volgende dag al weer aan dek. Er waren er, die opgebleven waren, om maar niets te missen. Ik zag, dat onze 'Johan' stil lag. Later hoorde ik, dat er gewacht moest worden op een loods, die het schip binnen moest brengen. De zon klom snel omhoog en het werd al wat warmer. In de verte zag ik de gebouwen in de haven van Batavia, Tandjong Priok. Op het water

Fragment van een oorkonde aangeboden door het thuisfront van
het 4e bataljon 8e regiment infanterie

voor de haven was het een druk gewemel van allerlei bootjes. Vreemde zeilen hadden die. In andere bootjes zaten halfnaakte mannen hun netten in orde te maken. Weer anderen gooiden een groot net in zee en haalden daarmee een paar grote vissen uit het water. Mijn oog werd bijna niet verzadigd. Eerst moest ik maar gaan ontbijten. Ik had honger. En de boot lag toch nog stil. Ik wilde niks missen. Mijn plunjezak had ik allang ingepakt. Ik kon zo vertrekken. Daar had ik wel voor gezorgd.

Daar ging de scheepstoeter al. Langzaam kwam er beweging in onze oude 'Johan'. Statig gleed hij over het rimpelende water in de richting van de haven. Een massa kleine bootjes kwam op ons af, bemand met halfnaakte mannen. Ze schreeuwden allemaal in onze richting, maar ik kon ze niet verstaan. En ik had tijdens m'n opleiding nog wel wat Maleis geleerd, dacht ik. Langzaam werd alles aan de wal beter zichtbaar. Overal grote bedrijvigheid. Honderden bruine manneruggen liepen pakken en kisten te sjouwen. 'Koelies' werden die genoemd. Eindelijk ligt de 'Johan' afgemeerd aan de kade van de middelste haven. De tweede hoorde ik later. Aan de achtersteven kwam een groot bord te hangen. 'Beware of propellers', las ik. O, dat betekende vast: Pas op de schroeven.

De trappen waren al uitgeschoven. Daar gingen de eersten al van boord. Precies volgens de instructies, die tevoren waren gegeven. Natuurlijk moest er op de kade zo nodig worden verzameld. Daarvoor was je een legeronderdeel. Toen ook de laatsten van boord waren, stond ons hele bataljon op de wal. Daar werd ons verteld waar we heen gingen. Wij zouden met onze compagnie in dezelfde haven blijven. Nou, dan was ik mooi dichtbij. De andere compagnies trokken verder, ieder naar zijn eigen bestemming. De auto's moesten nog worden uitgeladen. Dat kon nog wel een paar dagen duren, eer we die hadden. Maar we zouden ons wel redden. Ppf, ppf, warm was het wel. We namen de gebouwen in gebruik, die de vorige troepen hadden verlaten. Die waren naar het 'front' overgeplaatst. De demarcatielijn tussen de troepen van Soekarno, de T.N.I., en onze jongens. Dat was een heel eind het binnenland in.

Samen met een stel andere onderofficieren lag ik in een klein stenen gebouw. Daar was ook de 'wacht'. We kregen ook een paar 'baboes' tot onze beschikking. Die wasten en streken voor ons. In die hitte moesten we ons elke dag verschonen. Na een paar uur dreef je al van het zweet. 's Middags, na de rustpauze, ging je je dan lekker 'mandiën'. Dan gooide je een grote bak koud water over je lijf. Daar knapte je lekker van op. Het eten was slecht. Nog echt Hollands. Dat smaakte niet. Vooral niet in die warmte. Je kon ook geen water drinken. Dat was niet schoon genoeg. Dan werd je ziek. Maar de hele dag stond er bij de keuken een grote gamel met thee. Onze Hollandse kok werd bijgestaan door een Indonesiër. Die kookte ook wel eens rijst voor ons. Dat smaakte beter dan die vieze aardappelen. Fruit kregen we iedere dag. Djoeroeks. Net een grote sinaasappel. De vellen waren erg stug. Met een lepel schepte je de mootjes leeg. Bananen waren er ook in overvloed. In allerlei soorten.

Sommige kon je alleen maar bakken. Nooit van gehoord dat dat kon. Van weer andere werden heerlijke dranken gemaakt. Pisang-soesoe! Om van te smullen. Ze wisten dus ook wel wat lekker was.

Al gauw ging ik op verkenning uit, nadat ik mijn slaappleats in orde had gemaakt. De twee Amsterdamse collega's lagen bij me in de buurt. Een in de haven naast de mijne en de andere op het station. Langzaam wende ik wat. Veel te doen was er niet. Wel moest er elke dag wacht gelopen worden. Onze jongens lagen in een paar loodsen. Op wacht had je overdag maar weinig te doen. Dan gingen niet zo veel mensen de poort in of uit. Maar als het werk in de haven afgelopen was, moesten wel zo'n drieduizend 'koelies' gefouilleerd worden. Die losten de schepen en pikten van alles uit de lading mee. Dat verstopten ze op de gekste plaatsen, soms in de bilnaad. Ook kwam het voor, dat ze een groot aantal zakdoekjes om hun heen wonden en daar overheen een vieze bloederige etterlap. Op een keer controleerden we een stel 'koelies', die met een vrachtauto de poort uit wilden. Een had wel negen interlockhempjes over elkaar aangetrokken. Soms stopten ze het spul tussen de balken van het chassis van de auto. Vaak ook namen ze een blikje meel mee. Dat lieten we ze houden. Daar konden ze tenminste wat van bakken. Maar buiten de poort stonden de Chinezen hen al op te wachten om het op te kopen. Toen namen we het maar van hen af. Een paar dagen later hadden ze deegballen bij zich nou, zo dachten we, daar zou een Chinees wel niks mee kunnen, dus lieten we ze met die deegbal de poort uitgaan. Maar ook dat werd door de Chinezen gekocht.

Langs de weg naar Batavia lagen in de berm honderden ondervoede mensen. Velen waren daarbij ziek. Het deed me denken aan de concentratiekampen in Duitsland in de oorlog. Holle ogen staarden je aan. Hun buik dikwijls opgezet van de oedeem. Elke dag deelden we eten onder hen uit. Maar voor allen was er niet genoeg. Wat een ellende zag je.

Op zekere dag schuifelde weer de lange rij 'koelies' in gehurkte houding in de richting van de poort. Die dag was ik wachtcommandant en mijn jongens waren druk aan het fouilleren. Met vieze gezichten deden ze hun werk. De lucht, die die 'koelies' verspreidden, was verre van aangenaam. Enigszins buiten de rij zat halverwege een van hen in gehurkte houding en een quasi pijnlijk gezicht zijn ene been te betasten. Natuurlijk trok dat mijn aandacht. Ik ging dan ook naar hem toe en wees met de stok die ik in m'n hand hield op dat been, waarom een vieze bebloede lap was gewonden. 'Boeka ini (Maak los)', zei ik tegen hem. 'Piki lekas (Vlug een beetje)'. 'Banjak sakit, toean', zei hij en wees met een van pijn vertrokken gezicht naar die plek. Nogmaals zei ik: 'Lekas, lekas' en nam daarbij een wat dreigende houding aan. En ja hoor, nog steeds met een pijnlijk gezicht wikkeld hij voorzichtig die lap eraf en wat kwam er tevoorschijn? Een heel stel witte dameszakdoekjes. Gestolen uit de lading van een van de schepen, die in de haven lagen. Welk schip? Dat was nooit meer te vinden. De afgepakte spullen werden 's avonds opgehaald door het

Koelies brengen rijst weg in de haven van Tandjong Priok

V.l.n.r. Jan van Andel, Niekus, Buyze, Kees den Bakker en Rindert (Tandjong Priok 1947)

Het wachtlokaal in Tandjong Priok

'Havencommando', een speciale militaire afdeling in de haven. Aan wat we afpakten, wisten we precies wat er in de schepen zat. Soms zag je, weggedoken in een hoekje een van die 'koelies' een blik vruchten op sap leegeten. Onvoorstelbaar met hoeveel geduld en zonder enig gereedschap ze zo'n blik wisten open te wurmen. Velen zaten onder de grote tropenzweren, grote etterige wonden, soms bedekt met een stuk rood koper of wat anders. Dan is de rand van de zweer gewoon over het metaal gegroeid. Om van te kotsen, zo vies om te zien. Ze waren erg bijgelovig en dachten dat dat wel hielp.

Trouw slikte ik elke dag een kininetablet tegen de malaria, die in dit land erg veel voorkwam. Ook onder onze jongens maakte het slachtoffers. Vooral malaria-tropica was erg. Sommigen werden er nadien voor afgekeurd en naar Holland teruggestuurd. Die jongens hadden dan ook geen tabletten geslikt. Vonden ze niet nodig. Wie werd er hier ziek in dit mooie land? Later werd er 's avonds om zes uur speciaal appèl gehouden en kreeg iedere soldaat een kininetablet in handen gedrukt, dat ter plaatse moest worden geslikt. Maar toch wisten enkelen het weg te moffelen.

Mijn 'klamboe' (vliegennet) had ik zorgvuldig boven en om mijn bed opgehangen, zodat ik 's nachts niet door de muggen kon worden gestoken. Als het donker was, liepen langs de witgekalkte muren van onze kamer de 'titjaks', op zoek naar muggen en vliegen. Ze namen op den duur de kleur van de muur aan en beslopen behoedzaam hun prooi. Dikwijls ook hoorde je in het duister van de avond de 'tokè'. Die leek erg veel op een hagedis. Volgens onze 'djongos' (jongen/bediende), die voor ons allerlei klusjes deed, mocht je een wens doen, als je hem zeven keer achter elkaar hoorde roepen: 'tokè'.

't Was op een warme tropenmorgen om ongeveer twaalf uur, dat ik rammelde van de honger. Bovendien had ik een schroeiende dorst. Het warme eten kon al gauw komen, maar liet wat lang op zich wachten. Water om te drinken was er niet en de gezette thee allang op. En er was nog geen verse gezet. Maar, in mijn kast had ik nog een paar flessen bier staan. Literflessen waren het. Een koelkast hadden we niet. In de hitte was het bier lauw geworden. Meestal verkocht ik het bier, omdat ik er toch niet veel om gaf. Maar nu had ik zo'n dorst. Zou ik een fles leegdrinken? Ik liep naar de kast, waar het stond, maar toch deed ik het maar niet. Teneinde raad kon ik het toch niet laten. De dorst was een kwelling geworden. Ik nam een fles, ontkurkte die en dronk hem met grote teugen leeg. Hè, hè, daar knapte je van op. O ja? Niet lang duurde het, of de hele wereld draaide als een mallemolen om me heen. 't Was of alles op z'n kop stond. In een keer was ik zo dronken als een aap. Foei, foei, foei, wat raar is dat. Met grote ogen bleef ik in mijn stoel zitten. Ik zou gevallen zijn als ik ging lopen. Maar gelukkig, daar kwam de warme hap. Nu moest ik daarvan wat op mijn bord zien te krijgen. Behoedzaam wist ik aan tafel te komen, me overal aan vast-klemmend. Een van de maats schepte m'n bord vol. Naarmate mijn maag gevuld raakte, verdween dat rare draaien en tolleren van de dingen om me heen. Al heel gauw

voelde ik me weer het heertje. Was me dat een gekke gewaarwording! Dat moest ik maar geen tweede keer doen. De echte sterke drank van mijn 'cadi' verkocht ik aan een Chinees. Die betaalde er wel dertig 'roepia' voor. Dat was zo'n tweeëntwintig en een halve gulden. Mooi meegenomen. Daarvan kon ik wat anders kopen en ik spaarde ervan. Ook kreeg ik een toelage van veertig procent op m'n salaris.

Samen met m'n twee Amsterdamse collega's, Kees en Jan, ging ik op een dag winkelen in Batavia. Nog nooit tevoren was ik er geweest. Dan wilde je wel eens kijken, nietwaar? In de stad was het broeierig warm. Dat kwam van het vocht. Batavia lag laag en aan zee. Er was een drukte van belang, ook veel militairen. In de grote winkelstraat, Pasar Baroe (Nieuwe Markt), keek ik m'n ogen uit. De etalages lagen vol spullen. Het ene nog mooier dan het andere. Veel heel fijn zilverwerk. Tjonge, tjonge, hoe krijgt een mens dat zo, dacht ik. In de textielwinkels waren meestal twee afdelingen. Eentje waar je de stoffen met punten en eentje waar je het zonder punten kon kopen. De distributie stelde blijkbaar niks voor. Alleen de rijkere konden zonder punten alles kopen. Er waren ook vele winkels met leren tassen. Van geitenleer. 'Mooie tas, toean', zei de winkelier tegen ons, 'veertig roepia'. 'Tida (Nee)'. Maar hij trok ons bijna mee naar binnen. Ziende, dat we nog maar kort in Indië waren, trachtte hij ons wat te verkopen tegen een veel te hoge prijs. Jan liet zich eindelijk toch verleiden en kocht een geitenleren tas, een citybag, zoals de Engelsen hem noemden. 'Vijfenveertig roepia, toean'. Jan schudde echter z'n hoofd, maakte een heen en weergaande beweging met z'n hand en zei: 'Nee, vijftentwintig roepia'. De winkelier, quasi erg verbaasd zijnde, verlaagde zijn bod. 'Toean, toean, veertig roepia. Mooi tas voor boe Holland, toean'. Weer schudde Jan zijn hoofd. 'Tida, toean', zei de man, toen Jan naar de deur liep en nog riep: 'Dertig roepia'. De winkelier kwam hem nalopen, pakte Jan bij de arm en zei: 'Toean, ik geld verdienen, vijfendertig roepia, toean'. Daarbij deed hij net of hem het grootste leed overkwam en maakte met handen en lichaam allerlei gracieuze bewegingen. 'Oké', zei Jan, betaalde de prijs en verdween met de tas in het drukke gewoel van de straat, nagestaard door een breed grijnzende winkelier. Later begrepen we, dat dit loven en bieden over en weer bij alles voorkwam. Men noemde het 'tawarren'. Er bestonden geen vaste prijzen. Elke winkelier probeerde die 'groentjes' af te zetten. Zouden ze dat van de Hollanders geleerd hebben? Ik keek m'n ogen uit. Achteraan in de straat was aan beide zijden een grote markt. Met kraampjes. Lange rijen met allerlei koopwaar. 't Leek de Albert Cuypstraat in Amsterdam wel. Op het vlees en de vis kropen dikke vette bromvliegen rond. Lekker fris. Toch werd het graag gekocht. De vis veel in gedroogde staat. 'Ikan', heette dat. Dat werd bij rijst gegeten. Na een paar uur rondkijken, gingen we in een restaurant een kop koffie drinken. Daarna weer terug naar Priok. 't Was inmiddels al middag geworden eer ik terug was. Doornat van het zweet. Eerst een lekker bad, dan schone kleren aan. Heerlijk, dat koele water uit die betonnen bak. Elke dag kwam de tankauto dat bijvullen. De 'inlanders'

wasten zich in de 'kali' (rivier). Daarin poetsten ze ook hun tanden en deden ze hun behoeften. Wat gaf het ook?

De havens van Priok lagen vlak naast het gelijknamige dorp. Maar wij mochten daar niet komen, want er waren erg veel bordelen. Daarover werd door de jongens van ons erg gemopperd. Ze wilden daar wel eens kijken. Op een avond besloten wij, de kaderleden, met elkaar te gaan kijken, wat er van al die geruchten en verhalen over het dorp waar zou zijn. In het donker van de avond stapten we naast elkaar voort over de aarden weg van het dorp. Het flauwe schijnsel van de olielampen was ons tot gids. Aan beide zijden stonden hutten, gebouwd van bamboe en afgedekt met 'atap'. In het schijnsel van de olielampen zagen we overal de vrouwen en meisjes zitten met halfnaakte lichamen. Inderdaad was dit een wijk vol bordelen. Alsof we niks gezien hadden, liepen we stevig door en beloofden elkaar op het goede pad te houden. Die blote borsten deden ons niks. Die zagen we elke dag. Na een paar weken was je eraan gewend.

Met mijn groep jongens had ik de wacht. 't Was zondag. Erg stil in de haven. Veel schepen waren er deze keer ook al niet. De lucht trilde boven het land van de hitte. De meeste mensen lagen op hun 'tampat' (bed) te slapen of te doezelen. In mijn wachtvertrek was het nog een beetje koel. De jongens, die geen wacht hadden, lagen op een bank of zaten buiten in de schaduw wat te praten. Bij de poort stond een van hen op wacht. Dat was voldoende. Er was toch niks te beleven. In de verte kwam een dikke man aangeslenterd. Gestippeld overhemd. Opgestroopte mouwen. Telkens moest hij zijn broek ophijzen. Z'n dikke buik pulde er overheen. Zenuwachtig keek hij om zich heen. Onze man, die op wacht stond, vond dat maar vreemd, vooral toen de man ook nog telkens aan zijn sokken begon te trekken. Zakten die dan steeds weer af? Bij het naderen van de poort liep onze wachtpost op de man toe en begon hem te betasten. Wat voelde hij daar? Allemaal harde plekken. In de boord van zijn broek had de man wel twintig pakjes sigaretten verstoppt. Hij nam de man mee naar het wachtlokaal, waar hij helemaal werd gepeld. Ook in zijn sokken werden nog pakjes sigaretten gevonden. We telden er drieëntwintig, merk Camel. Natuurlijk werden die in beslag genomen. Vandaag kwam het Havencommando niet, dus stopte ik ze maar in mijn kist. Dan kon ik er de andere dag met de 'baas' van ons over praten, wat ermee moest gebeuren. Om zeven uur zou ik worden afgelost. Dan zat mijn wacht er weer op. Die middag bleef het verder rustig. Maar nog maar net was ik na het aflossen in mijn kamer, of de oppasser van onze kapitein was er al met de boodschap, dat ik bij hem moest komen. Ik er heen. Hij bleek al op de hoogte te zijn, dat we bij de wacht pakjes sigaretten in beslag hadden genomen. Die wilde hij verdelen onder de jongens van de hele compie. Dat waren 105 man. Ieder zou dan ongeveer vijf sigaretten kunnen krijgen. Niet de moeite. Daartegen maakte ik dan ook bezwaar, want die jongens hadden die dag allen vrij gehad en mijn jongens moesten de wacht opknappen. Daarom was het naar mijn mening billijker de siga-

retten onder mijn jongens te verdelen. Dat waren 21 man. Dat scheelde nogal. Na veel aandringen gelukte het me de kapitein te winnen voor mijn zienswijze, onder voorwaarde, dat een lanterfanter eronder niets mocht hebben. Daar was ik het wel mee eens. Met die knul lag ikzelf ook elke dag overhoop. De volgende dag verdeelde ik de sigaretten onder de jongens. Ieder kreeg een pakje. Ook de sergeant -majoor, want die had piket gehad. Hun gezichten glunderden. Collega Jan van het station kwam meestal tekort. Dan gaf ik hem weer een paar pakjes. Zo hielpen we elkaar.

De droge tijd liep langzaam ten einde. Af en toe wandelde ik door de haven, om te kijken wat er zoal gebeurde. In het lange gras vlakbij de poort zag ik op een morgen in het felle zonlicht behoedzaam een grote leguaan sluipen. Zijn grote bologen leken alle kanten uit te kijken. Als hij in de buurt van een insect kwam, ontrolde hij bliksemsnel zijn lange roltong.

's Avonds als het aardedonker was en de watertorren zich over het water van de haven voortbewogen, trokken ze fluorescerende sporen achter zich. Kwam het bootje van de Havendienst tuffend voorbij, dan spatten duizenden geelgroene druppels van de boeg over het water. Een prachtig gezicht.

Elke dag schreef ik An een brief en zij mij. We hoefden toch geen porto te betalen. Zodoende bleef ik goed op de hoogte van alles.

Het liep tegen juni. Al drie maanden zat ik in Indië. Niet voor te stellen. An bleek weer in verwachting te zijn. Dat hield me vaak bezig. Binnen niet te lange tijd zouden we de haven moeten verlaten. Dan moesten we plaats maken voor anderen, die net uit Holland waren gekomen. Waar we heen zouden gaan, werd niet verteld. Dat merkten we heel vlug.

Het was zo ver. We moesten opbreken en verhuizen naar de andere kant van de stad. Daar zouden we gelegerd worden in een gevorderd schoolcomplex. Als militair was je vlug klaar met pakken. Je 'tampat' (bed) kon je opklappen. Dan je kleren in je plunjezak, geweer over je schouder en klaar was je. Alles ging in onze drietonners. Daar gingen we. De rit duurde niet lang. Ieder zocht een hem geschikt lijkende plek om zich in te richten. Ook hier ging alles met een bepaald ritme. Ons werkterrein was nu de gevangenis van Batavia. Daar hadden wij de buitenbewaking en de KNIL -mensen de binnenbewaking. Elke twaalf uur wisselde de wacht. Daardoor hadden we om de paar dagen dienst te doen. De andere dagen waren we vrij. Toen het mijn beurt was, klom ik bij de chauffeur van de drietonner, die ons er heen zou brengen, in de cabine. Alle ramen waren open. We reden door de straten van de stad, waar het een drukte van belang was. Alleen al van het zitten transpireerde je hier, zo drukkend warm was het. Na verloop van enige tijd sloegen we een zandweg in. Nou ja, een weg vol kuilen en gaten, die die naam nauwelijks waard was. En nu, nu de natte tijd weer begon te komen, stonden die kuilen en gaten vol drabbig water. Langzaam hotste de truck voort. Aan beide zijden kamponghutjes. Daaromheen

kakelende kippen en krioelende kinderen. Met gezichten, die niets van emotie verrieden, keken de ouderen ons na. Wat zou er in hen omgaan? Soms kwam een van de kippen bij het wegrennen onder een der zware wielen van de drietonner terecht. Dat overleefde hij niet.

Een paar dagen daarvoor was ik met collega Jan van Andel op een zondag een kijkje gaan nemen in een van de kampongs. We konden met hand- en voetgebaren en wat Maleis en Hollands een beetje met hen praten. Zelfs kregen we klappervlees aangeboden. Samen gingen we toen nog op de foto.

Daar was de gevangenis al. Ervoor een grote kale vlakte. Trouwens ook aan de andere kanten was er geen begroeiing vlakbij. Er omheen een hoge muur met vijf torens. In het midden een hoge, dubbele toegangsdeur. Daarnaast een kleinere.

Binnengekomen nam ik de wacht over van m'n voorganger. Voor ik echter mijn jongens indeelde en op wacht zette, nam ik eerst de instructies door. Ik moest immers weten, wat er te beschermen viel. Daarna ging ik de zaak eens in ogenschouw nemen. Ook buiten de gevangenis stelde ik me van de situatie op de hoogte. Mijn korporaam nam zolang het commando over. Samen met de eerste jongens die de wachttorens moesten gaan bezetten, klom ik naar boven, om vandaar te zien wat er buiten eventueel zou kunnen gebeuren. Je kon een heel stuk over de naaste omgeving kijken. In elk van de torens hing een stuk ijzer. De wachthebbende soldaat moest daar één of meer klappen met een ijzeren staaf op geven ten teken, dat hij nog wakker was. Aan de hand van het aantak klappen kon de wachtcommandant weten, wie er wel, of niet op zijn post was. Dan stelde hij een onderzoek in.

Een paar dagen later had ik weer de wacht met m'n jongens. Het was al bijna donker toen we bij de gevangenis aankwamen. Al spoedig gingen de eersten op post. De anderen praatten wat in het wachtlokaal. De uren kropen traag voorbij. In het wachtlokaal was het kaal en triest. Niets te beleven. Als je naar buiten keek, zag je de kampongbevolking met hun olielampjes voorbij gaan op weg naar de moskee. In het donker leek het flakkerende licht van de tientallen vuurvliegjes onheilspellend. Het monotone gekwaak van de duizenden kikkers doortilde de lucht. Dachten wij, dat Holland alleen een kikkerland was. Mensen nogaan toe, hier hebben ze er ook een 'paar'! Af en toe bezocht ik een van de jongens op zijn eenzame post. Contact met de KNIL-lers van de binnenwacht was er nauwelijks. Nergens brandde meer een lampje. Buiten het sinistere geluid van de vele nachtdieren was de nacht dreigend stil. Over drieën was het al. Wat duurde zo'n nacht toch lang. Was het maar weer morgen en weer licht. Een moeilijke tijd voor de wacht. De slaap dreigde je dan wel eens te overmannen. Om het controlesysteem te testen, gaf ik één slag op het daartoe bestemde ijzer buiten aan de muur. Het geluid knalde door de stille nacht. Even maar duurde het en toen hoorde ik van de eerste wachtpost het antwoord, ook één slag. Ook de tweede, derde en vierde post antwoordden met evenzo veel slagen als het nummer van hun post, maar post vijf zweeg als het graf. De korporaam nam de wacht van me over, terwijl ik op onderzoek uitging. Bij toren

Brieven schrijven met Niekus (Tandjong Priok 1947)

Met Jan van Andel op bezoek in de kampong

Met sergeant-majoor Buyze in het zwembad
in Tandjong Priok

vijf gekomen, beklom ik met vrees en beven de trap. In het schijnsel van mijn zaklantaarn zag ik de wacht op zijn stoel zitten: geweer tussen zijn knieën geklemd, handen om de loop, zijn hoofd naar voren hangend tot op zijn borst. Heel diep ademend sliep hij als een os. De eenzaamheid en de stilte hadden hun tol geëist. Wat moest ik doen? Hem wakker maken en er morgenochtend van langs geven? Maar zoveel ervaring had ik wel met de jongens, dat ook dat niet zou helpen. In een vreemd land en ver van huis hadden ze maling aan allerlei straffen. Ze konden immers toch nergens heen! Nee, ik moest het anders aanpakken. Maar wat dan wel? Een ogenblik stond ik in het pikkedonker van de nacht te overleggen. Wel moest ik het anders doen. Voor eens en altijd moest hij genezen. 't Zou hard zijn, maar naar mijn mening, was het de enige manier om het hem af te leren. Hing ons aller veiligheid er niet van af, dat ze waakzaam waren? Toen nam ik het besluit. Voorzichtig strekte ik mijn hand uit naar de trekker van zijn Lee Enfield-geweer. Gelukkig zat de rustpal er niet op. Dat mocht ook niet. Voorschrift! Langzaam drukte ik de trekker in de richting van de kolf. 'Bengggg!' Een enorme knal verscheurde de stilte van de nacht. De jongen schrok zich lam. Als verdoofd vloog hij overeind, niet wetende, wat hem was overkomen. Langzaam kwam hij terug uit zijn verdoving. Toen hij voldoende was gekalmeerd, praatte ik met hem. Niemand buiten ons heeft er ooit iets van geweten.

Op de dagen dat ik geen wacht had, ging ik met m'n maats veelvuldig zwemmen. Op een kwartiertje gaans van ons kamp was een schitterend zwembad. Tussen de basins groeiden palmen en bananebomen. 't Was er verrukkelijk. Van lieverlede ging ik steeds beter zwemmen. Zelfs durfde ik al te duiken. Nog wel niet van de duikplank, maar wel van de kant. Dat kon later nog wel, zo dacht ik. Op een keer was ik weer in het bassin gedoken en juist toen ik boven kwam om lucht te happen, werd ik door een jonge vaandrig weer onder geduwd. Stevig hield hij me daarbij vast. Hoe ik ook probeerde me aan zijn greep te onttrekken, het lukte niet. Daardoor raakte ik min of meer in paniek. Mijn hele leven en dat van An en de kinderen trok in sneltreinvaart door mijn gedachten. Alles werd al rood, geel en groen. Ik werd tot stikkens toe benauwd. Plotseling voelde ik me los gelaten. Snakkend naar lucht kwam ik boven en hapte als een bezetene naar lucht. Veel langer had het niet moeten duren. Langzaam kwam ik wat bij. Toen barstte ik in woede uit tegen die blaag. Daarna zwom ik nooit meer.

Kees den Bakker, een van mijn Amsterdamse collega's, ging naar huis. Zijn vrouw kon er niet meer tegenop. Niet zo lang meer waren we in die oude en vervallen H.B.S. gelegerd. Al spoedig verhuisden we opnieuw. Nu gingen we naar de 'binnenlanden'. Onze troepen waren de eerste politieke actie begonnen. Wij moesten hun plaatsen in de 'bush' innemen en daar de zaak onder controle houden. We zouden
i n e e n

kampong bij de oude demarcatielijn worden gelegd. Ik had er geen flauwe voorstelling van hoe het daar zou zijn. Daar hadden onze jongens tegenover die van de T.N.I. van Soekarno gelegen.

Daar gingen onze spullen al in de drietonners. In een langzaam tempo reden we in de richting van het binnenland. De weg waarlangs we gingen, vertoonde vele gaten. Daar waren landmijnen tot explosie gekomen, hoorden we. We reden door een prachtig heuvellandschap. Hier en daar zag je een paar armoedige kamponghutjes bij elkaar temidden van hoogopschietende kokospalmen. Daartussen soms een piepklein stukje bouwgrond. Een 'tani' (boer) liep achter een ouderwetse houten ploeg, die door een os of een karbouw werd getrokken. Zo trachtte hij de taaie roodkleurige kleigrond om te werken. Zijn door de tropenzon gebronsde rug glom in het zonlicht. Traag stapten boer en karbouw over het geïnnundeerde land, hun voeten uit de klei trekkend. We sloegen linksaf en reden verder in de richting van de kampong Tjileungsir. Hier geen 'sawahs', maar enkel heuvels, bedekt met rubberbomen. In de schaduw eronder was het aangenaam koel. Daar kon de zon niet gemakkelijk doordringen. Uit de bast van de bomen was een smalle reep bast weggesneden op een zodanige wijze, dat het sap van die bomen, de latex, naar beneden kon lopen als door een gootje. Onder aan de uitgesneden reep was een klein aluminium gootje in de bast gestoken, waardoor de latex werd opgevangen. Daaronder hing een eveneens van aluminium gemaakt klein emmertje. Daarin werd de latex verzameld. Die latex had een witte kleur en voelde kleverig aan. Voor tien uur 's morgens moesten die kleine emmertjes worden geëegd en naar de fabriek gebracht. Van die latex werden 'sheets' gemaakt, waarvan sommige in een eenvoudig rookhok werden gerookt. Daardoor kregen ze een fraaie bruine kleur. De 'sheets' werden op grote rollen gewikkeld, die op hun beurt weer in een vierkante vorm werden geperst. En zo werden dan de pakken natuurrubber vervoerd naar fabrieken in Amerika, waar rubber werd gemaakt.

In Tjileungsir gingen we rechtsaf naar de volgende kampong, Kalappangnunggal. Met mijn peloton kwam ik terecht op de uiterste post van een verdedigingslijn. Ons onderkomen een grote planterswoning met de daarbij behorende gebouwen. Het lag op een lage heuvel, vanwaar je een schitterend uitzicht had over de omgeving. In de laagte ervoor een bescheiden grasveld. Indertijd had dat dienst gedaan als vliegveld. Rond het kamp een hekwerk met prikkeldraad. Bovendien overal rondom grote schijnwerpers. In een van de bijgebouwen stond een generator, die voor de benodigde electriciteit zorgde. Heel in de verte zag ik de toppen van de vulkaan Gedung Gedé. Daarvoor de heuvels, die het voorterrein vormden.

Onze commandant is een nog heel jonge vaandrig, achtergebleven van het vorige onderdeel, dat hier lag. Voor onze huishouding beschikten we over een aantal 'djongos en baboes'. De 'djongos' moesten het terrein onderhouden en greppels graven, vuil verbranden en al zulke werkjes. De 'baboes' wisten en streken onze kleren. Die was werd in de 'kali' gedaan. Een stuk Sunlightzeep was alles wat ze had-

den. Brokken rots deden dienst als wasbord. Voor het strijken gebruikten ze hun eigen strijkbouten, die door houtskool heet werden gemaakt. 's Morgens in de vroege trokken de 'baboes' met elkaar naar de 'kali'. Ik hoorde geruchten, dat ze eerst hun eigen 'sarong' en 'kabai' wassen en dan onze onderbroekjes aandeden. Dat leek me niet bijzonde fris, temeer, daar vele vrouwen toen geslachtsziek waren. Al jarenlang was er in de kampongs geen medische verzorging meer. Ik besloot eens poolshoogte bij de 'kali' te gaan nemen.

Zo gespte ik op een goede morgen mijn pistool om en ging op stap. Langs een smal, nu en dan klimmend pad bereikte ik de 'kali', de wasplaats van onze 'boes'. Vanaf de top van een der heuvels kon ik zo op hen neer zien. Ze hadden me niet gezien. En wat zag ik? Ja, inderdaad, onze 'boes' stapten deftig rond in onze groene legeronderbroekjes. Hun schone, maar nog natte 'sarongs' en 'kabais' lagen op de hete rotsen te drogen. Quasi hevig verbolgen daalde ik langs het slingerende pad naar beneden naar de 'kali'. Toen een van de 'boes' me opmerkte, waarschuwde ze haar vriendinnen in voor mij onverstaanbare bewoordingen. Met een minimum aan kennis van hun taal en onder het dreigend grijpen naar mijn pistool probeerde ik ze aan het verstand te brengen, dat wat ze deden niet mocht. Of ze me ooit begrepen hadden, bleef me duister. Op hoop, dat het had geholpen, ging ik weer naar het kamp terug.

Naast mijn 'tampat' hing van An en mij met Goosje en Greetje een foto. Mijn 'boe' keek elke dag ernaar. Tenslotte had ze zo veel moed verzameld, dat ze me durfde vragen wie dat waren. Natuurlijk had ze me wel herkend, maar velen trachtten een Hollandse soldaat te strikken, om aan het leven van de kampong te ontkomen. Ze was pas 18 jaar, maar leek veel ouder. Haar haar droeg ze in een knot in d'r nek. Mooi was ze wel. Ze had een prachtige lichtbruine glanzende huid.

Onze commandant was veel weg. Dan was ik de commandant, maar tevens de pelotonssergeant, kantinebaas en betaalmeester. Och, erg was dat niet. Die vaandrig zat meestal te gokken bij de Chinezen. Zelf was hij een Indo. Vol haat tegen de T.N.I.-soldaten, die men 'peloppers' noemden. Zijn zuster was door hen vermoord in de beruchte Bersiapperiode.

Toen ik eenmaal wist, dat hij meestal niet in het kamp was, nam ik mijn maatregelen. Ik hield er niet van voor verrassingen te komen staan. Tenslotte zat je diep in de rimboe. Alleen 's nachts hadden we wachtposten staan. Overdag was dat niet nodig. Dan zat de korporaal van de wacht met z'n jongens in of bij het wachtlokaal altijd klaar om zo nodig in te kunnen grijpen. Ik zorgde voor voldoende munitie, ook voor de 2-inch mortier, die we hadden. Je kon immers nooit weten! Regelmatig trokken 's nachts groepen 'peloppers' door onze omgeving, al moordend en brandschattend. Bovendien roofden ze wat ze konden. De honden in de kampongs verrieden hun aanwezigheid en begeleidden hen op hun weg.

Rindert en Anna met Goos en Greet (1947)

Op een avond hing er een dreigende stilte boven ons kamp. 't Was pas een uur of negen. De kamponghonden verrieden de aanwezigheid van doortrekkende 'peloppers'. Buiten was het stikdonker, zoals alleen een tropennacht dat kon zijn. De schijnwerpers rond ons kamp priemden hun stralenbundel de duisternis in. Duizenden insecten dansten in hun licht en moesten dat met de verbrandingsdood bekopen. Een gemakkelijke maaltijd voor de 'titjaks' die erin huisden. Achter ons kamp het flakkerende licht van de petroleumlampen van de kampongbewoners, die van de moskee naar hun hutje liepen. Het gehuil van de honden kwam steeds dichterbij. Angstig dicht! Een van mijn jongens stuurde ik naar de vaandrig. Die kwam terug met de boodschap, dat die er niet was. Dus droeg ik toen de verantwoordelijkheid. Met de 2-inch mortier en een rek mortiergranaten ging ik naar buiten. Monotoon klonk het motorgeluid van de generator in de stikdonkere avond. Overal voelde ik de dreiging om me heen. De felle lichten van de schijnwerpers priemden in de duisternis. Niets te zien. Maar ik moest en wilde weten, of er gevaar voor ons dreigde.

Op een klein grasveldje vlak voor mijn slaapbarak bracht ik de mortier in stelling. Mijn korporaal hielp me een handje. Van de jongens van mijn peloton was er niet een, die ermee overweg kon. Daar zou ik nu wel gauw verandering in brengen, zo overlegde ik bij mijzelf. Keurig op een rijtje lagen enige granaten. De korporaal reikte me er eentje aan. Die liet ik in de loop van de mortier glijden. De afvuurinrichting was al gespannen. Langzaam haalde ik de handle over. 'Bbeng', daar verdween die in de donkere avond. Hoog in de lucht kwam al spoedig een orangerode vuurbol tot ontbranding. In het flakkerende licht zag je dat hij aan een klein parachuteutje hing. 't Was wel een schitterend gezicht. Wat gaf dat ding een fel licht. Je kon gemakkelijk een groot stuk terrein overzien. Maar langer dan een halve minuut bleef hij niet branden. Een tweede joeg ik daarna de lucht in. Nu boven ons 'vliegveldje'. Maar er was niets of niemand te zien. Geen beweging, geen onraad. Ook al was er misschien wel geen gevaar voor ons kamp, in ieder geval had ik hiermee de 'peloppers' wel te kennen gegeven, dat ik niet zat te suffen en ze best in de gaten hield. Die avond en de nacht erna bleef het gelukkig rustig.

De jongens van mijn peloton hadden zich wel staan te vergapen, toen ik die mortiergranaten afschoot. Het kostte me dan ook geen enkele moeite er een paar vrijwilligers voor te vinden, om te worden opgeleid ermee te kunnen werken. Zo ging ik dan de volgende morgen, samen met mijn korporaal en een paar jongens naar het open veld vóór ons kamp om met de mortier te oefenen. Na de instructie mochten ze granaten afschieten. De eersten waren heel ver naast het doel. Maar al heel gauw hadden ze door hoe ze de mortier het beste konden richten. Het vijfde schot lag dan ook midden op het doel. Prachtig werk. Nu hoefden de korporaal en ik niet alles meer te doen. Later kwam hen die geoefendheid nog heel goed te pas, toen ze onder het moordend vuur van de T.N.I. waren komen te liggen. Bij de derde granaat was

de mitrailleur, die hen beschoot, het zwijgen opgelegd.

Niet lang daarna werd mijn peloton weggehaald, om dienst te doen bij de staf van ons bataljon. Ook mijn collega Jan van Tuyl, die nog een poosje in Tjibaroesa had gelegen, was inmiddels naar Holland vertrokken. Ook al voor zijn vrouw. Of dat wel helemaal waar was, betwijfelde ik sterk, gezien zijn uitlatingen daarover. Van ons drieën was ik nu nog alleen over. En ook ik wilde wel graag naar huis terug. An was al bijna uitgerekend. Misschien nog een paar weken. Telkens weer hunkerde ik naar berichten van haar.

Mijn jongens gingen weg uit dit kamp, maar ik moest blijven bij de kersverse troepen, die nog maar kort geleden in Batavia van de boot waren gestapt. Huzaren van Boreel heetten ze. Het was gemotoriseerde cavalerie. Als terreinadviseur was ik aan hen toegevoegd, evenals een sergeant van het K.N.I.L. als tropenadviseur. Temidden van enorme stofwolken stopten de eerste voertuigen al op ons terrein en ineens stond dat vol met her en der geparkeerde legervoertuigen. Toen verdwenen mijn jongens al gauw met hun hebben en houden. De eerste kennismaking met de nieuwkomers was niet zo prettig. Ze namen een houding aan alsof ze al jaren in de tropen waren. Eigenwijs en arrogant.

Op een avond, het liep al tegen het donker worden aan, startte ik de motor van de lichtgenerator. Met veel moeite kreeg ik hem tenslotte 'aan de praat'. Telkens echter vertoonde hij de neiging af te willen slaan. Soms was het licht fel, dan weer leken de lampen wel gloeiende spijkerkoppen. Nauwkeurig inspecteerde ik de motor, wat wel de oorzaak zou kunnen zijn. Daar ontdekte ik in het glaasje van de benzinefilter grote bellen. 't Leek wel of er lucht in zat. Zou dat de oorzaak kunnen zijn? Ik leegde dat glaasje en startte opnieuw, maar weer vertoonden zich die bellen in het glaasje. Niet lang duurde het of de eerste 'deskundige' van de huzaren stond al naast me raad te geven. Ik reageerde daar echter niet op. Van lieverlede kwamen er meer opdagen, ieder met een eigen inbreng. Tenslotte verscheen er ook nog een kaderlid. Toen leek de zaak compleet. In de kortste keren hadden ze delen van de motor uit elkaar gehaald. Toen trok ik me maar terug en liet hen in hun sop gaar koken.

Een paar dagen later, 't was inmiddels vrijdagavond, werd ik bij de bevelvoerende luitenant geroepen. Toen ik zijn kamer binnenstapte, zat hij bij het schemerige licht van een lamp met gefronst voorhoofd gebogen over een stafkaart. 'Sergeant', zei hij, 'morgen moet een patrouille naar dit punt gaan.' Daarbij wees hij met een potlood op een donkerbruine plek op de kaart, waarin een klein lichtgroen plekje zichtbaar was. 'Nou', antwoordde ik hem, 'dat zal een hele onderneming worden. Heeft u hakbijlen en kapmessen en proviand voor een paar weken beschikbaar? Weet u wel wat u aanwijst? Ziet u wat voor terrein dat is? Dat is de hoogvlakte van de vulkaan de Gedung Gedé. Nu is het de natte tijd. Dagelijks vallen centimeters regen in dat gebied. Door de hoge temperatuur zijn de bomen en struiken gegroeid tot een hoogte van circa drie meter en ondoordringbaar geworden. Met bijlen en kap-

messen zal dan een pad daardoor gekapt moeten worden. Bovendien is de bergwand ter plaatse vrij steil. Ziet u, hoe dicht de hoogtelijnen op de kaart daar tegen elkaar liggen? En tussen twee lijnen is een hoogteverschil van vijf meter.' 'Mmmm', mopperde hij, 'dan maar wat korter.' Toen antwoordde ik hem, dat hij het maar beter aan mij over kon laten waar de volgende dag de patrouille naartoe zou gaan.

En zo gebeurde het, dat de volgende morgen om acht uur een peloton van de Huzaren van Boreel, onder leiding van hun kornet (vaandrig), klaar stond voor de afmars, toen ik me bij hen voegde. Alvorens te vertrekken, vertelde ik hen wat de bedoeling van de tocht zou zijn: een eerste kennismaking met het terrein. De kornet had mijn bedoelingen begrepen en leidde de patrouille op mijn aanwijzingen door het terrein en de kampongs. Ik toonde hen de moeilijkheden van het terrein en de plaatselijke bevolking, die argwanend weggedoken in hun hutjes, onze bewegingen volgden. Waren het vrienden of vijanden? Nooit zou je dat te weten komen, zwijzaam als ze waren. Ik vertelde hen waar ze op moesten letten. De zon stond al hoog aan de hemel, ook al was het nog vrij vroeg. Het zweet gutste nu al van hun hoofden. Dorst kregen ze ook al snel. Maar mijn route had ik gekozen door de bossen, waarin meerdere kampongs lagen verscholen. Hier groeiden ook de palmbomen. Metershoog hingen daarin grote kokosnoten. In een van de kampongs liet ik hen rusten en liet ik een 'djongos' een aantal klappers uit de boom halen.

Een jonge man, die ze opving, kapte met een 'golok' (kapmes) er een stuk af, waardoor het vruchtwater bereikbaar werd en gedronken kon worden. Ze dronken er gretig van, dorstig als ze waren. Teveel was ook niet goed, want er zat enigszins alcohol in. Na een 'wandeling' van enige uren bereikte het peloton warm en bezweet ons kamp, een ervaring rijker.

Na een paar weken konden ze zich al aardig redden. Ik was niet meer voor elk wissewasje nodig. Trouwens, ze negeerden me steeds meer. Daardoor voelde ik me overbodig worden. Evenzo verging het die K.N.I.L.-sergeant. Op een dag had hij een bezoek voor ons tweeën geregeld bij de 'loera' (burgemeester) van de kampong.

's Middags werden we verwacht. Tegen tweeën gingen we op weg. Nauwelijks buiten ons kamp gekomen, zien we een Indonesische man ons tegemoet komen. Hij liep enigszins gebogen. Die mankeerde vast wat. Zich uitend in duizenden verontschuldigen en allerlei onderdanige plichtplegingen, stamelde hij: 'Toean, toean, ban-jak sakit.' Daarbij hield hij zijn handen beschermend voor zijn kruis. De K.N.I.L.-sergeant, die vloeiend Maleis sprak, vroeg hem wat er aan scheelde. Eerst wilde hij het niet zeggen, maar na lang aandringen sloeg hij zijn 'sarong' een eindje opzij en toonde ons zijn half weggerotte penis. Wat er nog van over was, zag er etterig uit. Mijn maat vroeg hem hoe lang hij daar al mee rond liep. 'Een half jaar, toean.' Toen vertelde hij, dat hij een half jaar geleden geslachtsgemeenschap had gehad met een vrouw, die geslachtsziek was. Hij dacht, dat onze 'hospik' hem wel

zou kunnen genezen. We stuurden hem door naar onze ziekenverzorger. Die heeft vast wel wat voor hem. Maar genezen kon die hem ook niet.

We liepen verder naar het huis van de 'loera'. Vriendelijk lachend stond hij ons al op te wachten op de waranda van zijn huis. Aan zijn linker heup bungelt een vervaarlijk uitziende 'kris' aan een fraai geborduurde riem. Hij gespte hem af en legde hem op een tafel aan de andere zijde van de waranda. Ook wij leggen ons wapen naast die van hem. Dat eiste de 'adat'. Daarna verzocht hij ons plaats te nemen in een van de rotan stoelen. Op de tafel voor prijkte een grote schaal met allerlei vruchten. Onze gastheer nam een van die vruchten en at die op. Toen presenteerde hij de vruchten aan ons. Dit ceremonieel leek in strijd met onze beleefdheidsnormen. Het tegendeel was een feit. Ten teken, dat de vruchten niet vergiftigd waren, nam hij er eerst zelf een. Geanimeerd brachten wij een poosje bij onze 'loera' door. Met het vieren van 'Ramadan' was onze 'loera' scheidsrechter tijdens een voetbalwedstrijd tussen onze jongens en bewoners uit zijn kampong. Verstand van voetballen hoefde hij niet te hebben. Hij blies, dat de stukken eraf vlogen en onze beloning was een grote tros bananen, wel anderhalve meter lang.

Op een avond was er een orkest op de 'pasar' van de kampong. De jongens kregen toestemming daar te gaan kijken, maar wel met meerdere tegelijk en wapens bij de hand. Je kon immers nooit weten. Met mijn maat ging ik eveneens een kijkje nemen. Een 'echt' Indisch orkest, voorzien van allerlei aftandse muziekinstrumenten, zat gehurkt op de vastgestampte grond van de 'pasar'. Voor onze begrippen om je slap te lachen. Maar het was alles dodelijke ernst. Met overgave werden de nummers ten gehore gebracht. Vrolijk dansten daarbij de paren in het rond en om elkaar. Maar ze raakten elkaar niet aan. Wel maakten ze met hun lichamen bewegingen alsof ze geslachtsgemeenschap beoefenden. Als de muziek zweeg, verdwenen vele paren in het donker. We begrepen daar niet veel van. Wat zou dat toch te betekenen hebben? Nadat ik dit zo enige malen had gade geslagen en weer een paartje zich afzonderde, scheen ik plotseling met de zaklantaarn, die ik bij me had, in hun richting. En, ja hoor, staande en leunende tegen een boom hadden de man en de vrouw, die kort daarvoor met elkaar hadden gedanst, geslachtsgemeenschap met elkaar. Dat was het dus. Weer wat geleerd.

M'n 'cadi' was op. Geen sigaretten meer. Ook geen chocolade. En alles moest van de staf van mijn bataljon komen. Maar die lag zo'n zestig kilometer bij mijn kamp vandaan. Hoe moest ik daar komen? Maar ik kreeg een lumineus idee. Als de luitenant toestemming zou geven, kon ik een oefenrit met een van de legervoertuigen houden. Dat gelukte. Samen met de kornet krom ik in de 'cockpit' van een Humber-verkenningswagen. Het dak was open. Er was maar plaats voor twee man. Nou, dat gaf niet. Ik ging wel staan achter de twee stoelen die er in waren en kon dan tegen de boordradio steun vinden. Zo gezegd, zo gedaan. Daar ging het op een

Jongetje in klapperboom
(Kalappangnunggal)

Bij de Humber in Priok (1947)

Voetbalwedstrijd in Kalappangnunggal (met witte broek: de loera)

Voetbalwedstrijd in Kalappangnunggal met kampongbewoners

goede morgen in een stralende zon, richting Lemahabang. Ronkend en hobbelen zocht de Humber zijn weg over de harde oneffen wegen. Af en toe gaf ik de bestuurder een aanwijzing, hoe hij het beste kon rijden. Het was nog steeds de natte tijd. Dan viel de regen met bakken uit de hemel. De wegen waren niet overal verhard. Zeker niet hier in deze omgeving. Overal stonden dan grote bruine plassen op de weg. Je wist nooit hoe diep die wel waren. We naderden een brug over de 'kali'. De bestuurder had er flink de vaart in. Dacht zeker, dat hij in Holland reed. Er was hier dan wel geen verkeer, maar in deze natte tijd kon je zo wegglijden. Dat was al menige chauffeur van ons eigen onderdeel overkomen. Dan moest de kraanwagen met een lier eraan te pas komen, om ze uit de prut te trekken. Boven op de brug gekomen, zag ik bij de afrit ervan een meters brede plas. Boven het lawaai van de motor uit schreeuwde ik de chauffeur toe vaart te minderen, daar hij niet kan weten hoe diep die plas zou kunnen zijn. Eigenwijs als hij was, deed hij net of hij me niet hoorde en joeg met onverminderde vaart op die plas af. Met een enorme knal 'dondert' de Humber erin. Een metershoge bruine zuil smerig stinkend water spoot omhoog en belandde kort daarna precies in de kuip van onze Humber. We werden alle drie drijfnat. De Humber maakte een enorme schuiver, gelukkig naar de goede kant en belandde in een ondiepe greppel rechts naast de weg. Aan de andere kant stroomde de 'kali' rustig voort. Dat liep nog goed af. De bestuurder had er wel van geleerd. Hij werd voorzichtiger en luisterde beter naar m'n aanwijzingen en raad. Spoedig hierna waren we bij mijn onderdeel. Ik voelde me net een geklutst ei. En we moesten ook weer terug. Maar eerst aten we een hapje mee en als ik dan m'n 'cadi' te pakken had en naar de Humber wilde brengen, kwam de transportofficier op me toe lopen. Die had in een van onze banden een hoefijzer ontdekt. Toch was de band nog niet lek. Van hem leenden we een ander wiel. Het omruilen kwam later wel weer goed. Zo gingen we welgemoed op de terugreis naar ons kamp.

Voortdurend was ik met m'n gedachten thuis, bij An en de kinderen. Wanneer zou ik ze terug zien? Steeds eenzamer begon ik me te voelen, nu de mensen van dit onderdeel me niet meer nodig leken te hebben. Ze negeerden me steeds meer. Nog eenmaal vroegen ze me om een dienst, om een soort kerkdienst te leiden. Maar het moest wel voor iedereen zijn. Ik stemde wel toe, maar hoe moest ik dat voor elkaar krijgen? Materialen had ik niet, ook geen psalm- of gezangenboekjes, of liederen. Maar ik moest proberen iets in elkaar te zetten. Een paar dagen later zou het moeten gebeuren. Een paar liederen, die rooms-katholieken ook wel kenden, had ik gevonden. Begeleiding was er niet. Ik zou dus zelf moeten inzetten. Temidden van de groep stond ik op een kleine verhoging. Net een 'hagepreker' uit de Middeleeuwen. De dienst was natuurlijk maar kort. Dat kon niet anders. Maar dat gaf niet. Als ik het niet had gedaan, was de luitenant misschien naar een roomse jongen gegaan. Wie weet.

Niemand bemoeide zich tenslotte nog met me. Ik wilde weg en wel zo vlug mogelijk.

Via de veldtelefoon belde ik m'n onderdeel in Lemahabang. Ik kreeg een al wat oudere adjudant aan de lijn. Hem bracht ik mijn verzoek over en het lukte wonderwel. De dag daarna zou de drietonner, die naar Batavia reed, me op de terugweg komen oppikken. Hier ging ik gelukkig vandaan. Alleen jammer van mijn 'kalong' (vliegende hond). Een wachtpost in Tjibaroesa had hem uit een boom geschoten. Gewoon uit balorigheid. Ik wilde hem laten opzetten. Maar dat lukte niet zo gauw. Dan zou ik misschien in Meester Cornelis moeten zijn bij 's Lands Plantentuin. Daar hadden ze misschien wel iemand, die dat kon. Zolang moest ik hem zien te bewaren. Dat kon het beste buiten, zo dacht ik. Dus legde ik het kadaver achter mijn hut in het gras. De volgende dag, toen ik eens ging kijken, was van mijn 'kalong' niet veel meer over. De mieren hadden hem bijna helemaal opgegeten. Wist ik dat! Jammer was het wel, maar er waren erger dingen, nietwaar? Daar kwam de drietonner al. Vlug m'n spullen erin en wegwezen. Haastig namen we afscheid. Daar gingen we al, richting Tjibaroesa. Voor het laatste sloeg ik een blik op de rubberplantage. Daar links het huis van de 'loera'. Voort ging het. Tjileungsir met zijn brug over de 'kali' doemde al vlug op. Rechtsaf ging het nu. Hier was de weg beter. Niet lang duurde het, of ik was waar ik wilde wezen, bij m'n eigen peloton bij de staf in Lemahabang. Ik meldde me, zocht een stekkie om te kunnen slapen en ging de boel wat verkennen.

Het kampement lag op het terrein van een rijstpellerij. Aan de rand ervan een aantal kamponghutjes. Daarin sliepen de onderofficieren. Daarachter strekten zich de uitgebreide 'sawahs' uit. Aan de andere kant van de weg stonden ook nog een paar verlaten kamponghutten. En daarnaast een stuk terrein vol kuilen en diepe gaten. Daarachter een hoge berg rijstafval. Nog niet zo lang geleden werd dit kamp overvallen door een 'peloppersbende'. Vanachter die berg rijstafval beschoten ze onze jongens die daar gelegerd waren. Voor mij was hier weinig te doen. Ik zocht eerst m'n maats op en installeerde me in één van die schamele kamponghuisjes aan de rand van het kamp. In ieder geval had ik alvast een dak boven m'n hoofd. Voor de rest was alles kaal en ongezellig. De vloer van het huisje lag een halve meter boven de grond. Met een trapje moest je naar binnen. Nergens was verlichting in het huisje vanwege de muggen. Buiten boven het trapje hing een kaal 'peertje' aan een half verrotte lat. Dat was onze hele verlichting. De rest moest je maar op de tast zien te vinden. Maar het brandde wel. Mooi hoefde het immers niet te zijn. Als het maar doelmatig was.

Eerst maar eens lekker 'mandiën'. Daar knapte ik van op. Weg het zweet en het vuil van de rit. In m'n schone pyjama stapte ik over het kamp. Dat was hier erg gebruikelijk. Na de dagtaak liep ieder in pyjama. Dat was lekker luchtig en het beschermde je tegen muskieten. In de schaduw van de steeds lager gaande zon zat ik een poosje te praten. Ook hier viel de avond erg snel, zoals overal in de tropen. Schemering is er nauwelijks. Wel een vreemde gewaarwording als je pas in de tropen komt. In Holland was je gewend aan lange zomeravonden. Dan stond of zat je met je burens

op straat te praten. Hoe heel anders was hier het leven. Vooral als militair. Nu stond je helemaal buiten de maatschappij. Gegeten hebben we al. De zon was al verdwenen. De lamp brandde al en de eerste zwermen muggen dienden zich al aan. Als waanzinnigen dansten die om de hete gloeilamp. Velen moesten die aanraking met de hete lamp met de verbrandingsdood bekopen. Voor het trapje van het huisje zat een grote bruine pad. Zo groot had ik er nog geen gezien. Veel groter dan thuis. Als er een verbrandde mug naar beneden kwam stak hij alleen maar zijn lange tong uit om hem op te vangen. Het was een waar luilekkerland voor hem. Eén van mijn maats raapte een groot brok steen op en liet die van een hoogte van ongeveer een meter op die pad vallen. Een doffe plof was alles wat ik hoorde. Weg pad. Die was er wel geweest, zo dacht ik. Met elkaar gingen we hierna even door het kamp lopen. Tenslotte was ik hier nog nieuw.

Ze lieten me van alles zien. Ook de bijzonderheden werden me deelachtig gemaakt. Zo kreeg ik een indruk van het geheel. Na een uurtje waren we weer terug. M'n maat raapte de steen op die hij op de pad had laten vallen. Wat schetste onze verbazing. We dachten allen een grote bruine pad zo plat als een dubbeltje aan te treffen, maar dat pakte anders uit. Van onze pad was niets meer te vinden. Die was kennelijk helemaal niet dood geweest. Doodleuk moest die wel onder de steen vandaan gekropen zijn om een beter plaatsje te zoeken. In de 'sawah'-velden achter ons huisje was de lucht vervuld van het kwaken van de duizenden en duizenden kikkers die zich in het water op de 'sawah'-velden bevonden. Zeiden ze nog wel 'paar'. Soms kon ik er 's nachts bijna niet van slapen, zo'n herrie maakten ze met elkaar. Een dun bamboewandje scheidde me ook maar van de buitenlucht. Eindelijk viel ik in een diepe slaap.

Voor lange tijd was ik 'sergeant van de week'. Dan was ik belast met het toezicht op de militaire huishouding in ons kamp. Ook de inlandse werklieden stonden 'onder je gezag'. Op een dag kwam m'n luit naar me toe en gaf me de opdracht te zorgen, dat die hoop rijstafval verdween. Daarbij gaf hij me allerlei aanwijzingen hoe dat diende te gebeuren. Voor de veiligheid van het kamp. Dat vond ik begrijpelijk. Maar ik had zo m'n eigen ideeën op welke manier ik dat spul moest zien kwijt te raken. Op het terrein vond ik enige stukken rail van een smal spoortje en ook nog een half verroeste lorrie. Met de jongens van m'n peloton legde ik de stukken smalspoorrail van de berg afval naar de grote gaten, die er vlakbij in de grond waren. Als ik nou dat afval in die gaten werkte, ving ik twee vliegen in één klap. De berg afval was weg en de gaten dicht. Soms kwam de luit even poolshoogte nemen hoe de werkzaamheden verliepen en knikte dan goedkeurend.

Af en toe moest ik met mijn jongens een kleine patrouille maken. We zaten hier namelijk in het Soendanees gebied en daar waren nogal wat 'peloppers'. Achter elkaar als ganzen met een tussenruimte van een paar meter moest je je over een

open stuk terrein bewegen. Liep je dicht op elkaar, dan vormde je een mooie schietschijf. Maar de jongens gingen toch intuïtief weer vlak bij elkaar lopen. Hoe ik er ook op hamerde voldoende ver uit elkaar te gaan, het hielp me niks. Ook moest ik als commandant eigenlijk achteraan lopen voor het overzicht, maar ook dat lukte nooit. Toen ging ik zelf maar voorop lopen. Wel moest ik dan regelmatig omkijken of iedereen me wel volgde en of alles nog in orde was. Bovendien konden de jongens geen van allen kaartlezen. Ze hadden in Holland maar een gebrekkige opleiding gehad. Wel liepen we met doorgeladen geweren. Je kon immers nooit weten. De 'sawahs' stonden onder water. De rijstplantjes gepoot. Het wachten was nu op de groei. Dat ging in deze temperatuur erg vlug. Tussen de 'sawahs' waren smalle dijkjes, die het water op de velden hielden. De 'tani's' waren dagelijks op hun velden bezig en knibbelden steeds een stukje van de dijkjes af. De natte klei deponeerden ze bovenop. Wat kon je daarin lekker wegglibberen. Het viel nog lang niet mee staande te blijven. Je moest je voeten wel op een speciale manier neerzetten, anders gleed je eraf in de 'sawahs'. Met ondoorgrondelijke gezichten keken de 'tani's' ons na. Niets verried hun innerlijke gevoelens. Wat zouden ze van ons denken? Plotseling hoorde ik achter me een hevig gespetter. Toen ik omkeek zag ik nog net hoe één van de jongens met molenwiekende armen languit in het bruine sawahwater viel. Met geweer en al. Nou, de lach was niet van de lucht natuurlijk. Strompelend en kletsnat kwam hij weer overeind. Zijn 'kistjes' waren in de modder van de 'sawah' vastgezogen. Met behulp van een paar maats wisten we hem weer op het droge te brengen. Verder ging het weer. Nog eenmaal een kali oversteken en daar zou dan onze drietonner staan wachten op ons. Drijfmat van het zweet bereikten we die plaats. Al spoedig waren we nu weer terug in het kamp.

Zo vergleden de dagen en weken. 's Morgens in de vroege als het nog lekker koel was, passeerden honderden inlanders met een 'pikolan' over hun schouder ons kamp. In lange rijen bewogen ze zich in een sukkeldrafje voort. Lange slierten door de 'bush' en over de velden. Tegenover ons kamp tussen de bomen weggescholen stond een eenvoudige inlandse 'toko'. De inlanders, die onderweg zijn met hun handel, kochten daar wat eetbaars, soms wat rookwaar of een sirihpruim. Eén van hen had twee manden gevuld met waterkruiken bij zich. Ik kocht er twee van hen. Ze kostten maar vijf en zeventig cent per stuk. Nou dat was niet duur, vond ik. Het water bleef er heerlijk koel in.

Inmiddels was het al medio oktober en nog had ik geen bericht van An. Wel was ze al uitgerekend.

Maar ik hoorde maar niks. Eindelijk, daar was het verlossende bericht. Een zoon was geboren. Alles was goed. Het was wel een kanjer, ruim negen pond. We noemden hem Gijsbertus, naar mijn schoonvader. Dat hadden we zo afgesproken. An lag in Lisse in een soort kraamkliniekje. Een pak van m'n hart.

Zondag. Alles ademde rust en vrede in het kamp en de omgeving. Last van bendes

De geboorte van Gijs: 15 oktober 1947 (Lisse)

hadden we niet. Totdat de lucht verscheurd werd door een salvo uit een mitrailleur. We werden beschoten vanuit de bebossing rond een kampong, die een eind verderop lag. Achter een muur zocht ik een goed heenkomen. Een patrouille werd snel geformeerd om de achtervolging in te zetten. De brencarrier ging half bemand op weg. Daarachter volgden een paar jeeps met enkele jongens. Ieder had zijn wapen meegenomen. Grondig werd die kampong en de omgeving ervan doorzocht en uitgekamd. Niks werd er gevonden. Een raadsel. Dat gebeurde er in die tijd. De 'pelopers' vertrokken even snel en geheimzinnig als ze gekomen waren. En de bevolking zweeg als het graf. Het bleef dus oppassen, ondanks alle patrouilles, die we hielden. Dat werkte wel afschrikkend, maar onder de dekking van de nacht werden enige tijd daarna vlakbij ons kamp een paar kamponghuisjes in brand gestoken. Als de bamboestokken knapten van de hitte, was het alsof een geweer werd afgeschoten. Hoge, felgele vlammen tekenden zich scherp af tegen de inktzwarte lucht. De patrouille, die onmiddellijk werd uitgestuurd kwam onverrichter zake terug. Onze inlichtingenofficier ondervroeg de dagen erna meerdere inlanders, zowel mannen als vrouwen. Ze lieten niets los. Of hij hen martelde om aan inlichtingen te komen wist ik niet. Veel vertrouwen had ik op dit punt niet in hem. Op een nacht moest ik op patrouille. Hij had de leiding. Om een gids voor het onbekende terrein te krijgen, haalde hij onderweg uit een kamponghuisje een man. Die moest de weg wijzen naar het doel dat hij had uitgezocht. Overall werden hutjes doorzocht, maar niets werd gevonden. Toen we ergens op een weggetje tussen geboomte liepen, hoorde ik een paar schoten. Doordat het pikdonker was kon ik niks zien. Wel zag ik onze gids niet meer. Waar was die gebleven? Zomaar neergeknald? Ik ben het nooit te weten gekomen.

Week na week vergleed in de tijd. Steeds minder voelde ik me op mijn gemak. M'n vrienden Kees den Bakker en Jan Tuyl waren allang weg. Die zaten alweer bij moeder de vrouw in Holland. Ook vriend Niekus was er niet. Die zat ergens ver weg in de bergen. Bij de staf hier waren het een stel eigenwijzelingen met een overste waarmee ik het niet vinden kon. Zeker nog het gevolg van de haven in Priok, toen we op een avond het Havencommando op z'n dak hadden gestuurd om spullen op te halen. Nieuwjaar was al voorbij. Maar hier merkte je daar niks van. Op een dag moest ik op het staffbureau komen. Daar werd me verteld, dat ik als eerste sergeant naar een herhalingscursus in Bandoeng moest. De eerstvolgende maandag zou ik vertrekken. Dan zou ik er met een auto heen gebracht worden. Over de Poentjakpas. Dat was een rit van meer dan tweehonderd kilometer.

De resterende dagen voor het vertrek waren gauw om. M'n spullen lagen al in de auto. Daar gingen we al. Met mij zaten er nog een paar chauffeurs in de auto. De rit gold als een oefening voor hen. Eerst ging het in de richting van Batavia. Daarna over Meester Cornelis en Buitenzorg naar Bandoeng. De rit duurde lang. Je werd wel gaar van het hotsen van de wagen over de wegen, die niet al te vlak waren. Af en

Thuisfront Politie.

Dat onze collega's, die zich in militaire dienst bevinden, het door het „Thuisfront Politie“ geleide contact zeer op prijs stellen, moge blijken uit de vele brieven, die wij naar aanleiding van de jaarwisseling hebben ontvangen.

Collega Brandsma deed zijn voor het Amsterdams Politiecorps bestemde nieuwjaarsgroeten op wel zeer originele wijze toekomen, n.l. in de vorm van een door hem zelf vervaardigde tekening, welke hierbij wordt afgedrukt.

Aan alle collega's — militair werd ter gelegenheid van Kerstmis 1947 een pakketje boeken toegezonden. Naar aanleiding hiervan ontvingen wij talloze brieven, waarvan wij hieronder enige uittreksels laten volgen:

.....Bij mijn thuiskomst voor de Kerstdagen trof ik twee schitterende boeken aan van het Politie-Thuisfront. Ik behoeft U niet te vertellen, hoezeer ik daarmee was ingenomen. Ik betuig U en al degenen, die Uw werk mogelijk maakten, dan ook mijn hartelijke dank voor dit bijzonder mooie cadeau.....

.....Zeer verrast was ik bij de ontvangst van de boeken. Het was iets, wat ik in het geheel niet had verwacht. Bijzonder veel indruk maakte het ook op het overige overheidspersoneel, dat hier momenteel in dienst is en gedurende hun gehele diensttijd niets van hun verdere werkgevers had vernomen.....

.....Met grote vreugde en dankbaarheid mocht ik de goede gave — bestaande uit prachtige boeken — in ontvangst nemen. Het was inderdaad een grote verrassing voor me en het gaf me een warm gevoel van niet vergeten te worden door al diegenen, die deel uitmaken van de goede oude Amsterdamse politie en het was een bevestiging van de oude traditie, dat allen, die daarvan deel uitmaken, met elkaar verbonden zijn als een grote familie.

Reeds het geregeld contact met het corps, bestaande uit de toezending van het blaadje van de Amsterdams Politie o.a., wordt m.l. door allen op hoge prijs gesteld, maar de goede

Kerstgave was toch wel een bekroning van het prachtige werk, dat door U verricht wordt.....

.....Het prachtige Kerstcadeau, dat ik van U mocht ontvangen en waarmee ik werkelijk een weinig verlegen ben, zal ik een ereplaats in mijn boekenverzameling geven en tevens als symbool tonen aan mijn vrienden, om hen te laten zien, hoe de kameradschapsgeest en het medeleven in ons corps is.....

.....Ik persoonlijk was getroffen door het blijk van medeleven van het „Thuisfront“ met de gemobiliseerde politiemannen, temeer, daar ik nog in een bevoorrechte positie verkeer, aangezien ik ben vrijgesteld van uitzending naar Indië. Wat zal echter zo'n Kerst- en Nieuwjaarsgroet voor mijn collega's in Indië niet betekenen? Geregeld onderhoud ik nog correspondentie met enkelen van hen. Ten eerste wordt het werk van „Het Thuisfront“ o.a. door het geregeld toezenden van het Amsterdams Politieblad, door hen op prijs gesteld.....

.....Het is buiten twiifel, dat dit gebaar van het Thuisfront der Amsterdams Politie door een ieder van ons ten eerste is gewaardeerd, daar het de band met de collega's, die hier en overzee hun dienstplicht vervullen, weer hecht en onverbreekbaar doet aanvoelen.....

.....Ten eerste stel ik het op prijs, dat het verband tussen de Amsterdams politie en hun collega's, die hun plicht tegenover het Vaderland doen, van een gehalte is, zoals nu. Mijn oprechte dank en waardering spreekt ik uit aan allen, die zich offers hebben getroost om het hun collega's zo aangenaam en genoeglijk mogelijk te maken.....

.....Hiermede wens ik het bestuur en alle medewerkers van het „Politie Thuisfront“ een zalig en voorspoedig 1948.

In het afgelopen jaar is iets moois tot stand gekomen. En wel Uw gewaardeerde en succesvolle werk. Dit laatste heb ik uit ervaring, want geregeld ontvang ik de politie- en bondsbladen. En vooral niet te vergeten, de aankondiging van het op komst zijnde Kerstpakket. Ontvangen heb ik dit nog niet. Doch dat is begrijpelijk. De postverbinding Batavia—Palembang is erg traag.....

Deze uitingen van dankbaarheid stimuleren ons op de ingeslagen weg voort te gaan en wij hopen, dat wij in 1948 op dezelfde voorbeeldige steun van het Amsterdams politiecorps mogen en kunnen rekenen.

Bureau Sociale Voorzieningen.

toe pruttelde de motor. Die liep niet lekker. De bestuurder had al eens gestopt en getracht het mankement te vinden, maar dat was niet gelukt. Het vreemde was, dat de motor wel regelmatig liep als de auto stil stond. We snapten er geen van allen iets van. Daar ging het weer verder. We reden nog, dus geen nood. De omgeving was prachtig. Het landschap heuvelachtig. Dat alles nam ik goed in me op. Ik genoot. Wel dwaalden mijn gedachten ook telkens naar huis, naar An en de kinderen. Hoe zou het met hen zijn? Zou ze het aan kunnen met die kleine erbij? Tegen de Kerst van het voorbije jaar had ze een brief geschreven naar de Koningin. Die logeerde in Amsterdam in het paleis op de Dam. Zou ze daarvan al wat gehoord hebben?

We naderden Bandoeng nu snel. Nog steeds pruttelde de motor. Eindelijk deed hij niks meer. Weer onderzocht de chauffeur wat toch het manco zou kunnen zijn. Ja, daar had hij het gevonden: een losse draad aan de bobine. Dat euvel was snel verholpen en toen liep de motor weer als een 'zonnetje'. Spoedig waren we daarna in het kamp Tjimahi, in de Prins Bernhard Opleidingsschool. Dat lag nog een heel eind buiten de stad. De andere jongens gingen weer terug naar Lemahabang. Ik meldde me. Uit alle windstreken van Java waren onderofficieren naar hier gekomen om een tropenopleiding te ontvangen. In een van de stenen barakken kreeg ik een slaappleats. De volgende dag moest ik naar de foerier om aanvullende uitrusting. Ondanks het feit, dat ik mijn eigen Lee Enfield-geweer had meegenomen, kreeg ik ook hier weer zo'n ding. Toen had ik er twee te onderhouden. Het opleidingskamp was vrij groot. Tussen twee rijen barakken lag een groot grasveld voor het beoefenen van sport en dergelijke. 's Nachts was het er erg koud. Dan sliep ik onder drie wollen dekens. Overdag was de temperatuur behaaglijk, zo'n dertig graden. Dat kwam doordat Bandoeng op een hoogvlakte lag. Om te kunnen slapen was dat wel lekker. Beter dan in die broeierige warmte van Batavia. Om zes uur 's morgens moesten we opstaan en eerst gymnastiekoefeningen doen voor je kon ontbijten. Buiten was het dan nog vrij fris. Dat had ik niet gedacht. Verder werden de dagen gevuld met allerlei instructies. 't Leek weer veel op Bloemendaal van destijds.

's Avonds moest ik me maar zien te vermaken in de kantine of op de zaal in de barak. Op beide plaatsen was het saai. Er was niks te beleven in en om het kamp. Maar de week was al bijna om. Dat ging vrij vlug. Op zaterdag zou ik mijn uitrusting moeten poetsen. Er werd daarop strenge inspectie gehouden. Ik leek wel weer een rekrut. Zo, m'n spullen waren weer in orde. Ik was wel wat later dan gewoonlijk. Nu eerst maar naar de warme hap, voor er niks meer is. De eetzaal was zo goed als verlaten. Hier en daar zat er nog iemand het laatste van zijn maaltijd naar binnen te werken. Gelukkig was er voor mij ook nog wat overgeschoten. Met een bord nasi liet ik me op een bank vallen en liet me het smaken. Lekker. Ik hield ervan. De deur van de eetzaal ging open. Een soldaat met een grote leren brievenentas opzij keek rond en riep: 'Is hier sergeant Brandsma van IV - 8 R.I.?' Het was de 'facteur', de militaire postbode die brieven rondbracht. Ik meldde me en hij reikte me een kleine bruine

enveloppe aan. Verbaasd keek ik ernaar en draaide hem om en om. Wat had dat te betekenen? 'TELEGRAM' las ik op de voorzijde. Wat zou dat zijn? Gespannen en nerveus scheurde ik de enveloppe open. Ik las: 'Mag naar huis, An.'

Waarschijnlijk kreeg ik ogen zo groot als schotels. Duizenden gedachten verwarden me. Was dat wel zo? Las ik het wel goed? Was er geen woord weggevalen? Had er soms moeten staan: 'Mag niet naar huis, An?' Antwoord kreeg ik niet. M'n eten werd koud. Maar trek had ik ook niet meer. Zou het wel waar zijn? Was het geen grap of bedrog? Zag ik het wel goed? Langzaam drong het tot me door dat het toch waar was. Nu moest ik vlug handelen. Weg hier, naar huis. Vlug naar de commandant. Toen ik bij zijn kamer kwam, was die weg, kamer gesloten. Waar waren ze, de kapitein en z'n luitenant? Op zoek naar hen zwierf ik door het kamp. Daar was de luit. Zittend op een stoel voor zijn kamer. Ik vertelde hem m'n verhaal en liet hem het telegram lezen. 'Ja', zei hij, 'dat is allemaal wel mooi en ik geloof het ook wel, maar we moeten wachten op het officiële diensttelegram uit Batavia van het Bureau van de Opperbevelhebber. Dat kan vandaag niet meer. 't Is zaterdag en alle bureaus zijn nu gesloten. We zullen moeten wachten tot maandag. Maar, weet je, ga alvast naar Bandoeng om wat inkopen te doen. Voor thuis wil je vast wel het een en ander meenemen. Ga dan maandagmorgen vroeg naar de foerier om je spullen in te leveren, die je hier hebt gekregen en kom dan naar het bureau van de kapitein.

't Zal best allemaal in orde komen.' Enigszins teleurgesteld ging ik weg. Nu wilde ik zo graag vlug opschieten, maar kon niks meer bereiken. Wat een pech! Er zat niks anders op dan te wachten tot maandag. Dus ging ik die middag maar wat inkopen doen in Bandoeng. Op zondag daarna zou ik naar kennissen van een broer van zwager Kees. Die broer zat als vrijwilliger in Indië.

Zondagmorgen. Al vroeg was ik opgestaan en lopend in de richting van de stad gegaan. Het weer was schitterend. Niet al te warm. Ik kon in de schaduw lopen. Hoe ver het was, wist ik niet. Wel had ik het adres bij me. Daar was een 'betjah', een soort bakfiets met twee zitplaatsen, waarin je je kon laten rijden. Ik riep de bestuurder en gaf hem het adres op. 'Saja, Toean.' Hij had het begrepen. Na een vrij lange rit was ik waar ik wezen moest. Veel kostte het me niet. Met de mensen die me volslagen vreemd waren, maakte ik kennis. 's Middags gebruikte ik met hen de maaltijd. Met hen ging ik naar de kerk en praatten we daarna met elkaar. Zo was de dag vlug om gegaan toen ik 's avonds weer naar het kamp terugkeerde. Die nacht sliep ik slecht. Mijn gedachten wilden maar niet tot rust komen. Al heel erg vroeg was ik weer wakker, nadat ik eindelijk in een onrustige slaap was gevallen. Snel kleedde ik me aan en nog voor het ontbijt ging ik op weg naar de foerier met m'n spullen. Toen ik halverwege was, hoorde ik achter me m'n naam roepen. Ik keek om en zag een soldaat in mijn richting komen. In de looppas. 'Sergeant, u moet direct bij de kapitein komen.' Vlug leverde ik m'n geweer en wat andere spullen bij de foerier in en repte me naar het compiesbureau, waar de kapitein me al op zat te wachten. Toen ik me meldde, zei hij: 'Zo, dus jij bent sergeant Brandsma. Ik heb net uit Batavia een

MINISTERIE VAN OORLOG.

Afd. A 3 Nr. 1410
S 2 Bur. 1

's-Gravenhage, 31 Januari 1948

Bij beantwoording of vermelding van dit
schrijven gelieve men dagtekening, afdeling
en nummer (letter) nauwkeurig aan te geven.

Onderwerp:

Terugkeer naar Nederland

Naar aanleiding van Uw aan de
Koninging gericht en vanwege Hare Maje-
steit mij ter behandeling gezonden ver-
zoekschrift van 30 December 1947 deel ik
U mede, dat ik aanleiding heb gevonden
om Uw echtgenoot per eerstvolgende boot
ter demobilisatie naar Nederland over
te plaatsen.

Uw verzoekschrift van 27 November
1947 vindt hierin tevens zijn beantwoor-
ding.

Voorts vestig ik er Uw aandacht op,
dat verzoeken de dienstplicht betreffende
op ongezegeld papier kunnen worden ge-
steld.

DE MINISTER VAN OORLOG
Voor de Minister
Het Hoofd van de Afd. A 3

AAN

Mevr. S. Brandsma,
p/a G. Batenburg,
Wagenstraat 31,
Lisse.

[Handwritten signature]

TELEGRAM

T 1

Dienstgegevens, Plaats v. afzending, Nummer, Woordental, Datum, Tijd, Dienstaanwijzingen

Adres 194 lisse 13/12 3 1012

Handgetuigd door de afzender en de geadresseerde

aan mijne hand overgave van het bericht

mag naar huis

an

aan mijne hand overgave van het bericht

aan mijne hand overgave van het bericht

Ontvangen te Bataviacentrum (Radiobedrijfscentrale)

ten 194.10 Javatijs

door

Overgezend naar

ten 194.10 Javatijs

door

telegram gekregen, dat je naar Holland teruggestuurd moet worden. Prioriteit één! Bij de wacht staat al een jeep. Die zal je naar het vliegveld van Bandoeng brengen, want je moet passage boeken bij de Militaire Transport Dienst. Je moet maar zien hoe je terug komt, want daarvoor heb ik geen vervoer voor je.' Wat ging alles nu snel in zijn werk. Het duizelde me af en toe een beetje. Vlug stapte ik in de klaarstaande jeep. De soldaat die achter het stuur ging zitten, grijnsde eens naar me. Toen ik het hem vertelde, zei hij: 'U boft maar.' De rit was maar kort, maar als je dat eind moest lopen, was je wel een poosje zoet. Al gauw was het vliegveld bereikt. Ik bedankte de soldaat voor de lift. Daar ging hij alweer voor de volgende opdracht. Ik keek eens om me heen. Nog nooit was ik op een vliegveld geweest. Hier en daar stond een oude Douglas-kist. Zo eentje als de 'Uiver', waarmee Parmentier in 1934 de race naar Melbourne won. Groot waren ze niet. Achter bij de staart rustte het toestel op een heel klein wieltje. Ze waren dofgroen geschilderd. Legergroen, heette dat. Het was een drukte van belang, want ik was beslist niet de enige. Meerdere militairen waren aan het 'verhuizen', bleek me. Wachten op je beurt was dus het parool. Eindelijk was het mijn beurt. Ik overhandigde de papieren, die ik van de administrateur had meegekregen. Daarna werd ik op een lijst geboekt en gewogen. De kleine vliegtuigen mochten niet te zwaar beladen worden. Nadat dit alles was afgehandeld, kreeg ik te horen, dat ik om één uur 's middags weer terug moest zijn met m'n bagage. Dan nu vlug weer terug zien te komen, want het was al over half tien en ik zou misschien het hele stuk terug moeten lopen. Zo snel ik kon, liep ik terug. Het zweet gutste al gauw van m'n voorhoofd. Telkens probeerde ik een lift te pakken te krijgen. Met m'n duim omhoog gaf ik daartoe het teken. Maar alle auto's reden door. Het was tenslotte om er moedeloos van te worden. M'n tuniek was al doordrenkt van het zweet. Eindelijk, daar stopte een auto. Ja, ik kon meerijden. Hè, hè, dat scheelde me een stuk. Vermoeid liet ik me op de stoel zakken. Heerlijk die koele wind om m'n oren te voelen. Maar de man, die me meenam, zette me een eind voor de kazerne weer af, want toen moest hij een andere kant op. Dus moest ik het laatste stuk toch weer lopen. Het was al over elfen. Ik zou wel moeten opschieten om op tijd weer op het vliegveld te zijn. Maar het kamp doemde in de verte al op. Binnen begon ik direct m'n spullen in te pakken. Een militair heeft niet zo veel. En wat hij heeft, stopt hij in een grote plunjezak en klaar is Kees. Zo verging het mij eveneens. Tevoren denk ik altijd, dat ik niet op tijd klaar zal zijn, maar later blijkt het dan, dat ik het eerste klaar ben. Wat doe je eraan, als je zo in elkaar steekt?

Nog voor twaalfen was ik al bij de keuken. Ik zou immers nog wel wat moeten eten. Hoe het verder zou gaan, zag ik dan in Batavia wel weer. Van de kok kreeg ik al gauw een bord rijst toegeschoven. Tijd om dat naar binnen te werken gunde ik me nauwelijks. Ach, vooruit ook maar. Later haalde ik dat wel in. Nu eerst naar de wacht. Daar zou een drietonner voor me klaar staan. Die zou m'n spullen naar het vliegveld brengen. De chauffeur ervan stond al te wachten. Eerst maar naar m'n barak om te gaan opladen. Daar gingen mijn kist en plunjezak. In Priok had ik die kist nog laten

maken. Dat was al bijna een jaar geleden. Daar heb ik veel gemak van gehad. 'Ik ga naar huis', zong het in me. Zou ik helemaal per vliegtuig gaan? De kapitein van me dacht van wel. Had ik niet prioriteit één? Dat betekende volgens hem op de snelste wijze. En dat was het vliegtuig. Dan zou ik in vier dagen al bij An en de kinderen kunnen zijn. Dan moest ik ook een burgerpak hebben, want de Hollandse soldaten mochten niet in uniform over Egypte vliegen. Als dat eens waar kon zijn! Bijna niet te geloven.

Ruimschoots op tijd was ik die dag voor de tweede keer op het vliegveld. Maar nu zou het dan gaan gebeuren. Met spanning wachtte ik dat tijdstip af. Bijna één uur. Uit het bureau van de Militaire Transport Dienst kwam een militair. In zijn handen een vel papier. Dat zou de passagierslijst wel zijn, dacht ik. Een voor een begon hij de namen af te roepen van hen, die konden instappen. Gelukkig, ik was er ook bij. Mijn bagage had ik af moeten geven. Die had ik niet meer terug gezien. Dat moest eerst nog gewogen worden. Langs een klein en smal trapje klom ik naar binnen. Wat ik zag, viel me wel wat tegen. Niet, dat ik luxe fauteuils verwachtte aan te treffen. Alles was kaal. Langs de wanden banken, zodat je met je rug naar de raampjes gekeerd zat. Net zoals vroeger in de bijwagen van de oude Amsterdamse trams. Midden op de vloer was een stapel bagage met touwen vastgesjord. Mijn kist en plunjezak waren er niet bij. Al heel gauw ging de deur hierna dicht. Ik hoorde, dat de motoren op toeren kwamen. Dikke zwarte rookwolken van de uitlaatgassen dreven langs de raampjes. Langzaam kwam het toestel in beweging. Dat ik dit meemaakte. Niet te geloven! We taxieden naar de startbaan. 't Ging wel zo vlug als in een auto. Nu hoorde ik ineens de motoren bulderen. Tjonge, tjonge, wat maakten die nog een kabaal. Steeds sneller reed het toestel over de baan. Plotseling zag ik de aarde onder me wegzakken. Vreemd gezicht was dat. Ik vloog. Nu zat ik in zo'n zelfde toestel, waarvan ik als jongen tijdens de vlucht van de 'Uiver' eens een bouwplaat had gehad. Het oude vliegtuig schommelde en trilde in de ijle lucht. Beneden me zag ik de dalen en de heuvels van het berglandschap van West-Java en de Poentjakpas. Die laatste had ik een week geleden per auto 'genomen'. Hier en daar zag ik een kampong. Daar in de verte glansde de Javazee. Lang duurde de vlucht niet. De afstand tussen beide plaatsen was ook niet groot. Binnen een half uur vlogen we al boven Batavia. Het vliegveld daar was heel goed te onderscheiden van de rest. Langzaam zakte het toestel. De motoren bulderden ook niet meer. Al spoedig raakten de wielen de landingsbaan en taxieden we naar het stationsgebouwtje. Nu stond ik op het vliegveld Tjililitan. Toen het oude toestel bij het stationsgebouw tot stilstand was gekomen, konden we uitstappen. Ik was weer een ervaring rijker geworden. Nu nog onze bagage. Daar stonden we met een hele groep op te wachten. Maar alles wat we zagen, niet onze spullen. Toen we het vroegen aan een van de lui op het vliegveld, kregen we te horen, dat die spullen met het volgende toestel meekwamen, over twee uur. 'Je kunt je beter eerst bij je nieuwe onderdeel gaan melden', zo ried de man ons. Dat deed ik dan maar. Hier was het weer broeiend

warm. Al gauw liep het zweet tappelings langs m'n gezicht. Ik moest naar de Subsistenten Compie. Die lag aan de uiterste rand van de stad. Lopend en af en toe liftend bereikte ik het. Op het bureau waar ik me moest melden, zat alleen maar een soldaat-schrijver 1e klas. Van hem kreeg ik een slaapplek aangewezen en de mededeling de volgende ochtend maar terug te komen. Dan was de sergeant-majoor er. Dus ging ik eerst mijn 'tampatje' klaar maken. Daarna maar weer terug naar het vliegveld om m'n spullen te halen. Weer liep ik in de broeiende hitte van de stad. Een lift, die ik soms kreeg, deed me weer wat op verhaal komen. Eindelijk, daar was het vliegveld weer. Inmiddels waren m'n spullen aangekomen. Enigen waren al bezig hun bagage in of op een auto te laden. Hoe kon ik die kist en die grote plunjezak weg krijgen? Daar stond een 'pickup', een auto met enkel een cabine voor de bestuurder en een bijzitter en daarachter een kleine laadruimte die open was. Er zaten al een heel stel in. De bagage pilde er ook al aan alle kanten buiten. Zou ik er nog bij kunnen? Bovenop was een korporaal van het K.N.I.L. bezig zijn laatste spullen vast te sjoeren. 'Zeg korporaal, kan ik nog met je mee?' 'Nee joh, ik zit al helemaal vol, zoals je kunt zien.' 'Inderdaad, je zit wel vol, maar ik kom nooit met m'n spullen bij de Subsistenten Compie!' Na lang aandringen en soebatten gelukte het me hem te vermurwen. Dat was een pak van m'n hart. De auto was veel te zwaar beladen, maar het ging. Langzaam reed die korporaal, dan verloren we de bagage niet. 't Was nog een mooi eind. Lopend had ik dat nooit gered. Ik was de eerste, die de plaats van zijn bestemming gevonden had. Gauw de spullen eraf. Dat is gelukkig geklaard! Nu eerst maar een beetje inrichten, eten en slapen en dan morgen maar aan de slag voor het vertrek naar huis. De eerste nacht was gauw voorbij. Nu naar het Compies Bureau. De sergeant-majoor administrateur zat achter een oud bureau z'n werk te doen. Hem vertelde ik wat ik kwam doen. Ik reikte hem mijn telegram over, dat de kapitein in Tjimahi me had meegegeven. Aandachtig bestudeerde hij het papier. Met bevend hart stond ik af te wachten. Waarom duurde het zo lang eer hij wat zei? Er spookte van alles door m'n hoofd. Toen hoorde ik hem zeggen: 'Dit telegram klopt helemaal niet. Nog niet eerder heb ik er zo eentje gezien. Ik geloof niet dat het goed zit. Ga maar naar het bureau van de opperbevelhebber aan het Waterlooplein en informeer daar maar op kamer 27 hoe het zit.' 't Was alsof ik een dreun op m'n hoofd kreeg. De grond voelde ik onder me wegzinken. 'Kop op, jongen', sprak ik mezelf moed in, daar ging ik in angstige spanning op weg. 't Liep ook alweer tegen tieners, zodat het ook al weer erg warm was. De zon brandde op m'n hoofd. Telkens probeerde ik een lift te krijgen, maar dat lukte niet zo best. Door het stevig doorlopen had ik het warm gekregen. Het zweet gutste langs m'n voorhoofd. Hé, gelukkig, eindelijk eens iemand die me mee wilde nemen. 't Was wel niet zo erg ver, maar het scheelde toch. Moe en bezweet bereikte ik het Waterlooplein met het bureau van de opperbevelhebber. 't Zag er wel anders uit dan het gelijknamige plein in Amsterdam. Hier een heel groot grasveld met daar omheen aan alle kanten villa-achtige bouwwerken. Nu moest ik het kantoor van de K.P.M. zien te vinden.

Daarin zijn de kantoren van de bevelhebber in Indië. Daar was het. Met gemengde gevoelens stapte ik naar binnen. De wacht vroeg me waar ik moest zijn. 'Kamer 27.' 'Trap op, eerste etage, gang in, achteraan rechts.' Zoekend ging ik op weg. Daar was die gang al. Lang met aan beide zijden deuren. Links zag ik 38, 36, 34 enzovoort. Rechts van me 39, 37, 35, 33 enzovoort. Ja, daar zag ik kamer 27. Ik klopte met een bonzend hart op de deur. 'Binnen', hoorde ik roepen. Ik trad binnen en meldde me. Achter een groot houten schrijfbureau zat eenzaam tussen een stapel papier een sergeant. 'Wat kan ik voor je doen?', zo vroeg hij. Enigszins uit het lood geslagen vertelde ik hem mijn wedervaren met het telegram, dat ik ontvangen had. Hij bromde voor mij iets onverstaanbaars. 'We zullen eens kijken.' Hij stond op vanachter zijn bureau en liep naar een van de kasten, die langs de muren stonden. Daar haalde hij een houten bakje uit en plaatste dat op zijn bureau. Kaart voor kaart gleed door zijn vingers. Hij werkte van voren naar achteren. De voorste stapel zag ik steeds groter worden en de achterste steeds kleiner. Nog steeds niet kwam hij mijn naam tegen. Met angstig kloppend hart volgde ik zijn bewegingen. Ik moest er niet aan denken, dat het verkeerd zou gaan. Het zweet stond in m'n handen en op m'n voorhoofd. Mijn keel kneep dicht. Slikken kon ik nauwelijks. Bijna barstte ik van de zenuwen. Had ik me dan toch alles verbeeld? Dat kon toch niet waar zijn? Die kapitein in Tjimahi was toch ook niet gek. Zou het woordje 'niet' op het telegram van An dan toch zijn weggevallen? Van alles haalde ik in m'n hoofd, naarmate de stapel kaarten aan de voorzijde groeide. Nu waren er niet zo veel meer over. Langzaam, tergend langzaam gleden de kaarten door de vingers van die sergeant. Mogelijk waren er nog een stuk of tien. Hé kijk, hij stopte, nam er een kaart uit en las die grondig. Eindelijk kwam dan voor mij het verlossende woord: 'Je zit in de bak bij de ploeg, die naar Holland gaat. Als wij zeggen, dat je gaat, kan zelfs de koningin je niet meer terughalen. Ga maar terug naar je onderdeel. Hier heb je van mij een bewijs, dat het goed zit.' De spanning brak. Een verlamdend gevoel doorstroomde me. Maar ik vermande me, bedankte hem en ging blijmoedig op weg terug naar de Subsistenten Compie. Dat ik geen lift kon krijgen deerde me nu niet. Als op vleugels gedragen liep ik in de broeierige hitte terug. M'n tuniek zwart van het zweet. Wat kon mij dat ook schelen! Ik ging nu naar An en de jongens en niemand kon me dat beletten. Dat was alleen maar belangrijk. Terug bij de Subsistenten Compie gaf ik aan de administrateur het bewijs, dat ik had meegekregen. 'Oké, u hoort er wel meer van', antwoordde hij toen ik het hem overreikte. Gelukkig, dit was nu geregeld en alle spanning voorbij. Nu had ik mijn portie, dacht ik ook wel gehad. Mijn commandant uit Lemahabang belde ik op, dat ik niet meer terug kwam, maar naar Holland af zou reizen. Dat scheen hem helemaal niet te interesseren. Het enige wat hij mij meegaf, was: 'Als je maar zorgt, dat je de compiesgoederen, die je hier hebt gekregen, hier ook weer inlevert, anders raken we die spullen kwijt.' Op mijn vraag, of dan de wagen, die elke dag naar Batavia rijdt om te foerageren, niet even langs kon komen, kreeg ik een ontkennend antwoord. Ikzelf moest de spullen

komen brengen. Daar voelde ik echter niks voor, want dan zou ik ongewapend weer terug moeten. Met verschillende lui van mijn nieuwe onderdeel sprak ik er over. 'Och joh', zei de foerier, 'als ze je spullen willen hebben, komen ze die wel halen. Je moet niet gaan. We maken dit telkens weer mee. Soms willen commandanten van jongens uit de buurt van Cheribon dat ze ongewapend naar hier komen. Dat is toch te gek.'

Af en toe stonden we in de rij voor allerlei zaken met betrekking tot ons vertrek naar Holland. Steeds meer militairen vulden de gebouwen. Kijk nou eens, wie daar is! Warempel, het is sergeant-majoor Buyze van m'n eigen onderdeel. In Priok deden we vaak samen dienst. We keken elkaar verbaasd aan. 'Ga jij ook naar huis?' 'Ja, jij soms ook?' 'Ja.' Hij werd afgekeurd voor dienst in de tropen. Waarvoor werd me niet gezegd. Samen trokken we elke dag op. Overdag hadden we niks te doen, dan af te wachten of er ook bepaalde mededelingen kwamen. Je liep maar wat te lummelen. De ene dag kreeg je Europese kleding, een volgende moest je weer in de rij staan voor salaris of cadi. Allerlei geruchten deden de ronde, maar ik wist nog steeds niet wanneer ik weg zou gaan.

'Sergeant Brandsma, er is telefoon voor u uit Lemahabang.' Een soldaat 1e klas was me komen halen. Bij de foerier pakte ik de hoorn van de veldtelefoon. 'Hier is de sergeant-majoor administrateur in Lemahabang. Je moet vandaag nog je compiespullen hier komen inleveren, anders mag je van de overste niet naar Holland. Ga maar alvast naar je commandant en vraag verlof voor de reis, dan bel ik hem in die tijd op om hem in te lichten.' Bam, de hoorn erop. Daar stond ik dan, verslagen. Zat die overste me dan toch nog dwars? Ik kon al niet zo goed met hem overweg en met die beschieting op zondag was ik niet met die patrouille meegegaan. Dat nam hij mij hoogst kwalijk.

Met lood in m'n schoenen liep ik naar het bureau van onze commandant. Toen ik me bij hem meldde, stond hij me al onderzoekend op te wachten. 'Zo, dus jij bent dus die sergeant Brandsma van IV - 8 R.I., die zijn wapens in Lemahabang moet inleveren?' 'Ja kapitein, die ben ik.' 'Wie is jouw commandant hier?', zo vroeg hij me. 'Dat is de majoor en u bent zijn vervanger.' 'Ben je naar hier overgeplaatst?', zo vroeg hij me opnieuw. 'Ja, dat ben ik', antwoordde ik opnieuw. 'Welnu, als wij hier zeggen, dat jij naar Holland gaat, is er geen mens, die jou weer van die boot kan afhalen. Maak je geen zorgen, lever je spullen hier in en als ze die terug willen hebben, komen ze die wel halen. Ga maar naar de foerier hier. Breng hem je spullen en je bent van alles af.' Wat een opluchting was dat. De mij onbekende kapitein bedankte ik hartelijk. Vlug haalde ik m'n spullen en ging naar de foerier. Op mijn verzoek kreeg ik van hem een afschrift van de bij hem ingeleverde goederen. Hij knikte me bemoedigend toe. 'Zie je wel', zei hij, 'het komt allemaal wel in orde'. Wat ik inleverde, noteerde hij op een bon, waarvan ik ook een exemplaar kreeg. Als ik dan in Holland ben, kan ik bewijzen, dat ik de spullen heb ingeleverd. Want ik vertrouwde nog steeds die overste niet. Nog een paar weken misschien. Onze compie had

alles al. Toch moesten we nog een keer verkassen naar een oud smerig kamp. Dat lag in de buurt van het vliegveld. Andere afzwaaiers moesten onze plaats innemen. Het is februari, de natte tijd. Ons nieuwe kamp was een grote modderpoel. Overal stonden grote diepe plassen. Soms ging ik met een paar vrienden wel eens een keer de stad in. Voor de rest van de tijd hingen we maar wat rond. We hadden niks te doen. Een van mijn vrienden had dienst gedaan bij de luchtmacht. Op een dag nam hij ons mee naar het vliegveld en toonde ons van een paar oude DC-3's hoe los de klinknagels in de vleugeldelen zaten. De dag nadat ik van Bandoeng naar Batavia gevlogen was, was er zo eentje met 47 man aan boord neergestort. Er zat ook een Hollands toneelgezelschap in. Gelukkig ging ik per schip en niet per vliegtuig zoals m'n kapitein in Tjimahi had gedacht. Voor ik aan boord ging, wilde ik eerst nog een keer naar de kapper. De jongens in het kamp wisten er wel een. Schuin tegenover de ingang van ons kamp was er eentje, een Indische kapper nog wel. Ik er heen. Toen ik aan de beurt was, nam ik plaats op een oude houten keukestoel. Je kon het geen kapperswinkel noemen. Met gebaren van handen en voeten en gebruikmakend van wat Maleise woorden wist ik de man te beduiden, hoe hij me moest knippen. Heel voorzichtig, bijna onvoelbaar gleden zijn rappe vingers langs m'n hoofd. Er was geen spiegel om die bewegingen te volgen. De langzame knipbewegingen van een oude tondeuse was het enige geluid in deze ruimte. Wat gaf het ook. Als m'n haar maar geknipt werd. Plukken van mijn haar vielen naast me op de grond. Eindelijk was ik klaar. Voorzichtig en omzichtig werden mijn haren in model gekamd. Toen dat klaar was, voelde ik in mijn nek de greep van een paar stevige vingers. Die maakten masserende bewegingen. Zoiets had ik nog niet eerder meegemaakt, ook niet in de tropen. Een verholten glimlach wist ik te onderdrukken. Toen kreeg ik op elke schouder een stevige tik. Dat was het einde van het ritueel. Blijkbaar hoorde ook dat erbij. Toen was ik klaar en werd de cape, die ik omhad, afgespeld. Wat een belevenis was dat. Nooit gedacht.

't Was nu al eind februari en maart was al in zicht. Nog steeds was niet bekend wanneer we weg zouden gaan. Wel deden vele geruchten de ronde. Dat is altijd het geval. Mijn en ons aller geduld werd wel op de proef gesteld. Toch moesten we dat trachten op te brengen. Maar ik wilde zo graag zo spoedig mogelijk weg. Die gedachte beheerste heel mijn denken. Er was ook helemaal niks meer te doen. Alles was geregeld voor de afvaart. Eindelijk dan kwam het verlossende woord. Over twee dagen zouden we afvaren met de 'Grote Beer'. Op 1 maart. De dag ervoor ging de 'Johan de Witt' wel, maar die deed er een week langer over.

Daar gingen we dan. Al onze spullen werden in drietonnens geladen en op weg ging het toen in de richting van Tandjong Priok. De eerste maanden van mijn verblijf in Indië had ik ook in die havens gelegen. Dat was bijna een jaar geleden. In de eerste haven lag onze boot. Ook de 'Johan de Witt' lag er nog. Die zou gauw vertrekken.

VANDAAG STELLEN WIJ U VOOR :

R. Brandsma, bij de kapper

Sergeant R. Brandsma woont eigenlijk in Amsterdam en is daar agent van politie. Maar zijn vrouw is met haar drie kinderen bij haar ouders in Lisse, omdat het voor haar alleen te Amsterdam te moeilijk was. Vrouw en kinderen verlangen dan ook heel erg naar onze voorgestelde, Goosje en Geetje, de oudste van de drie, lopen altijd om het

hardst naar de brievenbus, om te kijken, of de post al geweest is. Vooral nu hun vader spoedig thuis hoopt te komen, willen ze graag weten, hoe lang het nog duurt. Wat zal er dan een feest zijn bij de drie G's, hun Moeder en de verdere familie. De jongste, Gijsje, ligt nog in de wieg en weet van dit alles niets. De foto toont ons sergeant Brandsma bij de Indische kapper in de buitenlucht van Tjimahi. Sedert Februari 1947 vertoeft hij in Indië.

Het laden van de 'Grote Beer' was nog in volle gang.

Daar verscheurde het diepe basgeluid van de scheepsfluit van de 'Johan' de stilte. Langzaam kwam er beweging in het logge schip. Het verwijderde zich van de kade. Overal nu diepbruine gezichten. Zou ik er zelf ook zo uitzien? Dat zal wel. Ik was ook al een jaar in de tropen.

In de verte kwam een jeep de kade oprijden en stopte bij de loopplank. Nieuwsgierig stond ik te kijken wie daar uitstapten. Zag ik het wel goed? Waren dat niet de overste van mij uit Lemahabang met zijn vervanger, de majoor van de 1ste Compie. Wat moesten die hier? Zou de overste toch nog proberen mij van boord te halen vanwege de spullen die ik niet bij hem ingeleverd had? Ik moest me maar niet te veel laten zien. In een enigszins angstige spanning wachtte ik het moment af, dat ze weer van boord zouden gaan. De dag liep ten einde. Het drukke gedoe rond de 'Grote Beer' was tot stilstand gekomen. Was de boot alvast maar los, dacht ik. Dan kon me ook niks meer gebeuren. Gelukkig, daar ging de scheepsfluit. 't Was tegen vijf uur in de middag. 'Toe-oe-oe-oet'. De trossen werden al losgemaakt en in het water gegooid. Daar dreven we al van de kade weg. Los waren we. Hoera! 'Daag, IV-8-R.I. Dag Indië . Ik ga naar moeders en de jongens'.

De 'Grote Beer' was een zogeheten Victory-schip. In de oorlogsjaren was het in Amerika in een paar weken in elkaar gezet als een blokkendoos. Het had oorlogsvoorraden en troepen overgebracht van Amerika naar Engeland. Na de oorlog was de Hollandse handelsvloot grotendeels verdwenen. Vele schepen waren door torpedo's van de Duitsers naar de bodem van de zee gestuurd. Ons land had toen enige van die Victory- en Libertyschepen gekocht om de vloot van schepen weer een beetje op peil te brengen. In de ruimen van de 'Grote Beer' waren wel vijf hangmatten boven elkaar aangebracht. Alles en iedereen sliep door elkaar. Van rangen en standen was geen sprake meer. 'Das war einmal'.

De gehele verzorging gebeurde in een soort cafetariasysteem. Ieder nam een 'plate', waarin vakken geperst waren. Daarmee liep je langs een soort balie. Daar werd het eten en het toetje opgeschept. In één van de ruimen stonden lange rijen houten banken en tafels. Enige privacy was er niet bij. Je stond voor alles en nog wat in de rij. Vertier was er niet. Je moest je maar zien te vermaken al die weken. Aan dek was ook maar heel weinig ruimte. Je kon dan ook alleen maar met een groepje bij de voormast aan dek zitten. Uren zaten we daar met elkaar te praten. Daar hoorde ik dat deze schuit er maar drie weken over zou doen. Dat was vlug!

Tijdens de reis was er niet veel te beleven. Alle dagen waren aan elkaar gelijk. Vliegende vissen sprongen op uit het water, om even verder weer te verdwijnen. Dolfijnen met hun glimlachende snuiten vergezelden ons kilometers lang, springend van de ene golf in de andere en verdwenen dan plotseling weer. Water, water en nog eens water, was alles wat we zagen. Er scheen geen eind aan te komen. Soms heel in de verte de toppen van één of andere schuit, die ons op grote afstand

passeerde. In de wazige verte doemden soms een paar donkere strepen op. Zo ook de Maladiven, een kleine eilandengroep halverwege Batavia en de Rode Zee. We zijn al vier dagen aan boord. Verder niets te zien, zover het oog reikt. De zee was kalm. Zoveel mogelijk was ik aan dek. In het ruim was niets te beleven. Er waren geen patrijspoorten. Dus vrij schemerig. Ik lag bovenaan, vlak onder een uitstromer van de luchtverversing. Het was wel elke avond een geklauter om er in te komen. Eindelijk doemde er heel in de verte de vage contouren van de kust op. Steeds scherper werd het beeld. Dat moet Perim zijn, de zuidelijke toegang tot de Rode Zee. Acht dagen lang had ik niets dan water en lucht gezien. Niks voor mij. Maar ik was nu op weg naar huis, dus geen gemopper. Daar was Perim al met zijn Twaalf Apostelen. Nu lag de Rode Zee voor ons. De dagen vielen lang doordat er op de boot niets viel te beleven. Dat was op de heenreis met de oude 'Johan' anders geweest. Ja, maar toen ging ik er nog heen en was alles nieuw. Nu werd ik maar door één ding gedreven. Naar huis. Zo vlug mogelijk. Het werd hier wel frisser. Dat merkte je goed. Het duurde dan ook niet lang of iedereen zocht zijn Hollandse uniform. Het andere leverden we in. Dat was weer bestemd voor anderen, die nog naar de tropen moesten. 't Liep al tegen de avond toen Suez uit de schemering opdoemde. Hier en daar brandden de straatlampen al. Even maar kwam de 'Grote Beer' tot stilstand. Grote schijnwerpers werden aan de voorstevens gehangen. We voeren al weer langzaam. Langzaam verdween het omringende landschap in het duister van de nacht. Ieder ging nu maar naar kooi. Dat vond ik ook een goed idee, want er was buiten toch niks te zien. Voor Port Said was ik alweer wakker. Dan er maar uit en kijken of er aan dek wat te beleven viel. Inmiddels lagen we al in de haven van Port Said stil. De boot werd voorzien van vers water en brandstof. Ditmaal geen bootjes met koopwaar. Zeker nog te vroeg. Voort ging het weer, toen water en brandstof weer aan boord waren. Met een grote boog naar links voeren we de Middellandse Zee in. Ook hier weer hetzelfde beeld. Water en nog eens water. Slechts aan bakboordzijde zag je flauw de kustlijn. Af en toe passeerde ons een boot. Er werd echter niet bekend gemaakt wat voor schip dat was. Niemand had er trouwens belangstelling voor. Eén gedachte beheerste ieder: 'Naar huis, zo vlug mogelijk!' Nog maar een kleine week, dan kon ik al thuis zijn.

't Schoot toch wel op. Hoe zouden de kinderen me ontvangen? Zouden ze bang voor me zijn? Greetje was nog maar een half jaar. Die zou me vast niet kennen. Maar Goosje was al bijna twee toen ik weg moest. Gijs had ik nog niet gezien. Alleen een foto van hem. Gek toch, toen ik wegging had ik twee kinderen. Nu ik terug kom had ik er drie. En toch alle drie van mij. Dat was buiten kijf. Weet je wat, ik moest An maar een brieftelegram sturen. Schrijven is onmogelijk. Dat deed ik. Die laatste week wilde ik wel om kijken. 't Ging me lang niet vlug genoeg. Toch maalde die grote schroef met de regelmaat van de klok. De 'Johan de Witt' hadden we nergens meer gezien. Die zou trouwens ook een andere route varen. Wat deed het er ook toe? Nog maar een paar dagen en dan kon ik thuis zijn. We naderden Gibraltar al. 't Liep

tegen de avond. Aan één van de stuurlieden vroeg ik of ik een kijkje op de brug mocht nemen. 'Ja hoor, kom maar.' Daar keek ik mijn ogen uit. Er was radar aan boord. Op een groot groen scherm zie ik een lichtgevend groen spoor rondgaan. De stuurman vertelde me wat het betekende en wat ik kon zien. Rondom zag ik overal schepen en de kust van Noord-Afrika en Zuid-Spanje. Schitterend. Met het blote oog was daarvan nog niks te zien. Wat een uitvinding! Fantastisch! Nadat we de Straat van Gibraltar gepasseerd waren, zette de 'Grote Beer' koers in noordelijke richting. Rechts lag Portugal. We voeren vrij dicht onder de kust. Af en toe passeerden we een scherpe rots, die als een grote hoektand zo ineens uit zee oprees. Wel gevaarlijk. Al spoedig voeren we in de Golf van Biskaje. Daar merkte je niks van. Gelukkig stormde het nu niet. Het kon hier vreselijk spoken. We schoten al lekker op. Met een paar dagen konden we voor IJmuiden zijn. Als het meezat zaterdag nog. De dagen werden nu snel korter. Je kon merken dat je in de buurt van Holland kwam. Buiten aan dek was het nu koud en kil. Af en toe joeg een ijzige wind over het dek. De lucht was zwaar en triest. Het zicht minimaal. Toch wist de stuurman de weg te vinden. 'Nog even geduld, jongen', zo sprak ik mezelf moed in. De avond viel nu snel. 't Was nog vroeg in de avond. Binnen trachtte ieder zich wat te vermaken. Sommigen waren al aan het pakken geslagen. Vroeg kroop ik onder de wol. Morgen konden we thuis zijn! In de lange nacht passeerde de 'Grote Beer' de kust van Zuid-Engeland. Toen lag de Noordzee voor hem. Toen ik op die ochtend van zaterdag de negentiende maart 1948 weer aan dek kwam, was het erg koud en miezerig. Niets of niemand was te onderscheiden. Soms de toplichten van een boot die dicht genoeg in de buurt voorbij voer. Naarmate het lichter werd, zag ik aan stuurboord heel vaag de kustlijn van de Zeeuwse eilanden. Niet lang duurde het toen meer, dat ik het brullende geluid van de boei voor de haven van IJmuiden hoorde. Tjonge jonge, bijna was ik thuis. De 'Grote Beer' kwam langzaam tot stilstand. 't Was acht uur in de morgen. De hele dag lag nog voor me. Er kon nog heel wat gebeuren. Eindelijk voer de Grote Beer langzaam in de richting van de haven. Vele geruchten hadden inmiddels alweer de ronde gedaan. Het was het beste er niet naar te luisteren. Langzaam doemden de schoorstenen van de Hoogovens op uit de nevels. Daar zag ik ook de witte en rode lichten van de 'Semafoor'. Hoera, hoera, bijna thuis! Langzaam en statig gleed de 'Grote Beer' de grote sluis binnen. Wat stonden er een hoop mensen op de kade! En warempel ook nog een militaire kapel. Nou, nou, dat leek erop. De hele bemanning van ons schip staat aan één kant. Daardoor lag het scheef op het water. Terwijl ons schip de sluis binnenliep liepen de mensen mee. Een komisch gezicht. Sommigen raakten daarbij tussen de muzikanten van de spelende kapel. Bijna dreigden die ondersteboven gelopen te worden. Overal werd geroepen. Sinaasappels en snoep vlogen hoog door de lucht en belandden midden tussen publiek en muzikanten. Een deel ervan kwam terecht in het water van de sluis. Wat deed het er ook toe. Nog maar even en dan was ik thuis. Honderden bruine gezichten stonden en hingen over het gangboord. Ik hield me daar een beetje op een afstand van. Dan konden ze me

veel beter vinden dan in die krioelende massa. In het drukke geroezemoes hoorde ik in de verte m'n naam roepen. Turend speurde ik de menigte af naar een bekende. Ja, ja, daar zag ik haar. Daar stond An. Hevig zwaaide ze met beide armen. Ik zwaaide terug. We hadden elkaar gevonden. In haar enthousiasme belandde ze al meelopend met het schip tussen de muzikanten van de kapel, die driftig bleven staan blazen. Eén van hen gaf haar met zijn instrument een fikse por die ze nog lang daarna voelde. Wat gaf het ook. We waren weer bij elkaar. Daar stonden Heit en Vader. 'Daag, daag!' Vanwege het lawaai kon ik me bijna niet verstaanbaar maken. Toen de boot vast lag, gooide ik wat snoep naar An. Dat kwam gelukkig niet in het water terecht. Na het schutten kwam de 'Grote Beer' weer langzaam op gang. Een sleepboot aan de achterzijde deed dienst als roer. Bij zo'n lage snelheid kon het schip niet zijn eigen roer gebruiken. De oevers van het Noordzeekanaal gleden langzaam voorbij. Steeds duidelijker werden de contouren van Amsterdam. Ik zag de Westertoren en de Zuidertoren en de kranen van de havens. Daar was de Hembrug die ruim van tevoren openging om ons door te laten. Het groene licht in de top was het sein dat de doorvaart in orde was. Nu duurde het niet lang meer. Iedereen ging zich al klaarmaken voor vertrek. Zij, die ver weg woonden mochten het eerst van boord. De Amsterdammers zouden het laatst gaan. Begrijpelijk. Maar ik had ook bijna mijn geduld verloren.

Eindelijk dan was het mijn beurt. De plunjezak over de schouder gehesen en instappen jongens! 't Liep al aardig tegen de avond. Daar zette de bus zich al in beweging. Ik maakte nog een hele rondrit door de stad eer ikzelf voor de deur werd afgezet. Daar was onze straat al. Wat eng en smal was alles hier. De bus stopte. Ik pakte m'n spullen, stapte uit en vloog naar binnen. De buitendeur viel dicht. An en ik vielen elkaar met tranen in onze ogen in de armen. Thuis, thuis. Eindelijk. Samen gingen we naar boven waar de familie en de kinderen ons zaten op te wachten. Goosje keek me eerst wel wat vreemd aan. Was dat nou papa, die enge donkere man? Toch duurde het niet zo lang, dat hij me weer herkende, maar Greetje wilde niks van me weten. Voor haar was ik een volslagen vreemde. Dat was ook best te begrijpen. En Gijs? Die wist van dit alles nog niets, die lag rustig in zijn wieg zijn slaapje te slapen.

Op mijn verzoek had An voor de kinderen een aardigheidje gekocht. In Indië was niet zoveel te krijgen en bovendien niet te betalen. Dat vond ik zonde van het geld. Dus had An het maar gekocht. De kinderen hadden er immers toch geen erg in! Ongemerkt haalde ze die speeltjes te voorschijn en gaf ik het hen. Toen begroette ik Heit en Mem en Vader en Moeder en natuurlijk ook Zus, die meegekomen was. Na die eerste begroeting nam ik eerst een heerlijke douche. Al zo lang had ik me moeten zien te redden met zout water en een stuk zeep, dat niet schuimen wilde. Ik voelde me vies. Toen ik andere kleren had aangetrokken kwamen de verhalen los. Ieder hing aan mijn lippen. 't Was alles wel erg vreemd om me heen. Zo klein en vreemd. De kinderen, die nog moeite met me hadden en wat angstig kijkend in de buurt van

Anna met Goos, Gijs en Greet in 1948

17

Bestemd voor Betrekkende.

VERLOFFPASFORM K. L. Kampet Dienstbilddesdenn.

1000 Dienstbilddesdenn.

Uitdraken (met 150 extra
betrekkende onbaven).

VERLOFFPAS

De Commandant van opgesteld onderdeel verleen aan de
dienstbilddesdenn 1000 Dienstbilddesdenn 11

geboren op 24-12-11 te Harsteland

met ingang van 24-12-11 gans verid.

HUIS TER HEIDE, op 17-11-1948

De Commandant voorziet.

De Kaptain [Signature]

Commissie Amsterdam 1000 Dienstbilddesdenn

Acties 1000 Dienstbilddesdenn 1000

Opgave 1000 Dienstbilddesdenn 1000

VERLOFFPAS

1. In te verleen aan de betrekkende en gediende.

2. De betrekkende van de betrekkende moet deze vorm 24 dagen na verleen
gans verid teken afleveren bij de Burgemeester van de Gemeente
waar hij zich verid. (Teken voor militaire gans).

DEZE VERLOFFPAS MOET DOOR DE HOOFD WERDEN BEWAARD.

1000 Dienstbilddesdenn 1000

Ontslag uit de militaire dienst (1948)

Rindert terug bij de politie
(1948)

An bleven. Langzaam wende het.

Heit en Mem en ook Vader en Moeder en Zus waren weer ieder naar hun eigen huis gegaan. We waren nu lekker met ons gezinnetje. Ik kon het me nauwelijks voorstellen. Wat een weelde. Wat een zegen!

Vijf lange weken had ik verlof. Dan eerst moest ik me weer melden. In die weken had ik vrij reizen op trein en bus. Toen ik een paar weken thuis was, ging ik een dag naar Dubbeldam. Dat lag bij Dordrecht. Jan van Andel, een vriend van me, wilde graag, dat ik zijn ouders, die daar woonden de groeten bracht. Ook had ik nog een klein pakje voor zijn zoontje, dat bij zijn ouders opgroeide. Jan had al vroeg zijn vrouw verloren. Wel had hij weer kennis aan een meisje uit Lent bij Nijmegen, maar Jan vergeleek die met zijn overleden vrouw. Ook ging ik nog een paar dagen naar Teuge, naar die boer, waar ik in de oorlog ondergedoken was geweest, Kruitbos.

De weken vlogen om. Nog maar een paar dagen en dan was het gebeurd. Ik moest nog met m'n plunjezak met spullen naar Huis ter Heide bij Zeist om te demobiliseren. Dan moest ik ook alle spullen inleveren. Behoudens een paar militaire dingen mocht ik alle ondergoed en pyjama's houden. Waar ik bang voor was geweest, gebeurde helemaal niet. Er was van mij helemaal geen goederenlijst aanwezig. Er viel dus ook niks te controleren. Ze waren daar trouwens toch erg gemakkelijk.

Zo, nu was alles verleden tijd. Nu zou het gewone leven beginnen. Onze Goosje deed weer gewoon tegen me. Maar Greetje accepteerde me nog helemaal niet. Ze was al die tijd gewend geweest naast het bed van mamma te slapen in haar ledikantje. En nu kroop er zo maar een vreemde man bij mamma in bed. Ze huilde erg veel. We wisten geen van tweeën hoe we het aan moesten pakken. Onze huisarts raadde ons aan erg geduldig te zijn. Alles probeerde ik om haar voor me te winnen, maar niks hielp. Dat duurde zo wel een half jaar. Toen ging het heel langzaam wat beter, totdat alles voorbij was.

Ik deed weer dienst bij de Amsterdamse politie. Die waren ook weer blij me te zien. Kees den Bakker en Jan van Tuyl ontmoette ik kort daarna. Zij waren allang weer thuis en aan het werk. Hopelijk ging nu voor mij ook het gewone leven beginnen. Dagelijks liep ik weer mijn rondje aan het bureau Stadhouderskade. Dan was het net of ik niet weggeweest was. Spoedig kreeg ik de kans op een andere job. Bij de Amsterdamse politie wilden ze overgaan tot het surveilleren met auto's, waarin radio is ingebouwd. Daarvoor hadden ze sollicitanten opgeroepen voor chauffeur op die auto's, maar toen zat ik nog op de 'Grote Beer'. Toch schreef ik nog een brief, waarin ik uiteenzette, waarom ik zo laat nog solliciteerde. Gelukkig namen ze me nog. Bofte ik effe. Zo ging ik dan in opleiding voor chauffeur. Dat duurde wel zes weken. Elke dag oefenen. Ik kreeg dus wel een gedegen opleiding. Toen moest ik afrijden. Met een oude jeep. Ik slaagde in één keer.

Nadat koningin Juliana in september 1948 de taak van haar moeder had overgenomen en zij was ingehuldigd in de stad, begonnen we met die radio-autodienst te surveilleren. Dat was een kolfje naar m'n hand. Elke dag reden we zo'n zes uren door de stad, die in delen was verdeeld. Zo leerde ik de stad grondig kennen. Enige jaren later moest ik het motorrijbewijs halen. Daarvoor moest ook weer gelest worden. Jarenlang reed ik op allerlei auto's en motoren. Van Harley Davidson tot BMW, zowel met als zonder zijspan. 't Was leuk en enerverend. Van alles beleefde ik bij die dienst. Tijdens de vele stadsuitbreidingen begeleidden we met die motoren vele heistellingen en zware transporten. Daarover alleen al zou een boek vol te schrijven zijn.

Nadat ik uit Indië thuis gekomen was, raakte An al spoedig in verwachting. Ruim een jaar na m'n thuiskomst werd onze Ank geboren. Het leven van ons gezinnetje ging zo gewoon z'n gangetje. We hadden het fijn en goed met elkaar, maar vetpot was het niet. Nadat Ank in 1949 geboren was, kregen we in 1951 onze Marianne. Twee jaar later meldde Ruud zich al. Dat was in het rampjaar 1953, toen in grote delen van West-Europa heel veel kuststreken waren overstroomd. Zo ook in Zeeland. We noemden het de Watersnoodramp. Vele jaren later namen An en ik er eens een kijkje. Alleen de namen van de dorpen en steden herinnerden er nog aan. Soms zag je ergens een gedenkteken voor de verdronkenen. Weer twee jaar later aanschouwde Els het levenslicht. En nog steeds woonden we in het zuidelijk stadsdeel. Ons huis werd echter wel te klein. Elke poging om een groter huis te krijgen, strandde. Voor de achtste keer raakte An in verwachting. Hoe zou dat toch allemaal in dit huis moeten?

Gelukkig kregen we nu een ander huis, een nieuw nog wel. In een van de tuinsteden, die ik in die jaren uit de weilanden had zien opbouwen. We waren de koning te rijk. Daar werd in 1957 onze Marga geboren. Greetje hoefde nu niet meer in de huiskamer te slapen. De kinderen hadden een fijn speelveld vlak voor het huis. De school was nog in een houten barak en ook in de buurt.

Inmiddels was mijn moeder overleden. Dat was al in 1952. Heit was nu alleen. Mijn zuster Marie, die dicht bij hem in de buurt woonde, zorgde erg veel voor hem. Niets was haar teveel.

Nadat ik tien jaar gediend had bij de Radio-Auto- en Motordienst ging ik daar op eigen verzoek weg. Ik kon niet zo goed opschieten met mijn chef, die ik toen had. Dicht bij mijn nieuwe huis was een nieuw politiebureau gekomen. Daar wilde ik graag gaan werken. Daar hadden ze ook radio-auto's. Bovendien kreeg ik dan de beschikking over een fiets van de dienst. Dat was erg gemakkelijk. Dan hoefde ik er zelf niet een te kopen.

Ongemerkt gleden de jaren voorbij. Ik werd benoemd in de kerkeraad van de kleine kerk, waarbij we ons hadden aangesloten. Vele vergaderingen moest ik bijwonen. Ook was ik scriba en penningmeester van de diaconie. Met plezier en liefde deed ik

Chauffeursopleiding bij de Amsterdamse politie in 1948

Met 'Rooie Tinus' bij de motordienst (omstreeks 1952)

dit werk.

Onze Els was bijna zes jaar, toen ze op een vrijdagmiddag met haar vriendinnetje werd aangereden door een auto. Dat gebeurde dichtbij huis. Met een schedelbreuk en een zware hersenschudding werd ze zes weken opgenomen in de Alexander van der Leeuwkliniek. Toen mocht ze weer naar huis. Inmiddels was Vader ook ernstig ziek geworden. Hij kreeg kanker aan maag en lever. An is er toen een paar weken heen geweest om te helpen waken. Hij stierf in 1961, één dag voor de verjaardag van onze Ank.

De kinderen groeiden voortreffelijk. Na het verlaten van de lagere school wilden Goos en Greet niet naar de H.B.S. die gingen dus naar de M.U.L.O. Gijs en de anderen echter gingen wel naar de H.B.S. Ze deden het over het algemeen wel goed. Na de derde klas doorlopen te hebben, kwam Marianne thuis om Mam te helpen. Die had in d'r leven al zoveel van haar lichaam gevergd, dat ze nu hier en daar niet meer zo goed kon. Allen haalden hun diploma. Soms moest eentje er wel eens een jaartje bij doen. Dat was niet erg. Dat had ikzelf ook meegemaakt. Bij het groter worden kwamen vele vrienden en vriendinnetjes thuis en kregen de eersten al spoedig verkering. Ze waren nog wel wat jong, maar wat gaf dat? Waren wijzelf beter geweest? Je kon ze immers toch niet vasthouden. Allen kregen een goede baan en alle verschillend. Van mijzelf vond ik veel terug in hun karakters, zowel in het positieve als ook in het negatieve. Allen zijn ze inmiddels getrouwd en we hebben nu al zestien kleinkinderen. Daar zijn we erg trots op en we houden veel van ze.

Onze Ank meende met haar man te moeten gaan emigreren. Die woonden ruim elf jaar in Nieuw-Zeeland. Toen ze er tien jaar woonden, zijn we er samen ruim vijf maanden geweest. In die periode zagen we veel van dat mooie land. Daarvan maakte ik een reisverslag in boekvorm. Een prachtige herinnering voor ons. Ank en Dik stuurde ik ook een exemplaar ervan en daarvoor zijn ze erg blij, omdat ze inmiddels in Australië zijn gaan wonen.

Nu werk ik niet meer. Al een paar jaar ben ik zagezegd gepensioneerd. Wel bereikte ik, wat voor mij mogelijk was. Na de periode van de motordienst ging ik studeren. Dat kostte me drie jaren lang bijna elke avond of ander deel van de dag. Ik slaagde de eerste keer al. Toen was ik inmiddels 45 jaar oud. Ik werd tot brigadier bevorderd. In die rang diende ik vele jaren aan verschillende bureaus. Drie jaar lang had ik de verantwoordelijkheid aan een opleidingsposthuis voor de leerlingen, die van de opleidingsschool waren gekomen. Daar werkte ik samen met een achttal mentoren, zoals we die noemden. Die moesten de nieuwelingen wegwijs maken in de praktijk. De laatste jaren zwierf ik als adjudant door het land en was ik belast met de antecedentenonderzoeken van nieuwe sollicitanten. Een paar maanden nadat ik de dienst had verlaten, werd ik onderscheiden met de gouden Eremedaille, behorende bij de Huisorde van Oranje Nassau. Dat was voor mij en voor An een

Amsterdam: Jan Bongastraat

Amsterdam: Rehoboth

Buiten spelen in de Jan Bongastraat:
v.l.n.r. Eric Struik, Gijs, Ruud en Els

Op vakantie met Opa en Oma
Batenburg (1956)

Vakantie 1956

Zwemmen in het IJsselmeer: Ank, Ruud
en Marianne (Harderwijk 1956)

Afscheid van de politie (december 1977)

fijne afsluiting van een werkzame
periode. Inmiddels verhuisden we

naar een flat in Zaandam. We genieten elke dag van onze vrije tijd en ons samen-
zijn. Onze tijd besteden we veel in dienst van de kerk en onze kinderen en kleinkin-
deren.

Samen hebben we veel lief en leed moeten en mogen delen. Heit stierf in november
1973 en Moeder in december 1974. Nu hebben we geen ouders meer. Maar Eén is
gebleven, de God en Vader van onze Here Jezus Christus, die wij ons hele leven heb-
ben trachten te dienen met al onze fouten en tekortkomingen. Op Hem vertrouwden
we toen we in de nood zaten. Op Hem blijven we hopen nu onze
levensavond begonnen is. Nu ik omzie, dank ik Hem, dat ik dit alles heb mogen
beleven. Het was de moeite waard. Hem zij eeuwig dank en eer.

Zaandam, september 1981

Het gezin Brandsma omstreeks 1960: (achter) vader Rindert, Goos, Ab Kleijwegt, Greet, (midden) Ank, Marga, moeder Anna, Els, (voor) Ruud, Marianne en Gijs

Schaatsen op de Overspitting, eieren zoeken in Lucht en Veld of zeilen op de Langweerder Wielen - het leven van de in 1917 in Joure geboren Rindert Brandsma begint zoals jongensboeken uit zijn tijd beschrijven. Maar al gauw maakt de romantiek van het plattelandsleven plaats voor de rauwe werkelijkheid van de 20e eeuw: het werken als 'volontair' voor een glas melk per dag, de zinloze dood van tweeëntwintig jonge Nederlandse mannen bij de Wassenaarse Slag op 11 mei 1940, de gedwongen tewerkstelling in de Duitse oorlogsindustrie, de dagelijkse bombardementen van Berlijn, onderduiken op de Veluwe. Maar ook de ontmoeting met de liefde van zijn leven: Anna Batenburg, met wie hij in 1942 in het huwelijk treedt, zijn aanvaarding van het christelijk geloof en de gespannen verhouding die hem dat oplevert met zijn familie. Ondanks alles blijft hij trouw aan zijn keuze en weet hij zich telkens aan de omstandigheden aan te passen. Als de Tweede Wereldoorlog eindigt, lijkt zijn leven in rustiger vaarwater te komen. Hij vindt woonruimte en werk in Amsterdam. In februari 1947 moet hij echter zijn vrouw en twee kinderen verlaten om te dienen in Nederlands-Indië. De ontmoeting met de 'Gordel van Smaragd' maakt diepe indruk op hem. In het voorjaar van 1948 mag hij door tussenkomst van de koningin vervroegd terug naar Nederland. Gelukkiger tijden breken aan. Hij hervat zijn werk bij de Amsterdamse politie, waar hij tot zijn pensionering in 1977 diverse functies vervult. Enkele jaren later vertrouwt hij zijn herinneringen toe aan het papier, alsof het zijn laatste proces-verbaal is. Herinneringen zonder opsmuk, maar met een bijzonder gevoel voor detail.

